

[p. 1]

Hoofdstuk V

Aspecten der vervolging

[p. 3]

Archief Philip Staal

Verzet van Joden

Ondergang heet ons werk. Het is een somber relaas; het wordt in dit tweede deel somberder nog dan in het eerste. Laat ons dan bij wijze van contrast onze beschouwingen over verschillende aspecten van de vervolging aanvangen met een onderwerp, hier en daar al vluchtig aangeduid, dat thans zijn bredere behandeling dient te krijgen: het Joodse verzet in Nederland tijdens de bezetting. Ook hier is het een daad van eenvoudige piëteit, niet te spreken van het Nederlands-Joodse verzet, aangezien de verzetsstrijders zelf deze beperking ongetwijfeld zouden hebben verworpen; zij ware bovendien historisch onjuist. In het Joodse verzet vinden wij Nederlanders, z.g. Oostjoden en Duitsers naast elkaar; een enkele maal overtroffen de laatsten zelfs de eersten.

Misschien biedt bij geen enkel onderdeel van dit verhaal de documentatie zoveel moeilijkheden als bij dit. Zo ergens, dan is hier een reconstructie ontmoedigend lastig en voor een zeer groot deel ondoenlijk. Wat voor de geschiedenis van het gehele Nederlandse verzet moet gelden, geldt voor het Joodse nog veel en veel sterker: zo vele dragers zijn gestorven, er is zo weinig vastgelegd (uiteraard). Wij moeten het hier ook veelal doen met persoonlijke herinneringen van mensen, die vaak niet meer willen spreken en waarvan een aantal - en dat geldt natuurlijk voor de Joden - het land verlaten heeft. Niettemin moest de historicus toch maar pogen hen aan het spreken te krijgen, soms met succes, soms zonder. En verder iets zien te ontlokken aan de weinige documenten en speuren naar iets dat haast niet op te speuren valt, *patchy in space and spasmodic in time*. Een klein voorbeeld moge dit illustreren: wanneer hij in de een of andere documentatie, bijvoorbeeld in de verslagen der Enquêtecommissie, een Joodse naam tegenkomt in de beschrijving van een verzetsdaad: waar is dan het houvast, dat het hier inderdaad om een Jood ging, terwijl er een zware oorlogsmisdadiger met de naam Polak rondliep (om van andere voorbeelden maar te zwijgen)?

Bovendien: het Nederlandse Jodendom heeft geen ghetto-opstand gekend zoals Warschau: de opstand van een wanhopige met de rug tegen de muur staande geïsoleerde rest, buitengewoon aangrijpend en dramatisch in zijn verloop en daarmee in het geschiedbeeld (terecht) sterk naar voren dringend. In zeer vele gevallen was het Joodse verzet, het verzet van Joden, solidair met, samenwerkend met niet-Joden en er soms nauwelijks van te onderscheiden. Een onderscheid, dat ook

[p. 4]

velen hunner niet hadden gewild. Niettemin is het de plicht van de geschiedschrijver enkele van die verschillen niet te verzwijgen. Zo behoeft het nauwelijks enig bewijs, dat het gevaar voor de Joden zeer veel groter was, zowel omdat zij eerder opvielen, als omdat zij, eenmaal gepakt, onherroepelijk gedoemd waren te sterven; 'maar dat heeft de daarvoor geschikt onder hen niet in het minst weerhouden', aldus een niet-Joodse auteur.¹ Mag men ook aan het Joodse verzet de functie toekennen van 'behoeder der volkskracht', zoals Van Randwijk dat aan het Nederlandse toekent?² Worden deze woorden niet zinloos tegenover een situatie, waarin onophoudelijk delen van de groep werden geliquideerd, zodat er op zijn best maar resten konden overblijven? Is het ook niet een belangrijk verschil, dat de niet-Jood 'alleen' de keus had tussen verzet en gehoorzaamheid, de Jood tussen verzet en wegvoering? Zou het Joodse verzet in dezelfde mate het spelkarakter hebben gedragen, dat een deel van het niet-Joodse, zeker lange tijd, aankleefde? Het antwoord op deze vraag mag wel volkomen ontkennend luiden: reeds de Joden, die in februari 1941 tegenover de WA stonden, beseften waarlijk wel dat het om hun bestaan, misschien wel om hun leven ging. Hoeveel hopelozener moet in het Joodse verzet de verzetsman niet het gevecht tegen de tijd hebben geleken! Wat was voor hem El Alamein, wat was voor hem Stalingrad? Een verheugenis ongetwijfeld, maar niet zonder de bijgedachte, dat dit alles voor de Joden veel te laat kwam. En tenslotte: hoe stond het bij die Joden, die als verzetsman uit een ander bewustzijn opereerden, met wat men zou kunnen noemen: hun operatiebasis? Voor de min of meer geassimileerden was deze het Nederlandse volk; er zijn niet weinig voorbeelden van Joden, die zich door die gedachte gedragen, gesteund voelden, ja, die zich in hun strijd tegen een ongewilde, tegen een verfoeide isolering uit dat volksgeheel, meer dan ooit daaraan vastklampten. Er waren ook andere Joden, die overigens soms minstens even trouw met niet-Joden samenwerkten, maar in wier levensgevoel zich andere waarden deden gelden. Wat was nu hun operatiebasis? De Joodse groep? Men kan zich niets heterogeners indenken: anthropologisch, economisch, sociaal, politiek, religieus, cultureel; van een enigszins uniforme geestesgesteldheid geen sprake. En de organisatie achter een zodanige basis? Jarenlang het kerkgenootschap, waarvan

1 A. de Froe, 'De psychologie v. *Onderdrukking en Verzet*, dl. III, I
2 A.v., p. 493.

[p. 5]

tallozen waren vervreemd, een zuiver burgerlijke instelling van liberale kleur, boven een massa, van wier noden ze bitter weinig begreep, fel gekant tegen elk massaal, revolutionair verzet, conformistisch, conservatief. Er was geen enkel orgaan, dat de Nederlandse Joden werkelijk bond, geen enkel, dat de illegale organisaties en haar leiders kon opleveren, toen ze nodig waren. De Joodse verzetsstrijders werkten, alweer: voor zover ze zich niet identificeerden met de niet-Joodse, vrijwel zonder een Joods achterland.

Andere, bij dit alles aansluitende, vraag: hoe groot was het Joodse verzet? Op het eerste blad van de in 1960 in het gebouw van de Tweede Kamer opgestelde Erelijst van Gevallen vindt men onder de daarop staande elf namen twee van Joden. De geschiedschrijver zal waarlijk niet

pogen de lezer op te praten, dat deze verhouding, twee op elf, voor de volgende bladen geldt; het is natuurlijk toeval, maar is het helemaal toeval? Nog eens: hoe groot was het Joodse verzet? Is er een kwantitatieve waardering mogelijk? Aan uitspraken hierover ontbreekt het niet, zowel tijdens als na de oorlog; de historicus wil daaraan een tweetal toevoegen, die hij in de vorm van stellingen zou willen gieten. De eerste is, dat het verzet door Joden van Duitse zijde evenzeer is overschat als van niet-Joodse Nederlandse zijde onderschat. De tweede, dat dit verzet van Joden kwantitatief - natuurlijk relatief - het niet-Joodse heeft overtroffen. ¹

Wat de eerste betreft zij verwezen naar vele uitspraken van Duitsers. Hierbij laten we even buiten beschouwing dat velen hunner geloofden, wilden geloven of veinsden te geloven, dat achter elke tegen het Arische, het Germaanse of het Duitse ras gerichte aanval de Jood schuilging, al heeft deze kijk uiteraard een rol gespeeld. Wanneer zij een groep verzetsstrijders gevangen genomen hadden, gingen zij soms na, hoe groot het percentage Joden eronder was; op een persconferentie van 3 mei 1942 heette dat van de 72 OD-gefusilleerden tien percent! Iemand als Lages rook overal Joden: *'In allen Organisationen sassen Juden; sie arbeiteten zielbenusst und unter ganzem persönlichen Einsatz'*. ² Dit na de oorlog. Rauter dito: uit dozijnen spionage- en sabo-tageprocessen bleek voor hem de sterke Joodse invloed. ³ De Joden waren de saboteurs bij uitstek; zij waren de voornaamste drijfveer

¹ J. Presser, 'Het verzet van joden 1945', *Schrijfsels en Schrifturen* (138, 146.

² W. Lages, *Gedanken und Auf der Judenvervolgung*, p. 52.

³ *Het proces Rauter*, p. 47.

[p. 6]

achter het hele Nederlandse verzet, heet het elders; de moorden op Duitsgezinde Nederlanders heetten vooral hun werk. Een man als de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*, dr. Harster, onderschreef, dat in de actieve verzetskringen een belangrijk aantal Joden zat; de *Meldungen aus den Niederlanden* formuleren dat in 1942 duidelijk. Reeds in juli 1940 krijgt een NSB-er in Heemstede het verzoek, of twee officieren de hele nacht in zijn tuin mogen zitten: men had aangifte gedaan, dat er in die omgeving Joden 's nachts lichtsignalen met Engelse vliegers wisselden. Wanneer de Amsterdamse politie, namens de Officier van Justitie, de opsporing en aanhouding verzoekt van een onbekend persoon, die een aanslag heeft gepleegd, dan staat in het signalement o.m.: 'geen Joods type' (met daarachter: 'Voorzichtigheid bij aanhouding aanbevolen, daar hij vermoedelijk nog in het bezit is van een vuurwapen'). Géén Joods type! Men kan hier rustig voortgaan met voorbeelden.

Zoals de geallieerde oorlogvoerenden veelal achteraf de Joodse deelneming verkleinden of wegretoecheerden, zo ontmoet men ook bij vele niet-Joden in Nederland dit verschijnsel. Waar dit duidelijk een uitvloeisel was van een antisemitische instelling, blijve het onbesproken. Maar ook bij wie daar geheel of in belangrijke mate vrij van waren komt men de uitspraak tegen, dat de Joden zo weinig durfden, zo weinig deden; soms te goeder trouw: het was nu eenmaal zo, dat een aantal verzetsorganisaties (niet alle!) Joden weerde, omdat die als Joden te veel in het oog vielen en daardoor de gehele organisatie in gevaar konden brengen. De Joden lieten zich maar afslachten, heet het soms; ze aanvaardden hun lot met een gelatenheid, die verwondering, ja, ergernis opwekte; het is voor wie dit na de oorlog wenst neer te schrijven uiteraard gemakkelijker, op zo iets te wijzen dan op het historische tekort van het Nederlandse volk, waarvan zo velen deze Joden

aan hun lot hebben overgelaten. Het is ook gemakkelijk daarbij te vergeten, dat de eerste echte Nederlandse knokploegen tegen de Duitsers tijdens deze oorlog uit Joden hebben bestaan, ook dat in de jaren vóór deze oorlog op meer dan één front de Joden alreeds tegen Hitler hadden gestreden, in de Spaanse burgeroorlog bijvoorbeeld. Niet zonder eerbied herdenkt deze schrijver in dit verband een figuur als de in 1958 overleden S. van Praag, die in stilte reeds zo energiek had medegewerkt aan allerlei vooroorlogse initiatieven tegen het opkomende nazisme en fascisme, de zwaarste lasten op zijn schouders nemend ondanks zijn wankelende gezondheid - en dat zonder klacht. Of

[p. 7]

een man als de in 1962 overleden schrijver Maurits Dekker, reeds vóór en zeker tijdens de oorlog onvermoeid in de weer tegen dezelfde vijanden.

Maar nu de tweede stelling. Daarin komt het woord relatief voor en het heeft zin, dit precies te omlijnen in zijn voor dit betoog geldende betekenis. Bedoeld is louter de kwantitatieve relatie, waarbij buiten beschouwing blijven alle andere factoren, die van het grotere gevaar voor Joden bijvoorbeeld. Dus: hoeveel niet-Joodse verzetsstrijders waren er op het geheel van het Nederlandse volk en hoeveel Joodse op het gehele aantal Joden? Van Randwijk zegt ergens, dat men in het illegale werk van vóór Dole Dinsdag steeds weer dezelfde personen tegenkwam, 'die tezamen een getal van vier cijfers niet te boven gingen'. Geen tienduizend dus, hetgeen betekent maximaal ruim 1 pro mille van het gehele Nederlandse volk. Op de 140 000 Joden zijn enige honderden namen door de schrijver gevonden. Wanneer Van Randwijk's veronderstelling als juist mag gelden, zou onze tweede stelling al bewezen zijn.

Alvorens in bijzonderheden af te dalen vermelden wij het bestaan van een militante Joodse organisatie, de Stichting tot verdediging van de Culturele en Maatschappelijke Rechten der Joden (afgekort SRJ) die ruim een jaar voor de oorlog in Amsterdam was opgericht. In een bewaard gebleven circulaire staat de naam van de voorzitter, de na de oorlog overleden arts en scheikunde-leraar ir. drs. D. de Miranda, een man, die in vele bewaard gebleven documenten geprezen wordt als zeer dapper en die door een gehele wereld in zijn gedachten- en gevoelsleven gescheiden was van de Joodse Raad, op welks voorzitters hij buitengewoon gebeten was. Deze stichting streefde er vooral naar, de Joodse jeugd - en vooral de proletarische jeugd - weerbaar te maken voor de onontkoombare strijd tegen de Nazi's en het zelfvertrouwen der Joodse bevolkingsgroep te versterken; zowel jongens als meisjes ontvingen daartoe een opleiding; zelfs zocht zij - hoewel vergeefs - naar middelen, om deze jongelieden wapens te verschaffen, teneinde zich te eniger tijd te kunnen verweren. Een bewaard gebleven circulaire herinnerde aan het feit, dat in Nederland wel ongeveer vijftig uitgesproken antisemitische periodieken verschenen, dag-, week- en maandbladen, en deed een beroep op de gehele Joodse bevolkingsgroep tot hulp ter bestrijding van dit euvel. Op 1 april 1940 hield deze stichting nog een vergadering in het Amsterdamse 'Bellevue', zo druk bezocht, dat politie te paard honderden mensen moest

[p. 8]

afwijzen, merendeels niet-Joden, die uit solidariteit waren opgekomen; als

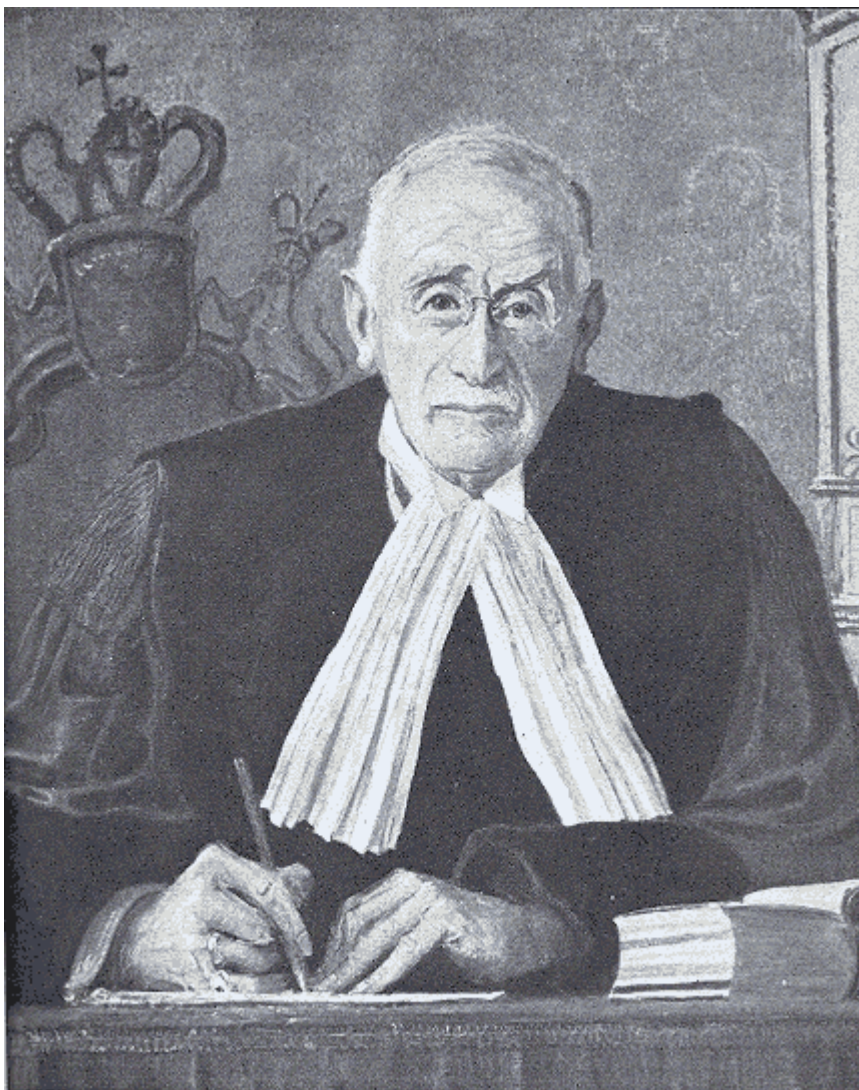
sprekers vonden wij vermeld Menno ter Braak, Anton van Duinkerken, Koos Vorrink en Maurits Dekker.¹ Het lijkt historisch verantwoord, deze solidariteit te zien als preluderend op die, tijdens de februaridagen van 1941 aan de dag gelegd, en het verwondert niet dat enkele, helaas zeer weinige, overlevenden van deze stichting voor haar de eer opeisen van de door de jonge mensen in de Amsterdamse Jodenbuurt toen getoonde strijdbaarheid.

Tot mei 1940 had men het gevaar kunnen ontkennen of bagatelliseren; na het begin van de bezetting kon men alleen nog het laatste. In elk geval betekende de aanwezigheid van deze vijand, of doodsvijand, aan elke Jood een vraag, de vraag naar de houding. Zij is heel verschillend beantwoord. De Joodse Raad deed het op zijn wijze. Een wijze, die men met de beste wil ter wereld moeilijk als een verzetshouding kan beschouwen. Anderzijds heeft het niet ontbroken aan Joden, die deze houding hebben aangenomen, een houding van openlijk en onvoorwaardelijk verzet. Openlijk en onvoorwaardelijk. Het eerste kon alleen in het begin van de oorlog; zijn voornaamste exponent is mr. L.E. Visser.

Reeds enige malen is melding gemaakt van het optreden van deze figuur. Lodewijk Ernst Visser, in 1871 in Amersfoort geboren als zoon van een groothandelaar, tevens wethouder en loco-burgemeester, was na een studie in Utrecht en Parijs in 1894 gepromoveerd op een volkenrechtelijk proefschrift. In maart 1915, 43 jaar oud, deed hij zijn intrede in de Hoge Raad der Nederlanden, van welk college hij op 3 januari 1939 president werd. Op vrijdag 10 mei hield hij in de zitting een rede, waarin hij onbewimpeld sprak van 'moord', van een 'verraderlijke overval'. Eind november 1940 kreeg hij ontslag; men had nog pogingen gedaan, voor hem een uitzondering te maken, pogingen, die tot zijn vreugde mislukten: hij voelde zich solidair met de onrechtvaardig behandelde.

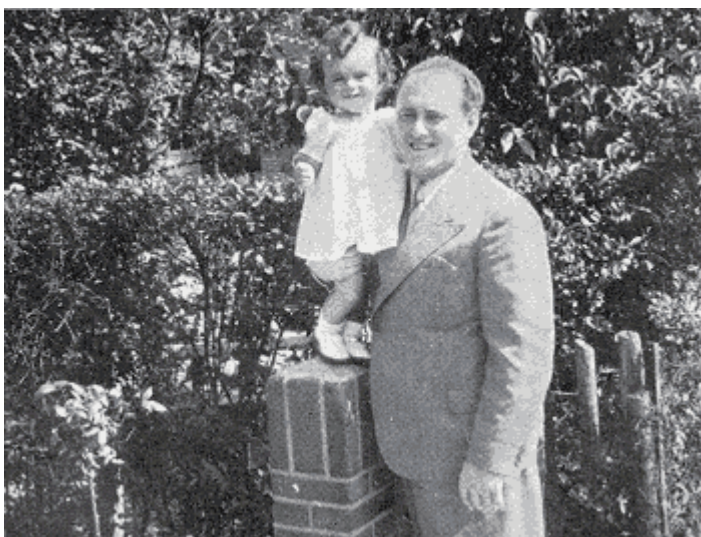
In de veertien maanden die hem nog restten, deed Visser wat hij kon, en liet hij na, wat hij meende te moeten nalaten. Hij werd een van de voornaamste medewerkers van het illegale *Parool*; hij begaf zich naar de secretarissen-generaal ten bate van de Mauthausen-slacht-offers en zelfs naar Rauter, die hem niet ontving en tot wie hij zich als '*Präsident des obersten Gerichtshofes der Niederlande a.D.*' nog eens

¹ *Algemeen Handelsblad*, 2 apr

Mr. L.E. Visser H. *Kamerlingh Onnes*

[p. *80]

Walter Süskind

Joop Westerweel

‘Schuschu’ Simon

[p. *81]

Hans Katan

Leo Frijda

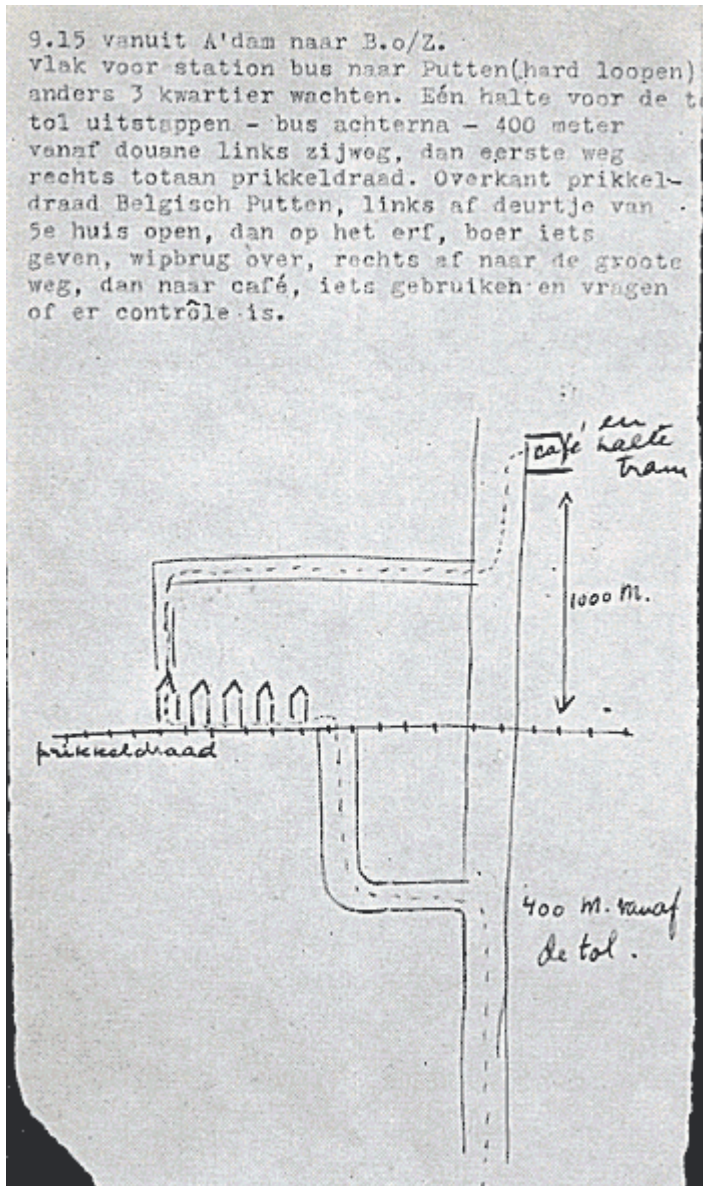

Gerhard Badrian

Sally Noach

[p. *82]

Aanwijzing om bij Putte (Noord-Brabant) illegaal de grens te overschrijden, afkomstig van Frieda Belinfante

[p. 9]

schriftelijk wendde; hij kwam in december 1941 in het geweer tegen de onrechtmatigheid, begaan bij de instelling van het gesepareerde Joodse onderwijs; hij weigerde zijn persoonsbewijs in ontvangst te nemen, omdat de J daarop, in strijd met de grondwet, burgers van burgers onderscheidde. Jarenlang was hij bestuurder van Joodse instellingen geweest, lange tijd voorzitter van het Curatorium van het *Keren Hajesod* - de organisatie die gelden voor de opbouw van Joods Palestina inzamelde - maar, verre van alle godsdienstigheid, liep hij nu 'op Sabbath in sabbathskleren door Den Haag, het gebedenboek onder de arm, dat hij niet of nauwelijks lezen kon, om de Duitse Haman te trotseren'. Visser, zegt Herzberg¹ verder, 'heeft zich met het lot van de gemiddelde Jood volkomen geïdentificeerd, hetgeen zeggen wil, dat hij bereid was diens gevaren (en meer dan dat) zelf te lopen'. Visser heeft, volgens dezelfde schrijver, 'openlijk geprotesteerd tegen de onwettige

¹ Herzberg, p. 151.

schending der burgerlijke emancipatie der Joden in Nederland'. Het lijdt geen twijfel, of de vijand had deze weerstrevende, deze rechtopstaande vernietigd, ware hij niet spoedig gestorven.

Visser was de man van de Coördinatie-Commissie, hiervoor reeds genoemd, ingesteld door de twee Joodse kerkgenootschappen 'in overleg met grote Joodse organisaties in Nederland', zoals boven vele door deze Commissie rondgezonden circulaire's vermeld; naar Herzberg¹ mededeelt, is zij gesticht op initiatief van de Nederlandse Zionistenbond en wel in december 1940. Naast Visser echter vinden wij in haar leiding enkele figuren, die kort daarna in de Joodse Raad belangrijke posities zouden innemen; in de eerste plaats prof. Cohen, maar wij dienen ook mr. Edersheim te noemen, alsmede mr. I. Kisch, deze laatste min of meer Visser's 'waarnemer' binnen de Joodse Raad, totdat hij er in de herfst van 1941 uitliep. De groot opgezette landelijke organisatie lijkt een prefiguratie van die, welke de Joodse Raad, aanvankelijk alleen tot Amsterdam beperkt, in het leven zou roepen. Deze Coördinatie-Commissie was dus ontstaan, niet op Duits bevel, maar als Joods initiatief en haar program, als men dat woord bezigen mag, verradt dat verschil in oorsprong: zij wilde geen contact met de bezetters zoeken en, zouden dezen dit verlangen, dan zou zij 'de daartegenover aan te nemen houding en alle modaliteiten daarvan nader onder het oog zien'. Wij maakten reeds melding van haar ontbinding,

[p. 10]

hoewel zij buiten medeweten van haar leden Cohen en Edersheim toch nog enige malen in het geheim bijeenkwam. Naar aanleiding van deze ontbinding kwam het tot een persoonlijke correspondentie tussen mr. Visser en prof. Cohen, door Herzberg in zijn werk behandeld. ¹ Evenals Herzberg heeft ook de schrijver van dit boek van mr. Visser's dochter deze correspondentie met andere stukken ter inzage gekregen; dat is niet minder dan een voorrecht, waarvoor ook hij slechts zeer erkentelijk kan zijn. Wij zullen er niet zo diep op ingaan als mr. Herzberg dit doet. Cohen heeft enige malen de houding van Visser - en van Kisch - de 'heroïsche' genoemd. Nimmer zal de historicus zich bij de beoordeling van deze houding, en van de tegenovergestelde, los kunnen maken van zijn wetenschap van de catastrofe. Ook mr. Herzberg heeft dat niet gekund. Hij kent Cohen's zienswijze, dat dit heroïsche standpunt onmogelijk vol te houden was: 'en dat was niet minder juist'. *Was* het dat inderdaad? In 1941? Voor de mensen, die toen nog niet wisten wat wij nu weten, geen van allen, ook Cohen niet? Was soms Visser optimistischer ten aanzien van de toekomst dan Cohen? Het antwoord kan niet bevestigend luiden. Maar Visser meende, dat de door Cohen nagestreefde utiliteitspolitiek te grote offers vergde, in waardigheid, in eer, ook in de praktijk, omdat de door Cohen verkregen verzachtingen van maatregelen alleen maar tijdelijk enig soelaas schonken - en gering soelaas. Daarvoor verlaagde men zich tot het uitvoeren van Duitse bevelen, in strijd met de wet, in strijd met de Joodse belangen, daarvoor werd men gangmaker van de Duitse onderdrukingspolitiek; daardoor - mr. Visser heeft dit niet meer beleefd - zou men de 'deportatie-managers' worden, die Asscher, Cohen, Edersheim c.s. in veler ogen geworden zijn, *nolens volens*, tegenwerkend meewerkend, als meer in dit boek gezegd.

Op 13 februari 1942 deelde Cohen Visser mee, dat de *Beauftragte*

voor Amsterdam, op de hoogte van door Visser gedane stappen inzake het overbrengen van Nederlandse Joden naar Amsterdam en Westerbork, Cohen verzocht had, Visser ervan te verwittigen, dat hem 'dit verboden is op straffe van overbrenging naar een concentratiekamp'. Op 14 februari antwoordt Visser 'de Joodse Raad voor Amsterdam'; hij vat deze mededeling nog even samen en eindigt: 'Ik heb hiervan nota genomen en ben zeer onder den indruk van de vernedering, welke U, die de historie van deze stappen kent, door deze opdracht is

1 Herzberg, p. 146.

[p. 11]

aangedaan.' Dat was 14 februari 1942, op 17 februari overleed hij.

Wij zullen uit de geschiedenis van het Joodse verzet enkele episodes meer reliëf verlenen.

Wij vermeldden reeds de weerstand van de bewoners der Amsterdamse Jodenbuurt in februari 1941 en het geval-'Koco'. Wij willen nu eerst de activiteiten om de Hollandse Schouwburg en de daartegenover gelegen crèche schilderen. Deze stonden natuurlijk onder Duitse bewaking, maar... *quis custodiet custodes?* Deze bewakers waren wel eens dronken, althans dronken gevoerd en door een samenspel van de Joodse samenzweerdere met niet-Joodse erbuiten, verdwenen uit de Schouwburg niet weinige Joodse opgesloten in de nacht, terwijl hun namen uit de kartotheek wegraakten. Uit de crèche verdwenen kinderen, soms in dozen en aardappelzakken.

'Zo gebeurde het eens, dat een van de meisjes op het schuiladres van de directeur' (van de latere Stichting Oorlogspleegkinderen) 'kwam en daar een rugzak op de tafel neerzette. Deze vroeg verwonderd, wat dat te betekenen had. "Maak maar open", was het antwoord en daar kwam een baby van drie dagen te voorschijn. Op het ogenblik is Roland een blozend en welvarend jongetje.'

Werd Roland dan niet gemist, als zijn moeder de Schouwburg verliet? 'Men gebruikte zelfs poppen, die de moeders droegen, als bij de transporten uit de Schouwburg allen werden geteld en het bedrog dus aan het licht zou zijn gekomen, omdat een kind ontbrak'. Dit laatste detail van prof. Cohen, wiens dochters mej. R.V. en mej. M. Cohen bij dit werk betrokken waren. Een enkele SS-er, nl. Zündler, werkte overigens illegaal mee, werd betrapt en overleed in een concentratiekamp. Volgens een getuige is in samenwerking met de illegaliteit een duizendtal kinderen op deze wijze weggesmokkeld.

Op de Erelijst van Gevallen staat terecht de naam van Walter Süskind, 39 jaar, van beroep 'directeur', die de ziel van dit werk was, de vindingrijke en niet versagende; achter de rug van de, vooral door hemzelf dronken gevoerde, Duitsers verrichtte hij het bij uitstek levensgevaarlijke werk van het 'vervalsen' van de kartotheek, d.w.z. van het daaruit halen van de kaarten van de weggesmokkelden; levensgevaarlijk, omdat hij met die kartotheek niets te maken had en bij ontdekking ten dode opgeschreven was. Met zijn gezin werd hij tenslotte naar Theresienstadt gevoerd, waar prof. Cohen de '*Judenälteste*' van toen, Murmelstein, 'gebeden en gesmeekt' heeft bij de Duitse commandant Rahm, die Süskind nog uit Holland kende, een goed

[p. 12]

woord voor hem te doen.¹ Marmelstein weigerde. In de *Schleuse* van de Hamburgkazerne kon Süskind, als enige in de geschiedenis daarvan, zich dagen lang met zijn gezin verbergen. Tot het niet meer kon. ‘Zeer velen hebben hun leven aan hem te danken.’ In dit boek moet zijn naam staan, Walter Süskind, om wie hij was en om wat hij vertegenwoordigde; hier althans worde hij niet vergeten.

Dit is misschien de beste overgang naar wat schrijver dezes altoos het ontroerendste hoofdstuk uit de geschiedenis van de toenmalige Joden heeft geleken: het verzet van de Palestina-pioniers, hun groep en hun niet-Joodse vrienden. Zo ergens, dan valt het hier moeilijk, geschiedenis te schrijven; van meer dan één zijde werd deze historicus het nadrukkelijke verzoek, in elk geval geen overlevenden te vermelden, die de volstreekte solidariteit met de gemeenschap willen bewaren. Hier zij alleen de wens uitgesproken, dat de vele, zeer vele doden eenmaal hun plaats mogen krijgen in het geschiedwerk dat zij verdienen, zij, die in de handen hunner vijanden vielen, terwijl en omdat zij hun leven op het spel gezet hadden tot redding van anderen. Zonder middelen, zonder betrekkingen, de taal vaak onvoldoende beheersend, in het oog lopend door hun uiterlijk, waagden zij het onmogelijke, werden zij vaak gepakt, verrieden zij nimmer en niemand. Waar zij kwamen, trof hun houding, onder Limburgse boeren, onder hun niet-Joodse vrienden; zelfs in Westerbork maakte hun zelfrespect, hun idealisme en levensmoed indruk op een man als Gemmeker, de onverstoorbare kampcommandant.

Niet alle Palestina-pioniers namen deel aan dit verzetswerk; een enkele, zij het ook kleine, groep huldigde de opvatting, dat men dit lijden onderging om godsdienstig-historische redenen en dus behoorde te ondergaan, zonder weerstand. De grote meerderheid der pioniers bezat echter een andere instelling.

Uit de verschillende bronnen komt één gestalte naar voren, die hier vermeld dient te worden, Joachim (‘Schuschu’) Simon, die blijkbaar op allen, die met hem in contact gestaan hebben, een onuitwisbare indruk heeft gemaakt. Een buitengewoon intelligente jongeman, ongemeen begaafd, met een grondige kennis van geschiedenis en economie, hogere wiskunde en muziek, wist hij, hoezeer ook geplaagd door asthma, een nimmer aflatende energie ten toon te spreiden, eindeloos lang voort te gaan zonder rust, slaap of voedsel. Om de gemeenschappelijke

¹ Cohen, *Herinneringen*, p. 63.

[p. 13]

kas te sparen, was geen moeite hem te veel, liep hij grote afstanden, om geen gebruik te maken van de bus; Marie Syrkin¹ noemt die ongebruikte bus in het verhaal zijner vrienden een merkwaardig levend symbool van zijn ascetisch idealisme. Met een enkele van zijn straks te noemen niet-Joodse vrienden was hij de ziel van het reeds vermelde plan, de Loosdrechtse pioniers in drie dagen tijd in veiligheid te brengen; hij trok als eerste de grens over om verbindingen tot redding aan te knopen; hij hield bij de ontmoedigden de moed levend, bedacht steeds nieuwe mogelijkheden, offerde zich volledig. In de handen der vervolgers gevallen, toen hij in januari 1943 voor de derde maal de Belgische grens overtrok, beseffend, dat hij teveel wist, beseffend ook, hoe duivels deze vervolgers ook de sterksten

tot spreken konden dwingen, benam hij zich in de Bredase gevangenis het leven. Op 31 maart 1963 is in het Westerweel-woud in Israël een zwarte granieten tafel geplaatst als een gedenkteken voor hem en voor zijn medewerker Kurt Hannemann.

Met dezelfde eerbied worde in deze bladzijden de naam vastgelegd van de niet-Joodse vriend en medewerker, die bij het voortzetten van Simon's arbeid eveneens het leven liet: Joop Westerweel, geboren 25 januari 1899. Deze socialistische onderwijzer, ex-dienstweigeraar, geraakte tijdens de oorlog met zijn vrouw in contact met de Loosdrechtgroep. Hij kwam diep onder de indruk van de geslotenheid en de eensgezindheid van deze groep jonge mensen, die een vast doel voor ogen hadden: Palestina; zozeer greep dit hem, dat hij ernstig overwogen heeft na de oorlog daarheen te gaan. Met Schuschu Simon werkte hij nauw samen, ook hij bracht pioniers over de grens. Daar werd hij op 11 maart 1944 gepakt (men had hem al eens eerder gesnapt, maar toen was hij nog ontvlucht). Men bracht hem over naar Vught, waar men hem afschuwelijk folterde, toch bleef hij geestelijk fit, schreef gedichten, declameerde, speelde blind schaak met zijn burens in de andere cellen en smokkelde brieven naar buiten. Op tragische wijze mislukten de pogingen zijner vrienden, hem te bevrijden; de arts, die zijn brieven naar buiten smokkelde, werd gegrepen; daardoor kon de bezetter een spion in de organisatie infiltreren, die zich z.g. vrijwillig bereid verklaarde, een bevrijdingsplan uit te voeren. Op de afgesproken plaats vielen vier leden en twee niet-Joodse helpers in de handen der Duitsers en zo was het plan mislukt. Op 11 augustus 1944 werd Joop Westerweel

¹ M. Syrkin, *Blessed is the man* 282-83.

[p. 14]

gefusilleerd in het bos bij het kamp. Er zijn nog enige prachtige brieven over en de tekst van de toespraak, die hij gehouden heeft tot 23 pioniers in een Pyreneeënhut, vlak voor hun bevrijding, een document, dat men niet zonder de diepste ontroering kan lezen. Op 22 september 1954 vond in het Westerweel-woud bij de kibboets Gal-Ed een herdenking plaats, gewijd aan een man, die in de geschiedenis van Nederlanders en Israëliërs beide tot in lengte van jaren in gezegend aandenken moge voortleven: Joop Westerweel.

Alweer: de anderen blijven onvermeld; er waren gelukkig vrij velen, Joden en niet-Joden.

Het verluidt, dat zij in de jaren 1943 en 1944 een honderdvijftig jonge mensen (ook niet-Joden) illegaal naar Frankrijk wisten te smokkelen, waar men beter uit de voeten kon dan hier in Nederland; een aantal daarvan nam daar deel aan de illegale strijd, terwijl ongeveer tachtig naar Spanje kwamen, die voor het overgrote deel (zeventig, heet het) Palestina bereikten. Er zijn gelukkig herinneringen vastgelegd aan dit alles, die men ademloos leest, zo het verslag van de omzwervingen in Frankrijk en elders van een der pioniers-leiders, zo eveneens het verhaal van een tocht over de Pyreneeën, enige dagen en vooral: nachten lang durend. Wat de geschiedschrijver het sterkst treft in deze documenten is het geweldige moreel, waaraan alle zucht naar avontuur eenvoudig lijkt te ontbreken. Met weemoed herdenkt de schrijver hier een zijner leerlingen, in deze bergen van koude en uitputting overleden, niet ver van de grens, waar hem de vrijheid wachtte.

Een heel andere taak lag voor deze groep, althans een deel ervan, in Westerbork, waar zij (evenals trouwens onderduikers elders) mensen van

allerlei, o.m. pakketten, voorzagen en leden van hun groep lieten ontvluchten. Een hele organisatie van vervalste papieren, stempels enz. ontstond; een enkele brutale Jood, in 'koeriers'-camouflage, reisde in en uit het kamp en zette ontvluchttingsplannen op; een andere evenzeer brutale Jood, die daar, amper 20 jaar oud, een klein locomotiefje met aanhangwagens voor de buitendienst bediende en zich als onnozel voordeed ('dat was heel moeilijk voor hem, want hij was niet zo', verhaalt een ooggetuige), smokkelde jongens en meisjes langs de controle; deze machinist, hier alweer ongenoemd, weigerde Westerbork zelf te verlaten, hoewel dat kon, maar hij meende, door daar te blijven, nuttiger werk te doen. Andere leden van de groep volgden dit voorbeeld na en hebben dat met de dood bekocht. 'Je moest maar zo

[p. 15]

brutaal mogelijk zijn, want de Duitsers verwachtten, dat je gehoorzaam was', aldus het recept van de meer aangehaalde 'koerier', door schrijver dezes met moeite aan het spreken gebracht. Ook hier weer de prachtige samenwerking van Joden (Nederlandse zowel als Duitse) met niet-Joden.

De lezer heeft recht op een enkel cijfer. Uit een totaal van 821 *chavariem*, werden er 361 gered, dus 44%. Van de groep- Loosdrecht alleen op 48 leden 34 geredden, dus 70%! Beide percentages dienden eigenlijk nog hoger te zijn. Men bedenke immers dat van de 323 in totaal ondergedoken pioniers toch nog 83 zijn gepakt, van de 48 ondergedoken Loosdrecht-pioniers 14! Men doet dus de hele groep meer eer, wanneer men niet het totaal der geredden beschouwt, maar het totaal diergenen, die zich aan de greep van de vijand met of zonder succes hebben onttrokken; dat is voor de hele groep $361 + 83 = 444$ van de 821, of wel 54%, voor de Loosdrecht-groep... 100%. Commentaar is hier wel overbodig!

Wij laten hier een volledig overzicht volgen:

***Aantal Omgekomen Teruggekeerd Naar Palestina
uitgeweken of
illegaal***

Deventer

gedeporteerd	102	80	21	1
ondergedoken	119	36	61	22
onbekend	8			

Elden

gedeporteerd	36	9	21	6
ondergedoken	4		1	3

Werkdorp

gedeporteerd	218	181	35	2
ondergedoken	81	10	50	21

Misrachistische

Hachsjarah

gedeporteerd	103	82	18	3
ondergedoken	26	6	19	1

[p. 16]

***Aantal Omgekomen Teruggekeerd Naar Palestina
uitgeweken of
illegaal***

Loosdrecht

gedeporteerd				
ondergedoken	48	14	23	11

Gouda

gedeporteerd	2	1		1
ondergedoken	19	4	11	4

*Agoedistische**Hachsjarah*

gedeporteerd	29	16	8	5
ondergedoken	26	13	13	

Totaal

gedeporteerd	490	369	103	18
ondergedoken	323	83	178	62
onbekend	8			

821	452	281	80
-----	-----	-----	----

Van de groep nu naar een enkeling.

‘Op een onzer bureau's heeft zich dezer dagen het volgende geval voorgedaan. Een binnengevoerde Jood was in een kamer, waarin zich verscheidene beambten van dit bureau bevonden, met het gezicht naar de muur voor een verhoor neergezet. Desondanks is het hem gelukt, van een kapstok, waaraan het koppeluig met pistooltassen en pistolen van de in die kamer arbeidende beambten opgehangen was, een pistool weg te nemen en op een beampte aan te leggen. Alleen het feit, dat er geen patronen in de loop zaten, heeft onafzienbaar onheil voorkomen.’

Dit, met een waarschuwing voor het vervolg, staat in de circulaire, gedateerd 21 juli 1941, van dr. Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Het korte verhaal van een onbekende en daarmee voor altoos wel naamloos geworden Jood, dat een goede overgang vormt tot het verhaal over anderen.

[p. 17]

Vele tientallen moet het omvatten, honderden zelfs. Er is geen denken aan, ze op te sommen; ook hier moet de geschiedschrijver maar hopen op de latere bewerker van juist deze speciale materie. Er is geen enkele vorm van verzet, of men komt er Joden in tegen, mannen zowel als vrouwen; onder de laatste niet weinig koeriersters, maar ook andere; velen daarvan hebben het leven gelaten. Joden waren betrokken - en kwamen om - bij de Februaristaking. Onder de parachutisten minstens één Jood, driemaal met opdrachten uit Londen overgestoken. Joden bewaarden wapendepots, distributiebons, ontvreemdden doopboeken en andere onmisbare documenten, vervalsten, als er geen echte voorhanden waren. Bij de befaamde aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister minstens één Jood. Joden hielpen in België en Frankrijk en elders andere Joden (en niet-Joden) naar het neutrale buitenland verder. Een Rotterdamse Jood leidde een zeer actieve sabotage-organisatie, de 'Nederlandse Volks-Militie' en pleegde zelfmoord bij zijn aanhouding. Een oud-leerling van schrijver dezes, betrokken bij aanslagen op hoge NSB-ers, loog, voor het vuurpeloton staande, nog, om zijn medewerkers niet te verraden - dit een verontwaardigd bericht van Duitse zijde; nu heet een straat in Amsterdam naar hem. Deze op 1 augustus 1923 geboren Leo Frijda leeft tevens voort in een ballade van Yge Foppema, die de schrijver liefst in zijn geheel zou aanhalen; volstaan wij met een paar regels:

‘Gedenk daarom het sterven en het streven
van Frijda, die voor ons zijn bloed vergoot.
Voor dood en duivel heeft hij niet gebogen:
hij heeft tot voor het peloton gelogen.’

Een gedenksteen in een andere straat bewaart het aandenken aan een andere figuur: Badrian, ‘geboren als Duitse Jood en op deze plaats op vrijdag 30 juni 1944 als strijder voor Neerland's vrijheid gesneuveld’; ongelooflijk, maar waar is het verhaal van wat hij aangedurfd heeft. Joden namen hier en daar zelfs het initiatief tot het oprichten van gemengde verzetsgroepen; wie zou achter de in het Gooi opererende ‘Jan de Geus’ een zoon van het oude volk vermoed hebben? Joden organiseerden zulke groepen zelfs over de grens, in België, in het Luikse. Joden schreven verzetsgedichten; wij herinneren, ook hier maar een uit vele kiezend, aan ‘Afscheid der Joden van Nederland’, het aangrijpende vaarwel door ‘De Bruin’ (schuilnaam van de toen ondergedoken journalist mr. S. Davids). Joden speelden een belangrijke

[p. 18]

rol in de ondergrondse pers, als oprichters, medewerkers enz.; als onderduikers grepen zij meer dan eens naar deze mogelijkheid, zich verdienstelijk te maken. Zelfs was er een periodiek voor ondergedoken Joden in Nederland, *De Keten* (*Hasjalsjèeleth*), waarvan vier nummers, van 16 maart 1945 tot mei 1945 in fotocopie over zijn en een in het Duits gesteld van Chanoeka 1944. Misschien zou er, indien er een behoorlijk grote Joodse groep ware overgebleven, een hele folklore om Joodse verzetsdaden zijn ontstaan, van durfals, saboteurs, ‘brutale bliksems’, kortom, om toch maar het al te vaak gebruikte, al te veel misbruikte woord te bezigen, Joodse helden, die bij niemand behoeven achter te staan, noch in gedrag, noch in

aantal.

Ontsnapping

‘Wij zijn in juli 1942 vertrokken. Wij zijn gereisd via Brussel, waar wij veertien dagen zijn gebleven. Daarna zijn wij de Franse grens overgegaan en de demarcatielijn. Toen zijn wij een tijd geweest in een kamp Châteauneuf-les-Bains en daarna hebben wij een tijd bij een boer in de buurt gewerkt. Toen de Duitsers kwamen, zijn wij daar weggegaan en wij zijn de Pyreneeën overgetrokken en in de gevangenis in Pamplona terechtgekomen. Mijn man is naar Miranda gestuurd en ik ben een tijd in Pamplona gebleven en vervolgens naar Madrid gegaan. Ongeveer een half jaar later is mijn man uit Miranda in vrijheid gekomen. Wij zijn nog een tijd samen in Madrid geweest en toen zijn wij allemaal naar Portugal gegaan; daar zijn wij nog een paar weken geweest en toen zijn wij per vliegtuig (in juli 1943) naar Engeland gegaan.’

De lezer van dit onopgesmukte relaas bedenke dat het de combinatie vormt van drie antwoorden, door een Nederlands-Joodse arts op vragen van de Enquêtecommissie gegeven, antwoorden, door meer dan honderd over details gevolgd van haarzelf en onmiddellijk daarna door een zestigtal van haar echtgenoot. Dit zijn twee vluchtelingen uit de vele, die het waagstuk met succes hebben volbracht. Het is

[p. 19]

uiteraard aan deze groep, dat de schrijver zijn materiaal dankt; van de talrijke mislukte hebben slechts uitzonderingen het overleefd, en daarvan misschien weer weinigen slechts getuigd. Met enkelen uit de eerste groep mochten wij spreken; anderen stelden een verslag van hun ervaringen op. Wie zal echter het aantal kennen van hen, die bijna gegaan zijn, die het gewild hebben en niet gekund, die het gekund hebben en niet gewild?

‘Allerlei plannen om naar Zwitserland te gaan werden onderzocht en weer verworpen. Er waren die weken heel wat Zwitserland-plannen in omloop en enkele onzer vrienden waagden de gevaarlijke stap. Wij... wisselden adressen uit en gaven “tips” door. Maar geen dezer plannen leek mij goed. Misschien was er een kans op slagen, indien men over veel geld en heel goede relaties beschikte... Toch hebben wij herhaaldelijk overwogen, of wij niet de knoop zouden doorhakken en maar gaan, in goed vertrouwen. Eénmaal stonden wij op het punt te gaan. Onze vriend Victor kwam ons die dag, buiten adem van het harde fietsen, vertellen, dat wij konden vertrekken. Over één uur. In een speciale auto. Linea recta naar Zwitserland. (Maar het bericht bereikte ons) dat het vandaag niet ging. Maar morgen zou het zeker gaan. Morgen werd overmorgen en tenslotte bleek het gehele plan op een misverstand te berusten.’

Enzovoorts; zo gaat het verhaal nog een eind door; tenslotte vertrok deze schrijver niet. Anderen vertrokken tenslotte wel. En bereikten het neutrale Zwitserland, het neutrale Spanje, Portugal, Engeland. Of bereikten het niet, werden soms in de straat waar zij woonden al gearresteerd, soms aan de Nederlands-Belgische grens, soms aan de Frans-Belgische, soms aan de Franse demarcatielijn, soms aan de voet der Pyreneeën. Het verraad was overal. Maar ook de trouw. En de hulpvaardigheid. Maar ook de onwil, het falen, ja de doodgewone Jodenhaat - en dat niet zelden bij Nederlanders over de grens, wier

ambtelijke (wij spreken niet eens van menselijke) plicht het was te helpen. En ach, er was in die dagen zoveel heldhaftigheid vereist en er waren zo weinig helden! Onder Joden en onder niet-Joden; dat zal wel niet zoveel uiteengelopen hebben. De Joden echter moesten helden zijn, ook als ze het helemaal niet waren. De Joden moesten sterk zijn, fysiek en moreel, ook als ze het niet waren. Zij moesten over rivieren zwemmen (dat deed het hiervoor genoemde echtpaar), zij moesten hoge bergen overklommen, zij moesten veinzen, huichelen; zij moesten zonder slaap kunnen, zonder voedsel; ze moesten zoveel, veel te veel.

[p. 20]

En als ze dat allemaal konden, dan begon het dikwijls pas. En dan mislukte het op die ene onvoorziene, belachelijke kleinigheid, die hen tot de gaskamer doemde.

Het is een verschrikkelijk verhaal, maar het moet worden gedaan, omdat het tot de geschiedenis der Nederlandse Joden in de bezettingstijd hoort. Men zou het in het perspectief kunnen stellen van de reeds vooroorlogse exodus uit Nederland, op onnavolgbaar suggestieve wijze door Herzberg¹ beschreven. Van de weinigen, te weinigen, veel te weinigen, die er de kracht en het inzicht toe bezaten plus de mogelijkheid, niet alleen om hier vandaan te tijgen, maar ook om elders binnen te dringen. Met weemoed leest men elders, hoe een der knapste Joodse professoren, jurist en socioloog, in 1939 verkondigde, dat, hoe ook de internationale verhoudingen zouden worden, de Joden in Nederland veilig zouden zijn. Hoofd en hart, verklaarde hij, gaven hem dat in. De zwartste tijden der menselijke geschiedenis zouden niet terugkeren.

Zij waren teruggekeerd - en de Joden zaten als ratten in de val. En spartelden, zoals levende wezens plegen te doen. En poogden te ontkomen. Er waren 140 000 Joden en de uitwegen waren zeer gering in getal en nergens zonder risico, ja, doorgaans onbegaanbaar.

Het was maar menselijk, dat een aantal zich poogde te begeven op de, relatief gezien, veiligste. Daartoe nam men zijn toevlucht tot een oeroud middel, in zwang, zolang er mensenhandel bestaan heeft: men bood losgeld. Men trachtte zich vrij te kopen. De Duitsers voerden, als Germanen, als Ariërs, uiteraard een louter ideële strijd. Vuig materialisme was hun vreemd. Maar dat wist men niet zeker en men kon in elk geval een poging doen; ook op de blinkendste wapenrusting kunnen roestplekjes voorkomen. Ze waren er.

Er is inderdaad een aantal Joden op die manier vrijgekomen. Hoeveel? Wielek komt tot ongeveer tweehonderd. De op de *Zentralstelle* werkzame, al eens genoemde, Schellenberg² verklaarde later, dat hij persoonlijk dit soort visa aan meer dan honderd Joden verstrekt had; hij noemt een paar namen: 'Toen... bij mij zijn visum haalde, vroeg ik hem of hij blij was, dat hij weg kon naar een neutraal land en antwoordde hij mij, dat hij liever hier bleef, als hij maar de zekerheid had, dat men hem in leven liet.'

Tot in begin 1944 heeft Schellenberg volgens zijn opgave deze visa verstrekt. De tegenprestatie bestond vooral uit geld; er is een merkwaardige

¹ Herzberg, p. 12-14.

² Proces-verbaal A.W. Schellenbe

[p. 21]

mededeling van niemand minder dan Himmler, gedateerd 10 december 1942: *‘Ich habe den Führer wegen der Loslösung von Juden gegen Devisen gefragt. Er hat mir Vollmacht gegeben, derartige Fälle zu genehmigen, wenn sie wirklich in namhaftem Umfang Devisen von auswärts hereinbringen.’* Niet altoos waren het overigens deviezen. Er is een merkwaardig geval van een Joodse familie hier, die dit privilege zonder noemenswaardig offer verwierf. Zij was bevriend met een niet-Joodse Nederlander, die de Duitsers om bepaalde redenen per se voor hun zaak wilden winnen. Op deze wens gaf hij voor in te gaan, op voorwaarde, dat men zijn Joodse vrienden liet vertrekken. Aldus geschiedde. Er is meer op deze wijze ‘geknoid’, heet het; soms konden ‘relaties’ iets doen, soms, meestal niet. Vaak moest het komen van de combinatie van deviezen en relaties. Deze dingen, meestal achter de coulissen spelend, onttrekken zich aan onze waarneming. Er zijn enkele sprekende gevallen met enige zekerheid uit het materiaal te reconstrueren. Zo vangen wij een glimp op van de in juni 1941 aan een Nederlandse industrieel verleende toestemming, via Spanje onder SS-bewaking het bezette gebied te verlaten ‘met medeneming van 14 personen, familie en kennissen’, verder een circus met paarden en alle toebehoren, geld, geldswaardige papieren, sieraden enz.; de tegenprestatie, indien geleverd (men krijgt de indruk van wel), is niet met zekerheid uit ons materiaal op te maken.

Merkwaardig was het krachtenspel, waar de vrijlating van een tweetal Dierense kunsthandelaars uit resulteerde. Goering had hun toegestaan, naar Zwitserland te reizen, maar Rauter had dit geweigerd, waarvoor de Rijksmaarschalk hem *‘in sehr verärgertem Tone’* telefonisch ter verantwoording riep. Rauter beriep zich op zijn eigen oordeel, gedeeld door Bene en door de *Sicherheitspolizei*: *‘wegens spionage-polizeiliche’* redenen diende een zodanig verlof principieel geweigerd te worden, alleen het *RSHA* kon hier beslissen. Een paar dagen later kwam Harster met de voor de betrokkenen gunstige beslissing.

Niet allen waren zo gelukkig. Een bekende bankiersfamilie, vijf personen, waaronder drie kinderen, kan 100 000 Zweedse kronen aanbieden. Maar het *RSHA* in Berlijn, nu afdeling IV E 2c, weigert: er moeten *minstens* (in de tekst onderstreept) *per persoon* (idem) 100 000 Zwitserse francs worden geleverd en dan nog uitsluitend: voor oude Joden. Als men nu eens het bedrag verhoogde...? De betrokken familie verdween in de gaskamer. Een ruim zestigjarige violiste, lerares conservatorium, zit in Westerbork: arme familie in Zwitserland scharrelt

[p. 22]

10 000 francs ‘voor de *Winterhilfe*’ bij elkaar; het is een *‘durchaus anständige, völlig unpolitische Person’*; een Zwitserse dame staat voor haar in, zelf *‘Tochter eines preussischen Offiziers’*, zelfs van een generaal-majoor. Een andere Zwitserse instantie biedt eveneens 10 000 francs.

Er is een aantal stukken overgebleven, betrekking hebbend op prof. E.M. Meijers. Het heet, dat deze, op 7 augustus 1942 gearresteerd, zich met vrouw en dochter in Westerbork bevindt, met deportatie in het vooruitzicht. Van 7 november 1942 dateert een notitie, waaruit men zou opmaken, dat van de kant van het Zweedse gezantschap in Berlijn op dit geval gewezen is en tevens, dat voor Meijers 150 000 Zwitserse francs

geboden zouden worden voor zijn bevrijding naar Zwitserland. Diverse Duitse instanties komen nu in beweging, het *RSHA* en het *Reichswirtschaftsministerium*, misschien nog deze en gene, die wij *en marge* van het document met moeilijk ontcijferbare hiërogliefen (het woord 'Eile' staat er duidelijk) aangegeven vinden. In Den Haag speelt de zaak zelfs in een 'Chefbesprechung' bij Seyss-Inquart en Bene bericht, dat het de bedoeling is, Meijers naar Theresienstadt te lozen - voorlopig dan. Maar loslaten? Dat zou volgens Den Haag een grote schade voor Duitse belangen met zich meebrengen. Die 150 000 francs 'würde in keinem Verhältnis zu dem Schaden stehen, den Meijers im Auslande anrichten könnte'. Berlijn laat ook een neen horen, 'im Hinblick darauf, dass es sich bei dem Juden Meijers um einen ehem. Professor an der Universität in Leiden, also um einen Intellektuellen handelt'. En tenslotte is daar Eichmann, die al evenzeer afwijst, 'im Hinblick auf seine' (Meijers, J.P.) 'berufliche Stellung'.

Intussen echter was er iets gebeurd. Het spreekt vanzelf, dat dit hele probleem ook de vijanden der Duitsers aanging. Merkwaardig is, dat reeds in december 1940 het college van secretarissen-generaal zich ermee bezig houdt, dat sommige Joden het land kunnen verlaten na inwilliging van economische eisen, die voor ons land schadelijk konden wezen; de notulen van 18 december 1940 spreken van 'enige frappante gevallen'. Het college meent, dat men van Nederlandse zijde hier zijn eventuele medewerking niet moet verlenen, tenzij op bevel van de Rijkscommissaris. Op 20 december oppert men de gedachte, dat van deze geldelijke offers een belasting te heffen ware tot vorming van een fonds 'waaruit de hier te lande eventueel achterblijvende armlastige Joden kunnen worden onderhouden, om te voorkomen, dat de rijke Joden met hun geld weggaan en de arme Joden ten laste van de gemeenschap blijven'. De secretaris-generaal van Financiën heeft deze

[p. 23]

aangelegenheid al ter sprake gebracht bij de (Duitse) heer Wohlthat.

Op 24 november 1942 kwam Londen in de ether: 'De Rotterdammer' gaf onder de titel 'Modern Racketeers' aan de Nederlandse luisteraars een populaire uiteenzetting van het probleem, waarbij het heette, dat de Duitsers tot zelfs 40 000 gulden per persoon vroegen; wij weten, dat ze soms veel en veel hoger gingen. Wij beschikken verder over de tekst van de Nederlandse regeringsverklaring van 24 november 1942 over deze uitreis-vergunningen, die ook dat 'zeer hoge' bedrag van 40 000 gulden als illustratie van Duitse laaghartigheid aanhaalt. Er heet een voorstel gedaan, om vijfhonderd Nederlanders te laten gaan voor vijf miljoen Zwitserse francs, 'op voorwaarde dat de Nederlandse Regering zich bereid zou verklaren, dat bedrag dat van anderen geleend moest worden, te garanderen, wat de rentebetaling betreft'.

De uitzending behelst verder de verklaring, dat de Nederlandse regering 'met leedwezen tot de overtuiging is gekomen, dat zij aan deze praktijken der Duitsers niet kan meewerken': de enkeling, die ontsnapt, weegt minder zwaar dan de miljoenen Nederlanders, die daardoor langer onder Duitse druk blijven; bovendien zou toegeven blijkens ervaring alleen tot verhoging van de Duitse eisen leiden: dat doen afpersers altijd. Aan het slot dreigt de Regering met sancties tegen diegenen, die uit winstbejag aan deze handel deelnemen. Wie met goede bedoelingen tot deze losprijzen bijdraagt, overtreedt de wet, die elke handeling verbiedt,

die de vijand, direct of indirect, tot voordeel kan strekken. Er is ook een Engelse uitzending van dezelfde dag van ongeveer deze inhoud. Van meer dan één zijde is op de houding van de Nederlandse regering na de oorlog critiek uitgeoefend, o.m. door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid: terecht of ten onrechte?

Het is niet onaardig, de Duitse reacties uit de aanwezige stukken op te maken. Er is al op 27 november een uit Den Haag van Bene, die aan het *Auswärtige Amt* in Berlijn over die vijfhonderd telegrafeert: tijdens zijn afwezigheid zijn uit Den Haag 180 dergelijke voorstellen aan het *RSHA* voorgelegd, waarvan ongeveer 150 afgeslagen, 28 nog in behandeling zijn en één ingewilligd is, tot een bedrag van 50 000 francs. In Den Haag vindt men, seint hij, verdere behandeling van dergelijke aanvragen ongewenst; ze passen blijkbaar in het *Vierjahresplan*. Het Duitse *Generalkonsulat* in Zürich schrijft aan dezelfde instantie op 28 november; men heeft daar nl. contact opgenomen met een in die Engelse uitzending genoemde, Zwitserse advocaat uit

[p. 24]

Zürich, die in deze gevallen als bemiddelaar optreedt. Deze verklaarde, dat hij in opdracht van het *RSHA* in Berlijn handelde en al twee miljoen francs aan de Duitse Rijksbank had overgemaakt voor dit soort transacties; hij had er weer twee onderhanden, betrekking hebbend op twee met name genoemde Joodse families in Holland, die 600 000 francs aanboden. Hij wierp de schuld van het optreden van Londen niet op zijn eigen handelingen, maar op het '*unvorsichtige Treiben*' van twee Nederlandse bankiers, ook met name hier genoemd - als Joden n.b. (een van de twee, de heer Puttkammer van de Rotterdamse Bank, was zeker geen Jood, de andere, een bankier uit Den Haag, zeer waarschijnlijk niet). In de Engelse uitzending werd gezinspeeld op de activiteit van een Zwitserse dame in Zürich, de Hollandse, met een Zwitserse Jood gehuwde en uit Nederland in oorlogstijd vertrokken, mevr. Hochberg, die hij echter nergens kon vinden. Hierbij past onzerzijds de toevoeging, dat de Enquêtecommissie deze mevr. A.J.W. Hochberg-Van Wallinga wel gevonden heeft en op 13 december 1951 verhoord.

Op 30 november komt Bene op zijn brief van 27 november terug, met grote bezwaren tegen de voortzetting van de tot nu toe gevolgde politiek: bij Joden en Nederlanders is nu de indruk ontstaan, dat de Duitse politiek te koop is, als men maar genoeg biedt; zo gaat men denken: '*die Nationalsozialisten sind auch nicht besser als andere*'. Maar er is nog meer, wat de goede Bene bezwaart: deze handel wordt door de vijanden van Duitsland '*als Schwächemoment bei uns gewertet*'. Seyss-Inquart zou liever willen, dat de Joden eerst '*nach dem Osten abgeschoben werden, ehe man sie gegen Zahlung von Devisen hinauslässt*'; Rauter zou de kwestie met Himmler bespreken. Eichmann van het *RSHA* erkent ook wel de betekenis van '*schwerster politischer Bedenken*', maar in de economische sector blijkt '*grösster Wert*' eraan te worden toegekend, van geval tot geval tegen hoge deviezenbedingen dergelijke vergunningen maar te verlenen en het heet kort daarna, dat Himmler er ook 'niet tegen' is. En hiermee stappen wij maar van deze zaak af.

De lotgevallen van de aldus geëxpatrieerden vallen buiten het bestek van dit boek. De meesten ontkwamen in de richting van het westelijk halfrond. Niet overal. Misschien past hier nog maar het best het

verhaal van een bepaalde ervaring. Joodse dienstplichtigen in het Legioen in Canada hadden erop aangedrongen, dat hun met deportatie bedreigde familieleden voor de duur van de oorlog in dat land zouden worden toegelaten. De Nederlandse regering was bereid, toe te zeggen,

[p. 25]

dat de betrokken families behoorlijk kostwinnersvergoeding zouden krijgen en dat zij na de oorlog zouden worden gerepatriëerd. Ziehier wat de tijdelijke zaakgelastigde in dat land aan minister Van Kleffens hierover schreef: 'Canada laat in principe geen Joden en kleurlingen toe. Als criterium voor toelating in Canada geldt het "rassen"-criterium. In de Verenigde Staten gold voor de oorlog als criterium "het land van geboorte". Dit heeft gemaakt dat Amerika overstroomd is geworden met Joden en andere ongewenste elementen. Joden hebben nu eenmaal de gewoonte om als zij eenmaal toelating voor hun families hebben verkregen, al was het tijdelijk, niet meer weg te krijgen zijn.'

Dit stukje proza is gedateerd op 26 mei 1943, de dag van een van de ergste Amsterdamse razzia's, de dag, waarop de bezetters vele duizenden van dergelijke 'ongewenste elementen' inderdaad wisten 'weg te krijgen'. Maar tenslotte is dit Canada, een staat voor de houding waarvan de Nederlandse regering niet verantwoordelijk hoeft te heten. Wat echter te zeggen van andere gebieden, waarvoor dit wel geldt? Geven wij het woord aan de Enquêtecommissie: 'De commissie betreurt het... ten eerste, dat de Regeringen van Suriname en Curaçao - de eerste aanvankelijk en de laatste bij voortduring - een afwijzende houding hebben aangenomen met betrekking tot het toelaten van Nederlandse uitgewekenen en dat de Nederlandse Regering niet met het oog op rampspoedige gevolgen, welke uit die houding konden voortkomen, daartegen krachtiger is opgetreden. Erkend kan intussen worden, dat Suriname in 1942, in tegenstelling tot Curaçao, over zijn bezwaren is heen gestapt, want in dat jaar zijn daar maatregelen genomen om een vrij groot aantal vluchtelingen te ontvangen.'

De historicus, verplicht tot de kennisneming van de opgegeven redenen voor deze weigerachtige houding, kan alleen maar uitspreken dat hem dit een uitermate milde beoordeling toelijkt; die historicus voelt zich onwillekeurig ertoe geneigd, de houding van de verantwoordelijke gezagsdragers te vergelijken met die van hun achttiende-eeuwse voorganger in Essequibo en Demerary, die met even steekhoudende argumenten ook al Joden geweerd had, die echter, voorzover ons bekend, niet in acuut levensgevaar verkeerden... ¹

Het is inderdaad wel aangener, het proza van anderen te lezen, die, hun leven op het spel zettend, trachtten 'het vege lijf' (titel van een

¹ M.E. Bolle, *De opheffing van de (Joodse gemeenten) in Nederland* : p. 77-78.

[p. 26]

boek door Jacques Gans) te redden, soms door een 'Vlucht over vier grenzen' (titel van een ander boek, nu door John M.S. Lenck, pseudoniem van K. Citroen en M. Vigeveno). Men leest inderdaad meer geboeid *Mijn Spaanse Grootmoeder* van Suzanne van Thijn, die reeds op 22 mei 1940 in Den Haag de deur van haar zolderatelier met kracht achter zich dichtsloeg

en naar de vrijheid fietste, 'bang als een verlaten kind in het donker', maar ze moest het proberen, omdat ze 'weinig te verliezen en alles te winnen had'. In die laatste overweging stond ze niet alleen: 'Mijn meest bewuste motief was, dat ik als Jood toch verloren was en dat ik, eenmaal uitgeweken, beter in Engeland kon sneuvelen dan hier mijn ondergang afwachten. Ik twijfel geen ogenblik eraan, dat ik dat toen zo gevoeld heb.'

Dit de mondelinge mededeling van iemand, wiens broer en wiens moeder eveneens op eigen gelegenheid zijn weggetrokken, alle drie naar Zwitserland. De zoons waren in december 1941 gegaan, zonder vals persoonsbewijs, met maar weinig geld op zak. De Franse grens hadden ze, na 'een heerlijke wandeling' door de Ardennen, bereikt; in Namen hadden ze 'enig' gelogeerd, 's avonds gedanst, genoten van wijn en omeletten. Maar bij Givet liep het mis: de oudste had uren lang op de rails gelegen, tot het gevaar geweken was, de jongste werd gepakt en door een Duitse officier verhoord. Hij had voorgegeven, werk in Frankrijk te zoeken. Maar die officier had gezegd: '*Da stimmt etwas nicht, du bist Jude und viel zu jung für ein so gefährliches Experiment. Geh' zur Mutter und webe wenn ich dich nochmal hier sehe*'.

En zo stond hij na drie dagen weer op de stoep bij moeder, maar herhaalde het experiment, nu met succes, in maart 1942.

De moeder, die een prachtig, d.w.z. volstrekt zakelijk en toch zo diep persoonlijk, verslag voor dit werk heeft willen leveren, had ook het gevoel gehad: '*Ich hab' meine Sache auf Nichts gestellt*'. Zij vertrok 19 augustus 1942, nadat ze van haar jongens uit Genève een brief had gekregen, met 'Lieve, beste moeder' erop; dit opschrift, in plaats van 'Lieve moeder' betekende dat zij elk zevende woord moest onderstrepen. 'Gedecodeerd' kwam:

'Als je niet uit logeren wilt gaan bij de Polaks of de Schlesingers' (bedoeld wordt: de deportatie, J.P.) 'zorg dan zo snel mogelijk Namen te bereiken. Madame Petit, eigenares van een fotowinkel in de Rue Cuvelier 18, geeft aan jou, maar dan ook aan jou alleen alle gegevens over de weg, die wij in december 1941 gegaan zijn. Ga snel en ga alleen. Jij kunt het volbrengen en wij wachten op je.'

[p. 27]

Zij heeft het volbracht, deze... zou men maar niet zeggen: heldin? Wie hier weifelt, zou het verslag moeten lezen. Met aandacht, dat spreekt, maar vooral met fantasie. Met die fantasie, waarmee men deze heldin begeleiden kan op haar tocht. Totdat zij, na een laatste aanwijzing, inderdaad over de grens is. En haar verhaal eindigt: 'Daar zag ik een kleine man voor mij staan, een dwerg bijna, met een breed, goedig gezicht. Hij droeg een voorschoot en was met rustige gebaren bezig grote trossen druiven te plukken die hij voorzichtig in een mand optaste. Hij zag mij vriendelijk aan en toen ik hem vroeg: "*Est-ce que je me trouve en France ou dans le canton de Genève?*" luidde zijn antwoord: "*Vous êtes sur terre libre, madame*". En wijzende op de vruchten voegde hij eraan toe: "*Servez-vous-en, madame*". Maar voordat ik van die kostelijke druiven proefde, nam ik zijn twee handen in de mijne en kuste hem op beide wangen.'

Daar is het verhaal van die Joodse oud-student van schrijver dezes, op ons verzoek zowel schriftelijk als mondeling toegelicht. Al sinds 1933 vooruitziend, dat het op de een of andere wijze mis zou gaan, had hij zich

in 1935 vrijwillig gemeld bij het toenmalige departement van Defensie ter verkrijging van een militaire opleiding, vooruitlopend op de normale reserve-officieren-opleiding. In de oorlog had hij aan de Grebbelinie meegevochten. Na de capitulatie overwoog - en verwierp - hij allerlei uitwijkplannen per boot naar Engeland, maar in juli 1942 gingen zijn vrouw en hij er vandoor, over België naar Frankrijk. Onbegrijpelijk geluk hielp hen door een paar hopeloze situaties heen, tot Perpignan. Niet ver van de grens stapte in hun coupé een Franse gendarme binnen, die hun eigenlijk onbruikbare papieren controleerde: 'Hij bekeek de paspoorten van mijn vrouw en de mijne, en gaf ze ons daarna zonder verdere commentaar weer terug, ons alleen even aankijkende. Ik had al bij mezelf overlegd wat ik met hem zou doen in geval hij ons had willen medenemen. Op dat punt had ik niet meer goedschiks gegaan, terwijl wij in volkomen afgesloten coupé's reisden, zonder verbinding naar de andere.'

(Vraag van schrijver dezes:) 'Wat had u dan gedaan?'

(Antwoord, mondeling:) 'Het was het afschuwelijkste ogenblik van mijn reis. Ik weet zeker, dat ik hem zou hebben afgemaakt. Maar afschuwelijk was het.'

En dan, om 11 uur 's avonds, de Pyreneeën over, terwijl hij 'nog nooit een hogere berg dan de Grebbeberg had gezien'.

Van de verdere lotgevallen van dit 'ongewenste element' (dat als

[p. 28]

reserve-kapitein uit de oorlog teruggekeerd op de collegebanken plaatsnam) zij hier alleen één episode vermeld, die juist in dit boek niet ontbreken mag.

Heel kort samengevat, komt het hier op neer, dat juist hij toevallig door zijn chef met twee Britse officieren in Flensburg op admiraal Doenitz als hoofd van de Duitse regering werd afgestuurd om deze oorlogsmisdadiger gevangen te nemen en aangezien hij de enige was, die Duits sprak, moest hij het woord doen.

'En wat zei u, toen u hem moest vertellen, dat hij uw gevangene was?' (Vraag van schrijver dezes).

'O, ik zei: "*Herr Doenitz, es ist Ihre Zeit*".' En hier volgt zijn schriftelijk verslag:

'Hij begon allerlei praatjes te maken van protest, maar ik gaf hem niet veel gelegenheid te protesteren. Zonder op zijn verzoeken ook maar enigszins te letten, viel ik hem in de rede en gaf hem namens mijn commandant bevel zich direct klaar te maken om te vertrekken. Hij ging daarop naar zijn vertrek en na verloop van enige tijd kwam een Duitse matroos onder toezicht van zijn adjudant enige grote hutkoffers naar buiten slepen. Ik ging daarop bij hem naar binnen en bracht hem aan het verstand, dat hij niet naar een feest, maar naar een krijgsgevangenkamp zou gaan en ik raadde hem daarom, slechts een klein koffertje met de allernoodzakelijkste behoeften in te pakken. Op mijn polshorloge kijkend gaf ik hem daarop tien minuten zijn bagage om te pakken, of anders zonder bagage te vertrekken. Wij hadden op dit moment nog wel iets anders te doen en waren uiteraard nieuwsgierig, hoe de zaken zich elders ontwikkelden. Hierop werd er practisch niet meer gesproken. Hij kwam enige ogenblikken later naar buiten en het was hem gedurende de rest van de dag dat ik hem nog zag, duidelijk aan te zien, dat hij veel last van zijn

zenuwen had. 's Middags om circa vier uur vertrok het gehele hoge gezelschap per Dakota naar Luxemburg, waar het vooruitgeschoven Hoofdkwartier van Shaef gevestigd was. De Amerikaanse piloot die ze onder toezicht van enige officieren vervoerde, zei bij het vertrek van het toestel: *"I'll give them a victory roll"*. En inderdaad voerde hij na het vertrek in de lucht boven het vliegveld voor ons plezier een gewaagde stunt met het toestel uit!

De lezer kan zich wel voorstellen, dat deze gevangenneming in een andere diapason verhaald wordt door de Germaanse *Herrenmenschen*, die bij die gelegenheid in een passieve rol hadden te berusten.

[p. 29]

Ander document: een Joodse academicus, reserve-officier, is de opsteller, 143 compres getikte grote bladzijden: 'Toen het mij niet mogelijk was tegen de bezetter daadwerkelijk verzet te plegen, ging ik naar Zwitserland, met de opzet vandaar uit naar Engeland te gaan. Doch dit laatste lukte niet en toen de eerste tekenen van de groeiende geallieerde overmacht in het Middellandse Zeegebied zich manifesteerden, ontsnapte ik naar Italië om daar de kans te krijgen opnieuw de vijand te bevechten.' In Zwitserland bereidde hij alles zo goed mogelijk voor: 'ik had een Michelinkkaart, geld, een kompas, een Italiaans woordenboekje en twee pistolen van 6,35 mm met vijf schoten munitie'. Met zijn vriend, uit Zwitserland met hem ontsnapt, wordt hij op een Italiaanse landweg door een carabinieri-patrouille aangehouden: 'Ik beging toen de grootste stommitieit, die ik had kunnen maken. Had ik deze beide Italianen *à bout portant* neergeschoten, dan hadden wij ruim de tijd gehad om opnieuw de berg een eindje op te klauteren en eventueel later over de berg heen weg te komen.' Na een vechtpartij zet men hem gevangen, maar een hele tijd later weet hij te ontkomen en zich aan te sluiten bij de in de streek van Reggio-Emilia opererende partizanen: 'Na ruim drie-en een-half jaar weerloos te zijn geweest, was het heerlijk weer een karabijn in de handen te houden'. Als 'Francesco' maakt hij van alles mee, eindeloos heen en weer trekkend in een guerrilla vol *ups* en *downs*; tenslotte wordt hij zelfs garnizoenscommandant van het als inlichtingencentrum en etappepost belangrijke Civago, met het bevel dit te verdedigen 'tot de laatste Nederlander'. En: 'Ik... proclameerde in naam van het Geallieerde Opperbevel de Staat van Beleg voor Civago en omgeving. Hierdoor kon ik burgerwerkkrachten krijgen uit de bevolking om mitrailleursnesten op dominerende punten in te richten. Tevens onderwierp ik al het in en uitgaande burgerverkeer aan strenge controle.'

Het slot? 'Ik arriveerde in Reggio net op tijd om de laatste zuiveringsacties mee te maken en het geallieerde Militair Gezag de stad te zien binnenrijden. Ik trof John' (zijn Britse commandant) 'in een luxueuze villa, die hij als zijn hoofdkwartier inrichtte. "Onze oorlog is voorbij", zei John, "schenk je eens een borrel in".'

'Ik ging naar Zwitserland', zei onze academicus; 'ik ging naar Spanje', zei een ander, 'ik ging naar Engeland', een derde. Men 'ging', men 'vertrok'. Dat klinkt als een begin en dat was het ook. Maar het was tevens een einde, de afsluiting van meestal lange overwegingen, het doorhakken van een onontwarbare knoop.

[p. 30]

Natuurlijk probeerden tallozen het zo lang mogelijk legaal. Een van de wegen is hierboven al aangegeven. Een bedrag offeren, langs deze of gene weg een toegang zoeken tot de *Zentralstelle*, heel, heel behoedzaam natuurlijk. En dan wachten, afgaan op geruchten, zweven tussen vrees en hoop, steeds toenemende en steeds afnemende hoop. En die *Zentralstelle* wil zo verschrikkelijk veel weten, het naadje van de kous. En men heeft zoveel te verbergen, te verzwijgen. En het eind is bijna altoos neen. De vele pakken briefjes met dit neen honderdvoud herhaald liggen in een archief thans; de schrijver heeft ze doorgebladerd en de namen gelezen. Namen van doden; namen van wie hebben gesparteld en er niet uitgekomen zijn. Een kerkhof van papier.

Dan niet legaal. Niets via de Duitsers doen; de grenzen zijn zo wijd, men moet er toch door kunnen slippen. Men is nog jong, men ziet niet op tegen vermoedenissen. Men verneemt van lieden, die het klaargespeeld hebben. Een enkele oud-leerling schrijft geestdriftig uit Zwitserland. Men polst, men peilt.

Dan komen de aanbiedingen. Onbekenden bellen aan, hebben plannen. Erg is hun vaagheid, maar nog erger zijn ze concreet. Dat laatste bijna altoos, wanneer de geldkwestie ter sprake komt. De genoemde sommen zijn soms fantastisch, lopen in de duizenden. Als men ze op tafel legt, is er te praten. De schrijver heeft het halfjaar vóór zijn onderduiken zeker éénmaal per maand zulke aanbiedingen gehad. Velen onder zijn vrienden eveneens. Hij herinnert zich nog het intieme afscheidsfeestje met boezemvrienden kort voor Kerstmis 1942; zij maakten hun lang gehamsterde heerlijkste blikken open, schonken wijn; het was... fantastisch. Ook het plan was - en bleek - dat: een vliegtuig zou in een maanloze nacht op een afgesproken plek op de Veluwe landen en hen, alsmede een aantal anderen, meenemen. Ze hadden een behoorlijk bedrag gestort en zouden de rest na aankomst in Engeland voldoen.

Dat dit vliegtuig niet verscheen, was triest, maar nog triester, dat men niet met zekerheid erachter kwam, of dat wegblijven reëel was. En dus ook niet, of een volgend aanbod, *à raison* van weer een bedrag, ook al voor de Veluwe, toch geen belangstelling verdiende. Men wist het niet, men wist het nooit.

Toen schrijver dezes op een ochtend het Joodse Lyceum binnentrad, zag hij met kinderhand op het zwarte bord geschreven: 'Lang leve meneer S.!' Dat was een algemeen beminde collega, die de laatste dagen niet op school was gekomen en van wie het gerucht zich verbreidde,

[p. 31]

dat hij met vrouw en kinderen de sprong naar de vrijheid had gewaagd. Die uitroep op het bord betekende natuurlijk, dat hij heelhuids was aangekomen. In Zwitserland, heette het spoedig; men had dit gehoord. Niet veel later verbreidde zich het tweede, het nu ware gerucht: het was met meneer S., met vrouw en kinderen onderweg, misgegaan. *Requiescant*.

Er was verschrikkelijk veel verraad, afschuwelijk verraad. Er zijn documenten van overgebleven, onthullend een jammerlijk moeras van chantage en diefstal. Er presenteerden zich reisbureau's, in drie soorten: de

goede (en gelukkig ontbraken zij niet), de minder goede, met deels goede, deels verkeerde medewerkers, en de verkeerde; men kon er, heette het, legaal mee de grens over; héette het. En het lukte ook, het mislukte ook. Er werden veel telegrammen verstuurd, althans in rekening gebracht. De Joden, radeloos, redeloos, reddeloos, betaalden alles. Men sprak geheime signalen af. Hebreeuwse wachtwoorden, Slavische codes. Er liep een 'geheime kabel' naar Engeland; dat kostte veel geld. Men betaalde, betaalde. Een oud-leerling: 'Ze vertelden ons, dat het crossen over de grens voor de eerste persoon 20 000 gulden, voor elke volgende 10 000 gulden moest opleveren, later kwam daar nog 1000 gulden de persoon bij. Maar Else, die ons over de grens bracht, was razend, omdat ze van K.' (de tussenpersoon) 'slechts 9000 de persoon had ontvangen'; die tussenpersoon had (samen met nog een) het verschil opgestreken. 'Het meest boos was nog Jan, die de organisatie had opgezet, want die had bepaald, dat 5000 gulden per persoon genoeg was. Enfin, ze smokkelden ons erover heen, het was net of ze tabak smokkelden. Om dat geld te kunnen betalen, moesten we diamanten verkopen en daar hebben anderen weer goed op verdiend.'

Maar zij kwamen er, soms helemaal naakt uitgeschud weliswaar, beroofd van alles, maar net niet van hun leven.

Er is geen denken aan, enig aantal te begroten van hen, die niet zo gelukkig waren. Van hen, die in de klaarstaande auto regelrecht naar de Duitsers werden gereden. Van wie in Maastricht op het afgesproken perron door hen werden opgewacht. Van wie in de spoorcoupé onderweg werden gepakt. Van wie aan de voet der Pyreneeën (in Perpignan bijvoorbeeld) in de val liepen. In Parijs dreef een medicus, een zekere Pétiot, een met de Duitsers concurrerende éénmanszaak: deze massamoordenaar, die met deze Duitsers helemaal niets uitstaande had, vergaste Joden in een speciaal door hem daartoe ingerichte kamer; ook

[p. 32]

een Nederlandse Joodse familie liet daar het leven. ¹ Misschien - wij hebben het maar niet nagegaan - was het wel 'meneer S.' met zijn familie, want het heette, dat hij in Parijs was verongelukt. Wie het ook waren: *requiescant*. Er waren *escape-lines*, die 'werkten', terwijl de Duitsers ze al hadden ontdekt en wachtten op het goede ogenblik om toe te slaan. En dat dan deden, natuurlijk.

'Het schijnt, dat in Frankrijk het Camp de Drancy dezelfde functie heeft als het kamp Westerbork hier.'

Aldus de Interne Informatie op 21 september 1942. Het 'scheen', notabene. Zo veel, zo weinig wist men. Men ging de Belgische grens over, alleen, of met een passeur, met een koerierster mee, achter een 'klein meisje met een blauwe strik in het haar', zich houdend aan primitieve, met inkt getekende kaartjes. Men ging de grens over, met ergens een adres. Men was niet helemaal aan de heidenen overgeleverd, niet helemaal aan zijn lot overgelaten. De Erelijst van Gevallenen bewaart de naam van de in Duitsland omgekomen Benno Nijkerk, koopman, 37 jaar oud, die op grote schaal de hulp aan doortrekkende Nederlanders organiseerde in Brussel; de Duitsers loofden zelfs een beloning uit voor zijn arrestatie, die in Parijs, waar hij ook intensief bezig was, plaats vond. Gelukkig wist hij zijn schuilnaam te behouden en verried, hoe grof ook mishandeld bij zijn arrestatie en later, geen geheimen. Er waren gelukkig veel die hulp

verleenden, menige prettige ervaring is ons overgeleverd. De minder prettige zijn dat uiteraard in veel geringere mate. In Frankrijk is het beeld al even geschakeerd. Hier treedt ons het beeld tegemoet van een Jood, door een aantal Engelandvaarders hemelhoog geprezen en op handen gedragen, Sally Noach, die met groot eigen risico honderden uit de gevangenissen van het Vichy-regime wist te halen. Menige Jood heeft in Frankrijk daarentegen ellendige ervaringen opgedaan, van Nederlandse autoriteiten n.b. Er zaten Nederlanders in belangrijke posities, die het 'zo erg niet vonden, dat de Joden naar Polen gestuurd werden'. Die aanrieden niet naar Engeland te gaan, maar terug te keren naar Nederland, 'waar het toch zo slecht niet was en waar zij best hadden kunnen blijven'. Het zijn natuurlijk deze stilzitters, die na de oorlog critiek hadden op hen, die wel geholpen hadden. Heel erg werd de toestand toen de Duitsers november 1942 Vichy-Frankrijk bezetten: circa 1000 vluchtelingen,

¹ Jean H. Weidner, 'De weg naar Onderdrukking en Verzet, dl. III, p.'

[p. 33]

vrijwel allen Joden, zaten nu in de val. Er ontsnapten over de bergen, sommigen bleven ongemoeid, anderen werden gedeporteerd, die laatsten zonder dat de nog aanwezige autoriteiten protest aantekenden. Hun gebrek aan medeleven was soms - zeggen wij - opvallend. De Enquêtecommissie heeft ernaar gestreefd, iets van de toenmalige werkelijkheid te reconstrueren. Zij is daar o.i. nauwelijks in geslaagd; het is heel triest, bij alle erkenning van het goede dat er ook is gedaan en door enkelen in een mate, die weer boven onze lof verheven is.

In Frankrijk kon men niet blijven, wilden verreweg de meesten, heel terecht, ook niet blijven. Eén uitweg was naar Spanje. Enige malen zijn al de Pyreneeën genoemd in dit verhaal; men moet zich maar niet afvragen, wat het voor gezinnen, voor mensen op leeftijd, moet hebben betekend, daarover heen te trekken. Anderen konden 'gewoon' met de trein naar Spanje. Papieren konden hier alles zijn; soms waren ze weer niets. Ook hier maakte november 1942, de bezetting van Vichy-Frankrijk, enig verschil. Het werd er niet beter op. In beginsel liet men in Spanje geen mannen van 18 tot 41 jaar toe; de clandestien binnengekomenen werden gearresteerd en kwamen via deze en gene gevangenis in het kamp Miranda del Ebro. Soms kwam men er gauw uit, soms niet. Lukte het, spoedig of eindelijk, dan volgde er *résidence forcée* in Madrid. Dan wachtte men op de evacuatie, waarvoor een Portugees visum nodig was, dat pas loskwam, als men het visum voor een land weer dáárachter verkrege had. Dat was, als gezegd, wachten. Ook wachtte men wel eens niet en ging alvast naar Portugal. Dat lukte soms wel, soms niet. In het laatste geval moest men terug, soms met onprettige gevolgen, soms niet. Een oud-leerlinge van schrijver dezes, met haar man weggekomen, schreef hem, dat zij in Spanje zo min mogelijk hulp gezocht had bij Nederlandse instanties en dat zij daaraan hun welslagen meende te mogen toeschrijven. Van sommige hooggeplaatste Nederlandse vertegenwoordigers komt in het Enquêteverslag het een en ander voor, dat tot scherpe afkeuring aanleiding heeft gegeven. Sporen van antisemitisme ontbreken geenszins.

En in Portugal? Daar zaten ze dan en een Nederlandse getuige, geen Jood, verhaalt, hoe ze aldoor weer, steeds weer opnieuw, die consulaten platliepen, om weg te komen. En dan die vraag, hun inderdaad

in ernst gesteld: ‘Waarom keert u niet naar Nederland terug?’ Op raad van de Nederlandse consul in Oporto antwoordden zij: ‘Om dezelfde reden, waarom Hare Majesteit de Koningin niet teruggaat’.

[p. 34]

Zijn optreden was hartverheffend; misschien had hij als man uit het bedrijfsleven iets meer van ‘die mentaliteit van onmiddellijk ingrijpen wanneer het nodig is voor het leven van de mens’; enkele personen, niet uit deze sfeer, maar wel hooggeplaatst, hebben in dat opzicht gefaald. Ook hier helaas sporen van een zeker antisemitisme, dat in de Nederlandse buitenlandse dienst van toen meer is voorgekomen en allicht gewerkt heeft als de onbewuste rem, zich tot het uiterste voor deze slachtoffers in te spannen. Er zou misschien een overzicht te geven zijn van de personen, die in die dienst tekortgeschoten zijn, met slechte, soms noodlottige gevolgen voor wie zich op hun bijstand voelden aangewezen: de Nederlandse Joodse vluchtelingen meer dan wie ook, al moet men de klachten van de niet-Joden niet onderschatten, noch in aantal, noch in betekenis.

Gaan wij nu naar Zwitserland.

‘...dass wir zwar geistig Résistance, materiell aber Kollaboration getrieben haben.’ Aldus vereenvoudigde een Zwitsers geleerde het stukje realiteit van zijn land tijdens de oorlog. Een andere vond weer een andere vereenvoudiging, ongeveer daarop neerkomend, dat de Zwitsers tijdens de oorlog zes dagen per week voor de Duitsers arbeidden en de zevende voor de geallieerden baden. Vereenvoudigde: die werkelijkheid lag immers niet in polaire tegenstellingen. Materieel was er gelukkig nog vrij veel verzet, geestelijk was er helaas niet weinig collaboratie. Het valt de geschiedschrijver niet gemakkelijk, hier te onderscheiden. Natuurlijk stond dit tussen Duitsland en Italië gelegen neutrale land onder druk. Men vreesde, men vreesde zeer. ‘Das letzte Paradies der Judassöhne in Europa’, haard van ‘jüdisch-imperialistisch-frei-maurerische Lügenpropaganda und Hetze’; de lezer herkent het patroon. Zeker ook vreesde men, na de oorlog te blijven zitten met een teveel aan Joodse vluchtelingen. Maar, heet het, men deed het mogelijke.

Het ligt niet op de weg van de schrijver om de Zwitserse politiek tegenover de Joodse vluchtelingen in het algemeen onder de loupe te nemen. Zijn opdracht beperkt zich tot de Nederlandse. Aangezien die echter, voor zover na te gaan, niet beter en niet slechter behandeld zijn dan de andere uitgewekenen, kan hij die algemene aspecten niet geheel en al onbesproken laten. Ook een aantal Nederlandse Joden heeft aan den lijve gevoeld, beter: met de dood bekocht, hoe de Zwitserse regering deze materie behandelde. Deed men inderdaad het mogelijke?

‘Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass eine weniger zurückhaltende

[p. 35]

Zulassungspolitik unzählige Verfolgte vor der Vernichtung bewahrt hätte.’ Aldus een Zwitser,¹ die een belangrijk boek over deze materie op zijn naam heeft staan. De Zwitsers ‘hebben bepaald getracht, vooral Joden buiten te houden’, aldus generaal Van Tricht, onze militaire attaché in Bern, voor de Enquêtecommissie. Voor dezelfde verklaarde dr. W.A. Visser 't Hooft: ‘Er is niet de minste twijfel aan, dat er een aantal mensen teruggewezen is en

daardoor in groot gevaar en zelfs in levensgevaar kwam en ik twijfel er ook geen moment aan, dat de Zwitserse Regering op die wijze indirect voor de dood van een aantal Joden en misschien ook van illegale mensen verantwoordelijk is.’² Dezelfde getuige belichtte ook de andere kant van de zaak, maar meende dat de periode van ‘in de dood jagen’ in zekere zin tot het einde van de oorlog duurde, omdat er steeds weer vluchtelingen verschenen en dan hing het doorgaan van de toevallige militair of ambtenaar af, of men binnen mocht komen of niet. Ludwig³ waagt het niet een schatting te maken van het totaal aantal teruggestuurden, maar meent, dat ‘in elk geval’ veel groter het getal moet zijn geweest van hen die, het gevaar van terugsturing kennend, alvast van de poging tot vluchten afzagen; dit getal begroot hij op ‘vele duizenden’. Hoeveel Joden daaronder waren?

Noch het ene, noch het andere aantal zal men meer weten. Of durven schatten.

In het voorafgaande is even bedoeld op de vraag van de mentaliteit. In het materiaal vindt men allereerst de sporen ervan, dat het Zwitserse volk veel gastvrijer was dan de regering. Heel veel stof heeft vooral doen opwaaien het geval van dr. H. Rothmund, voor en ook na de oorlog hoofd van de afdeling Politie in het Zwitserse Ministerie van Justitie en Politie, die in sterke mate verantwoordelijk gesteld is voor de vooroorlogse, zacht gezegd: minder gastvrije Zwitserse Jodenpolitiek, vooral ook voor het initiatief tot invoering van de rode J, drie centimeter hoog, in het paspoort van Duitse Joden die hun land wilden verlaten. Het is beweerd, dat deze dr. Rothmund het niet kwaad bedoeld heeft; hijzelf hield stokstijf vol, dat, naar informatie die hij bij Duitse instanties aan de grens inwon, met de teruggestuurden niets geschiedde, ‘*sondern dass man sie lediglich zur Arbeit veranlasse*’. Tenslotte moet het hem tot voldoening gestrekt hebben te kunnen

- 1 C. Ludwig, *Die Flüchtlingspolitik Jahren 1933 bis 1955* (Bern, 1957).
- 2 Enquêtecommissie, dl. VI C, p. 3.
- 3 Ludwig, p. 319.

[p. 36]

uitspreken: ‘*Es ist uns bis heute gelungen, durch systematische und vorsichtige Arbeit die Verjudung der Schweiz zu verhindern*’.¹

Dat was een van de hoogste instanties in Zwitserland. Onder de lagere kwam natuurlijk van alles voor: naar men gaarne aanneemt, veelal, ja, in overwegende mate, menselijke, medevoelende, helpende lieden. Niet allemaal natuurlijk. Meer dan één gevluchte Nederlandse Jood kwam in contact bijv. met de nog altoos voor schrijver dezes weinig doorzichtige politiemann Pierre Demierre, voor sommigen (velen?) goed, voor anderen (velen?) noodlottig. Hierop kan in dit boek niet verder worden ingegaan.

Enige cijfers. Het totaal aantal Nederlandse vluchtelingen in Zwitserland, met inbegrip van de ruim 400 vrijgelatenen uit Theresienstadt, was ongeveer 2500; het aantal Joden hieronder zou men, op Ludwig afgaande, op minder dan de helft willen stellen. In georganiseerde transporten in 1944-1945 gingen 1450 personen naar Nederland terug.

Wat gebeurde nu met de binnengekomen Nederlanders? Wie niet teruggestuurd werden, kwamen aanvankelijk vaak in de gevangenis, dan in een *Auffanglager*, vervolgens, meest na korte tijd, in een hotel-of een werkkamp. Er waren niet weinigen, die, op medische gronden of om

studieredenen, verlof kregen zich elders te vestigen. Enige honderden zijn weggewerkt, vooral door generaal Van Tricht en figuren als dr. Visser 't Hooft die goede verbindingen had met de in Frankrijk opererende *escape*-organisatie *Dutch-Paris*, geleid door de onverschrokken Jean Weidner; men begroot dit aantal op een 250. Hoeveel Joden eronder waren, hebben wij niet kunnen schatten.

In de werkkampen was de behandeling niet altoos even prettig; de materiële verzorging in de 'hotelkampen' was heel wat beter. Maar de psychische gesteldheid van zulke zeer gemengde gezelschappen was niet vrij van grote spanningen. Een enkel citaat over een dier hotelkampen: '... Afgelegen van de wereld ongeveer 150 mensen door elkaar gesmeten erin. Allegaartje van Rapenburgerstraat, gemeente Harstenhoekweg in Scheveningen, Hollands-Antwerpse diamantwereld (nergens het beste gedeelte van) en dat alles op zo'n berg samen met wat beter "intellectueler" publiek... Een vrouw, die tegenwoordig in plaats van met lijn 8 door de Weesperstraat met de funiculaire naar haar "woning" gaat, vertelde me klagend, dat de dokter had vastgesteld,

1 Ludwig, p. 119 en 208.

[p. 37]

dat haar bloed niet goed funiculeert en een ander vertelde, dat het moeilijkste gedeelte van zijn vlucht het gaan over de democratie-lijn in Frankrijk was... Als gemeenschap is het een afgrijselijk boeltje (moraal is maar al te vaak ver te zoeken), maar als je ieder op zichzelf beschouwt, vallen de meesten nog wel mee en zijn zo kwaad niet. Ze zijn alleen maar ontzettend uit het evenwicht geslagen en hebben een volkomen nieuwe omgeving gekregen, door welke ze vaak ongewild gedwongen worden een masker op te zetten en zich uit te sloven... Vorige week kwam iemand met de nieuwste slogan, hij is nl. geen Nederlandse Jood en zelfs geen Joodse Nederlander, maar "een ongodsdienstige Nederlander van het Joodse geloof, die aan het geloof niets doet".'

Enzovoorts.

Gelukkig behoeven wij ten aanzien van de in Zwitserland neergestreken Joden niet in dit mineur door te gaan. Ook zonder het bovenstaande citaat immers zou de lezer wel vermoed hebben, dat het niet overal rozegeur en maneschijn was. Wanneer men alleen bedenkt, *hoe* verreweg de meesten er waren gekomen, in welk een martelende zorg zij moesten leven over hun dierbaarsten, in Nederland achtergelaten of alreeds naar Polen weggevoerd, hoe zij zich moesten aanpassen, zich richten, gehoorzamen - misschien is er nog meer te vinden, maar alleen dat al lijkt ons voldoende om een lans voor hen te breken. Des te dieper eerbied moge ons vervullen voor wie, niet versagend, poogden naar Engeland te komen, om daadwerkelijk mee te vechten, voor wie zich de tijd ten nutte wisten te maken en tenslotte voor wie in dat vrije land plannen beraamden tot steun aan hun mede-Joden.

Dit brengt ons tot het werk van de Joodse Coördinatie-Commissie in Zwitserland, waaromtrent de schrijver een betrekkelijk uitvoerig materiaal heeft kunnen raadplegen. Daarvan heeft het grote publiek vooral kennis gekregen door wat de Enquêtecommissie heeft wereldkundig gemaakt. De schrijver, die deze delen vrijwel compleet heeft doorgelezen en bij niemand wenst achter te staan in waardering voor het geleverde

werk, moge uiting geven aan zijn mening, dat daarin haast geen enkele materie zo slecht uit de verf is gekomen als deze. Het vriendelijkste, dat hij ervan zeggen kan, is, dat de vele tientallen bladzijden, aan deze en soortgelijke problematiek gewijd, een tekort aan begrip verraden ten aanzien van wat er werkelijk aan de hand was en op het spel stond. Het is duidelijk, dat de Enquêtecommissie er zelf

[p. 38]

doodeenvoudig niet meer uit wijs werd, dat zij zich heeft laten overspoelen door een lawine van deels irrelevante, deels onbeduidende, deels onbetrouwbare mededelingen, stukken e.d., met als resultaat een verbijsterend verward geheel. Met vele bladzijden tellende citaten ware dit toe te lichten, maar daar is geen beginnen aan.

Nu die Joodse Coördinatie-Commissie, die misschien minder dan om wat zij tot stand gebracht heeft, in deze bladzijden een vermelding verdient om wat zij heeft willen, maar niet kunnen doen. Gedwarsboomd daarin, o zeker, door de omstandigheden. Maar dan toch ook door, bij verantwoordelijke en voor dit soort werk aangewezen personen, een mengsel van onmacht, onkunde en onwil, een mengsel, waarin de onmacht, hoe groot en hoe duidelijk ook, nog altoos het kleinste element vormde en de onkunde ten dele uitvloeisel was van de onwil. Het zijn harde woorden en de geschiedschrijver beseft, dat zij, eenmaal geschreven, blijven, maar hij heeft tegenover wat hem uit het materiaal tegemoet komt nu eenmaal niet het recht, in zachtere termen te vluchten, vooral wanneer hij denkt aan de zeer velen, wier leven dit alles heeft gekost.

Er zijn omtrent de activiteit van deze JCC een aantal stukken aanwezig van de hand van de heer M.H. Gans, toen in Genève, zonder anderen tekort te doen wel de grote gangmaker van dit comité. Wie van dit materiaal kennis neemt, zoals deze schrijver het gedaan heeft, nl. in het licht van het geheel en tegen de achtergrond van de toenmalige situatie, kan alleen maar ervan getuigen, dat, hoe geladen de heer Gans ook geschreven heeft, hem tegen de enormiteiten, die hij te schilderen had, een grote mate van zelfbeheersing niet kan worden ontzegd, een zelfbeheersing, die hier en daar bijna onbegrijpelijk heten moet en waartoe de schrijver van dit boek grote moeite heeft op te stijgen. De heer Gans erkent in elk geval, sprekend over de onwilligen, onmachtigen en ondeskundigen, op wie hij een beroep moest doen, bezeten als hij was van de gedachte, dat elke dag mensenlevens kostte ¹ : ‘... zonder Shakespeariaans te willen spotten, maar in volle ernst meen ik te mogen zeggen, dat die tientallen, waar het nu om gaat en die vele, nauwelijks aanwijsbare anderen in Nederland, Engeland,

¹ *Rapport van de Commissie van verstrekken van pakketten door het instanties aan Nederlandse politiek buitenland gedurende de bezettings evacuëren van Nederlandse gevangenen einde van de oorlog* (Den Haag, 19

[p. 39]

Zwitserland, die ook iets hadden kunnen doen en het verzuimd hebben op enkele misdadigers na, achtenswaardige mensen zijn, achtenswaardige mensen in het dagelijks leven, mensen, die op een moment, dat ze iets groots hadden kunnen en moeten doen, gefaald hebben. Falen is - bij zo'n inzet - onmenselijk, een misdaad, die tenslotte alleen door het eigen geweten kan worden berecht'. Maar... '...men zal begrijpen wat men

anders misschien pathetisch zou noemen, dat ik durf verklaren met de hand op het hart: *door gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef zijn duizenden mensenlevens onnodig verloren gegaan.*' (cursief in de tekst, J.P.)

Wat deed de JCC nu? Men zou hierop willen antwoorden: van alles. Zij stelde dank zij een nauw contact met Nederland zeer aanzienlijke bedragen ter beschikking, vooral ten behoeve van het levensonderhoud van ondergedokenen alsook levensmiddelen. Zij verzorgde verklaringen van Zuid Amerikaanse staten ten bate van in Nederland vertoevende. Ook op Frankrijk richtte zij activiteiten van deze aard. Zij zond aan gedeporteerden levensmiddelen. Al deze activiteit natuurlijk binnen de grenzen harer mogelijkheden, een activiteit die wel haar voornaamste verklaring vinden moet in de bij een aantal in betrekkelijke veiligheid levende Joden heersende overtuiging, dat er zich met de anderen iets verschrikkelijks voltrok, al wisten ze niet precies, konden ze ternauwernood in zijn volledige verschrikkelijkheid vermoeden, wát er gebeurde. Ze wilden tegenover de zeer velen, die niets, maar dan ook niets deden, die hun werkeloosheid legitimeerden met allerlei argumenten, in elk geval niet werkeloos blijven en berichtten dus van allerlei, wat die werkelozen overbodig, dwaas of hinderlijk voorkwam, als bemoeizucht, als vrijpostigheid. Waarom in 's hemelsnaam legden die Joden een kartotheek aan van alle Joodse namen, die ze te pakken konden krijgen? Waarom moesten die Joden per se pakketten sturen aan andere Joden, n.b. vaak niet-Nederlandse Joden, geholpen door het *American Joint Distribution Committee*, het Joodse Wereldcongres, de *War Refugee Board*, de *Hilfsverein für jüdische Auswanderung* en andere organisaties, waarin natuurlijk ook van allerlei Joden? Daar hielden officiële Nederlandse instanties zich niet zo heel erg mee bezig; als men zich verdiept in de details, moet men wel veronderstellen, dat sommige gezagsdragers zéér vreesden, dat de Joden in de kampen zich een indigestie zouden eten. Er was natuurlijk ook zo iets als het Internationale Rode Kruis, dat eindelijk zelf vier namen van uit Nederland afkomstige Joden verzameld bleek te hebben. Wat

[p. 40]

moesten in 's hemelsnaam die Joden toch met die Zuid Amerikaanse passen en andere papieren? Zaten die, mede dank zij deze actie uit Bergen-Belsen in het begin van 1945 geredde Joden daar dan niet goed? Kom, kom...

'De Nederlandse regering was ook voor deze actie niet wakker te schudden. Maar één lichtpunt in al dat nutteloos contact-zoeken is er geweest. Wij hadden ondanks gefronste officiële Nederlandse gezichten "zelfs" verklaringen afgelegd "namens" de begunstigden, dat zij hun nieuwe "nationaliteit" na de oorlog niet zouden trachten te gebruiken. Maar waarschijnlijk vooral gedreven door hun angst voor een invasie van nieuwe burgers na de oorlog durfden een aantal onzer geallieerden de nietigverklaring (vals waren ze niet, ze hadden de echte handtekening van de een of andere echte Zuid Amerikaanse consul) niet tot na de oorlog uit te stellen, de Spaanse gezant bracht de fatale boodschap onmiddellijk over en direct werden uit Vittel circa 300 "Zuid Amerikanen" gedeporteerd. Het Wereldcongres stelde mij 's nachts op de hoogte. De consternatie was groot. Ik zocht contact met dr. I. Lewenstein' (de opperrabbijn van Zürich, J.P.) 'en dr. Visser 't Hooft. Een gezamenlijk telegram werd aan de Koningin gezonden. Onmiddellijk reactie, opdracht tot interventie aan H.M.'s gezant te Buenos Aires. Zeer kort daarop volledig gunstig resultaat.

Die ene keer, dat wij ons tot de Koningin hebben gericht, is de enige keer tijdens de gehele duur van het hulpwerk geweest, dat de zo beroemde Nederlandse tradities, door de vertegenwoordigers van andere landen voortdurend geroemd, hetgeen steeds pijnlijker werd, hoog gehouden werden.

‘Een keer hebben wij op aanvraag uit Nederland onmiddellijk door bemiddeling van dr. Visser 't Hooft een belangrijk bedrag ten behoeve van ondergedokenen doen uitkeren, waarvoor wij, niet direkt een andere oplossing vindende, persoonlijk garant stonden. Wij deelden dit de Regering mede, maar tenslotte was het de *Joint*, die het bedrag heeft betaald. Op verzoek van de vertegenwoordigers van de *Joint* vroegen wij de Regering nogmaals om een bijdrage, doch de Regering weigerde dit kortaf. Uit Holland kwam de bevestiging: “de betreffende organisatie laat ten zeerste bedanken voor de gelden, die haar vanuit Zwitserland bereikt hebben”.’

Over de bemoeienissen in Zwitserland met de missie Polak Daniëls ook later in dit boek. En verder? Het is een verschrikkelijk droevig verhaal; misschien moet men het hartverscheurend noemen; het is soms ondraaglijk. Wat te zeggen van de n.b. Joodse figuur, die namens

[p. 41]

de gezant in belangrijke mate deze vluchtelingenzaken te behartigen had en die een dame, die met een hulpploeg naar de kampen (als Auschwitz) wil vertrekken, toevoegt: ‘Bent u wijs om u voor dat équipe op te geven? Is me dat een rommel en dat om die anderhalve Jood te redden!’ En die toch niet het zo typische Joodse lot heeft kunnen ontlopen, dat hij achteraf van alles de schuld kreeg, wat toch in elk geval meer is dan hij verdiende - al verdiende hij inderdaad wel wat! Al was het alleen maar om zijn voortdurende aansporingen aan de heer Gans, om zich in Zwitserland uitsluitend tot ‘cultureel werk’ te beperken (daar zat men in de eerste plaats op te wachten); al was het alleen maar om wat deze figuur enige jaren na het volledig bekend worden van de catastrofe voor de Enquêtecommissie verklaard heeft.

Dit verhaal zou niet te schrijven - en ook wel niet te lezen - zijn, indien er geen vermelding in voorkwam van een aantal personen, die hun menselijke - vaak ook ambtelijke - plicht wel zijn nagekomen. Enige daarvan zijn al terloops genoemd. Nog eens zij hier met diepe eerbied de naam vermeld van dr. W.A. Visser 't Hooft, secretaris-generaal van de Wereldraad der Kerken te Genève. Het is in zeer belangrijke mate aan hem te danken, aldus een kroongetuige, dat men niet helemaal terecht toen zeggen kon: het berucht antisemitische Polen doet meer voor zijn Joden dan het befaamd prosemietische Holland. Er waren gelukkig nog enkele andere Nederlanders, in Zwitserland en elders, die te noemen zouden zijn. Een instantie mag hier echter niet worden vergeten, het hierboven al even vermelde *American Joint Distribution Committee*, waarvan de heer Saly Mayer in St. Gallen de vertegenwoordiger was. Een man, bezield met de allerbeste bedoelingen, heet hij (al luidt hier en daar het oordeel minder gunstig; zo zou hij in 1942, overigens ook met deze allerbeste bedoelingen, bij de Zwitserse regering zijn opgekomen tegen de binnenlating van nog meer Joodse vluchtelingen). Hij heet echter vooral geremd door zijn gerechtvaardigde verbittering over de houding van de officiële Nederlandse instanties; men moest over soms hoogst eenvoudige

aangelegenheden de ingewikkeldste onderhandelingen met hem voeren, waarbij men volkomen afhankelijk bleef van de zeer wisselende stemmingen en soms allergrilligste invallen van deze machtige 'alleenheerser'. Al bladerend door zijn brieven stuit men steeds op uitdrukkingen als: '*die vollständig passive Haltung*' van de Nederlandse regering in Londen: '*hierüber ärgern und kümmern wir uns sehr*'. Of: '*Es geschieht für die holländischen Juden sozusagen Nichts von seiten Ihrer Regierung*'.

[p. 42]

Wat kon de heer Gans hierop antwoorden? Op 31 juli 1944: '*Von Ihrer Kritik haben wir leider gute Notiz nehmen müssen*'. En in een brief van Mayer van 16 november staat een zin, die de hele situatie belicht: '*Müssen die Juden aus Holland umkommen, nur weil die eine Regierung haben?*' De lezer neme deze wanhoopsuiting goed in zich op, alsmede het commentaar, op dit alles in juni 1947 door de heer Gans gegeven: 'Het was alles zinloos. Het is het nu nog meer'.

Wij zijn er nu bijna. Wij hebben al eens melding gemaakt van Joden, die ondanks alles naar Engeland wisten te ontkomen. Het waren er niet weinige. Men vindt een aantal hunner namen op de Erelijst van Gevallen, een leraar, een werktuigkundige, een student, een employé, een ambtenaar, een arts, een tekenaar, een handelsreiziger, een advocaat; er zijn enige oud-leerlingen van schrijver dezes bij, die hij met eerbied en genegenheid gedenkt. Er zijn gelukkig ook overlevenden, die onmiddellijk als weer vrij geworden mensen zich in de gelederen schaaften van onze bevrijders. Het zijn er velen.

Er was nog één eigenaardig gat in de fuik, waardoor zowaar een betrekkelijk klein aantal Joden kon ontsnappen.¹ In het voorjaar van 1943 vinden wij in de documenten melding gemaakt van het verzoek, door het *Auswärtige Amt* gericht tot de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, '*von der Abschiebung von insgesamt 30 000 Juden niederländischer, belgischer, französischer, norwegischer und sonjetrussischer Staatsangehörigkeit zunächst abzusehen*' (In de map met stukken, betrekking hebbend op de deportaties en afkomstig uit het 'ressort' van het hierna nog te noemen *Fräulein* Slottke, mankeert dit '*zunächst*'.) Waarom? Uit eindelijk opgekomen medelijden, berouw? Het mocht wat: '*um diese Personen für Austauschzwecke zur Verfügung zu halten*'. Bij dit hamsteren (woord van mr. Herzberg) moet men vooral Joden uitzoeken, '*mit verwandtschaftlichen, freundschaftlichen, politischen oder kaufmännischen Beziehungen*' met personen uit het geallieerde kamp. Daar vallen ook een paar duizend Joden voor Nederland van af, heet het in Duitse kringen hier, en er zijn nogal wat, die ervoor in aanmerking komen, ook '*die Spitzen des Judenrates*'.

Hiervan maken wij alleen melding om aan te tonen, dat de gedachte van de uitwisseling bij Duitse instanties in elk geval bestond. Al vóór dit tijdstip had zij trouwens reeds in de documenten gespoekt; zij zou al in 1942 in hevige mate (het woord is niet te sterk) de Joden hier - en ¹ E. Kolb, *Bergen-Belsen*, p. 204 e

[p. 43]

elders - bezighouden. Wij denken hierbij aan de hoogst merkwaardige Palestina-uitruil: het spel, men zou moeten zeggen: het '*Spiel*' met de

Palestina-certificaten. Het wordt in verschillende, toch wel betrouwbare, bronnen op niet geheel eensluidende wijze verhaald; hier zij volstaan met een korte samenvatting.

In 1942 mocht een aantal Palestijnse vrouwen in ruil voor ‘Arische’ Duitsers in Palestina vertrekken. Een gewezen Joods bankier zag op het Zwitserse consulaat toevallig een van de paspoorten van die vrouwen in, bemerkte dat zij een statenloze Jodin was en kwam toen op het denkbeeld, dit als precedent te gebruiken. Men kwam tot het opstellen van een plan, ‘dat ook op dat moment eigenlijk onzinnig leek’¹, men zou de Zwitserse consul, die alle bijstand beloofde, lijsten geven van personen, die voor deze uitwisseling in aanmerking kwamen en zo zouden en de Britse en de Duitse regering deze lijsten ontvangen. De betrokken Joden kregen daar bericht van, met de verklaring, dat voor hen een z.g. Palestina-certificaat was aangevraagd. Toen deze verklaring het bij de Duitsers bleek te ‘doen’, d.w.z. de mensen voorlopig voor deportatie behoedde, breidde men de actie hier te lande uit. Bij deze actie is vooral de reeds genoemde mevr. G. van Tijn betrokken geweest; als de bedenker geldt de Duits-Joodse heer Helmuth Mainz. Gelukkig ving men in Palestina, na aanvankelijke moeilijkheid, de bedoeling te begrijpen, deze actie op. En zo liep het heen en weer; eind 1944 waren 3000 certificaten verstrekt.

In het materiaal zijn nog wat sporen van dit ‘*Spiel*’ overgebleven, wij kunnen het van het begin af volgen op de drie plaatsen, waar het werd gespeeld, in Amsterdam, in Westerbork, in Bergen-Belsen. Eerst in Amsterdam. Daar maakte de emigratie-afdeling van de Joodse Raad bekend (1 november 1942) dat zich schriftelijk melden konden:

‘a. zij, die vóór het uitbreken van de oorlog in het bezit waren van een certificaat voor Palestina
b. minderjarige kinderen, wier ouders in Palestina woonden
c. ouders, die kinderen in Palestina hadden en die tevens in het bezit waren van een certificaat of van een toezegging van een certificaat.’

Anderen hoefden zich niet te melden en... ‘om geen valse hoop te wekken, maken wij erop attent, dat het hier alleen een voorlopige registratie betreft, welke geenszins betekent, dat emigratie naar Palestina

¹ G. van Tijn-Cohn, p. 39; zie ook

[p. 44]

ook zal plaats kunnen vinden’. Op 28 november kwamen er ook de vrouwen bij, wier echtgenoten in Palestina zaten, alsmede niet-minderjarige kinderen van in Palestina woonachtige ouders. Een kroongetuige bericht dat de eerste oproep niet veel aandacht had getrokken, maar dat spoedig ‘duizenden Joden’ te voorschijn kwamen met de bewijzen, dat zij tot een van deze categorieën behoorden; in deze categorieën kwamen trouwens steeds meer nuances voor. De Joodse Raad verzond telegram op telegram naar Palestina, waarbij het Amsterdamse Rode Kruis hulp verleende. De betrokken aanvrager moest echter eerst zijn aanspraken laten onderzoeken door de emigratie-afdeling, die na verificatie een bevestiging zond, ondertekend door mevr. Van Tijn of door haar secretaris, dr. Albersheim. Dit was de ‘Albersheim-brief’, voor de ontvanger een ‘vitaal document’ genoemd. Inderdaad, zijn leven en het leven van de zijnen kon er van afhangen. Op 30 december blijkt deze emigratie-afdeling een eerste lijst te hebben opgesteld van ‘slechts’ 54

personen, een aanvullende van 20 à 30 zou volgen; dat werden 21 personen op 15 januari 1943. Deze lijst werd aan het Zwitserse gezantschap in Berlijn toegezonden; dit gezantschap had op 7 december al beloofd de kwestie van die eerste lijst op te nemen met de betrokken regeringen. Weer waarschuwt mevr. Van Tijn op die datum voor te hooggespannen verwachtingen ten aanzien van ‘de algemene uitwisseling van Joden in onbeperkt aantal’.

Uit een later stuk blijkt, dat deze activiteit vooral in het voorjaar van 1943 zich sterk heeft uitgebreid; er staan in een stuk van 21 juni 1943 reeds zes categorieën vermeld, waaronder als vijfde: personen, die zich voor de Zionistische beweging bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, veteranen (*Watikim*) e.d.; het verluiddat op deze zes lijsten een vijftienhonderd mensen stonden. ‘Maar in juli 1943 werd bij een nadere controle in Westerbork de “Albersheim-brief” ongeldig verklaard, zodat van deze 1500 “*Sperrungen*” maar 350 van kracht bleven; voor vele van de aldus weer “ontsperden” betekende dit de gang naar Auschwitz. In de tweede helft van 1943 kwamen toch weer nieuwe certificaatsnummers, zodat er tenslotte 1297 personen met het oog op deze uitruil “*gesperrt*” waren, die vanaf januari 1944 voor de “uitruil” naar Bergen-Belsen “vertrokken”.

Ook in de tweede helft van 1943 werkte het Rode Kruis mede en verleende bevestigingen; in het materiaal bevindt zich zulk een brief, gedateerd 18 oktober 1943 en bestemd voor een gezin van man, vrouw

[p. 45]

en zoon; die zullen zich toen wel alreeds in Westerbork hebben bevonden.

Citeren wij S. de Wolff: ‘21 mei 1943 kwam in Nederland het Rode Kruis-telegram aan met de namen van de eerste *Watik*-lijst. Onbeschrijflijk was de indruk, welke dit bericht wekte. Ieder, zelfs de felste anti-Zionist, voelde, dat dit een gewichtig evenement was in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom. Palestina, het oude Vaderland, was bij machte, voordat het zelve nog de rechten van een staat bezat, sommige zijner kinderen te redden, zonder dat zij daarvoor iets moesten verloochenen of zich vernederen; zij behoefden daartoe slechts zichzelf te zijn geweest. Dit was geen bescherming, hun aangeboden door mensen van omstreden Nederlandse waardigheid, als Frederiks en Van Dam; hier werd niet de gedachtenis hunner moeder bezoedeld of het geloof verloochend waarvoor hun voorouders zo moedig de brandstapels hadden bestegen. Dit was “Joodse” redding, maar ook de enige, die de Jood waardig was, daar waar verzet was uitgesloten.’

Uit deze aanhaling komt de lezer iets tegemoet van de emotionele sfeer, waarin dit alles zich toen afspeelde. De Wolff is, naar bekend, een van de weinige uitverkorenen, die inderdaad Palestina langs deze weg mochten betreden. Dat betekent, dat velen dit lot niet beschoren is geweest, de overgrote meerderheid niet, waarvan echter weer de meesten uit Westerbork niet naar het vernietigingskamp gingen maar naar het ‘*Vorzugslager*’ Bergen-Belsen. De meesten, niet allen. Wanneer in Westerbork eens een paar honderd mensen aan een transport te kort kwamen, verdwenen er ook soms, tot honderden, voor wie de Palestina-certificaatsnummers te laat aangekomen waren; vooral een groep Palestina-pioniers heeft de al meer gesignaleerde geestesgesteldheid van bepaalde officiële instanties met de dood bekocht. Herzberg¹ zoekt de schuld

hiervoor vooral in Engeland; Gans eveneens, maar ook in Zwitserland, waar immers dergelijke aanvragen, waar mensenlevens van afhingen, maandenlang (let wel) konden 'rondzwerven' en 'wegens gebrek aan belangstelling bij Rode Kruis en Regering (in Londen)' niet verzonden werden.

In het materiaal zijn nogal wat documenten, waaruit blijkt, dat de Nederlandse Regering zich niet geheel afzijdig hield ten aanzien van deze Palestina-uitwisseling. Op 2 oktober 1944 nog gaf het Zweedse

1 Herzberg, p. 126.

[p. 46]

gezantschap in Berlijn een voorstel (een nieuw voorstel, staat er) van de Nederlandse regering door aan het *Auswärtige Amt* nl. om 'in erster Linie' de circa 2000 à 3000 Joden met Palestina-certificaat, zich bevindend in Westerbork, Bergen-Belsen, Theresienstadt enz., uit te wisselen. Het blijkt uit dit stuk, dat het niet het eerste verzoek van dien aard was; het is interessant, te zien wat men op het *Auswärtige Amt* hiermee wil doen, wat en waarom. Het heet immers in een *Vortragsnotiz*, dat alle Nederlandse kampen, speciaal Westerbork, toch zijn opgeheven (n.b.!); de Joden zitten of in de *Ostgebiete* of in Theresienstadt in het ghetto en... het vertrek 'ghettoisierter Juden' is principieel door Himmler verboden; trouwens ook het *RSHA* zou zeker 'schwerste sicherheitspolizeiliche und abwehrmässige Bedenken' tegen een dergelijke ontsnapping doen horen. Het voorstel is, de Zweedse nota onbeantwoord te laten. Anderen echter opperen, het Zweedse verzoek af te slaan. Maar, heet het, dan moeten wij daar redenen voor opgeven, 'was bei der Materie ausserordentlich schwierig sein würde'. Wat er - eind 1944! - wel of niet gebeurd is, hebben wij maar niet meer nagegaan.

Nog op 9 december 1944 brengt de commandant van Westerbork de mogelijkheid van uitwisseling voor vijf categorieën Joden ter kennis van de kampbewoners; het moge hier vermelding vinden als curiosum; trouwens, in de oproep zelf wordt de uitvoering afhankelijk gesteld van 'verkeerstechnische vraagstukken'. Iedere persoon mocht overigens meenemen 50 kg bagage en 100 Rm; de reis zou in personenwagens plaats vinden ('wanneer dit verkeerstechnisch mogelijk blijkt'). Maar het zou nog veel schoner worden. Op 8 maart 1945 vindt een bespreking plaats tussen *SS-Sturmabführer* Zöpf, *SS-Obersturmführer* Gemmeker, *Fräulein* Slotke en... *Herr* Sluzker. Nu blijkt er een Brits voorstel: 800 Duitsers tegen 800 Joden, die voorlopig naar Biberach, 'welches ein Familienlager ist', weg mogen gaan. Het zal wel zes tot acht weken duren voordat de lijsten klaar zijn (inderdaad, na acht weken was net de oorlog afgelopen). Er is zelfs een uitruil naar de Verenigde Staten ontworpen, maar daarvoor zijn de voorwaarden nog niet helemaal vervuld. Het wordt verder ook heel mooi: per persoon mag men drie koffers en 150 kg bagage meenemen, honderd gulden en in buitenlandse valuta tot twee pond. Er is merkwaardig genoeg ook nog iets verboden mee te nemen, bijvoorbeeld elektrische apparaten, fototoestellen enz. Het is jammer, dat het ons overgeleverde verslag blijkens het opschrift slechts een uittreksel biedt uit de gehouden

[p. 47]

besprekingen; misschien zou het volledige toch ook niet verduidelijkt

hebben, hoe een man als dr. Sluzker bij deze baarlijke nonsens (in maart 1945!) zijn gezicht in de plooi kon houden...

Er is ook nog sprake geweest van een uitwisseling van kinderen naar Palestina; verschillende stukken bevatten daarvan de sporen; de getallen wisselen nogal. Een van de leidende elementen in de Duitse reactie is positief: het is goed, mits die kinderen dan niet naar Palestina gaan (waar anders *‘ein so edles und tapferes Volk wie die Araber durch die Juden aus ihrem Heimatland Palästina verdrängt werden’*), maar naar Engeland; het blijkt dat Himmler verwacht, dat het antisemitisme in Engeland door de toestroming van al die Joden sterk zal toenemen, als Londen er tegen alle verwachtingen op ingaat, terwijl ook bij weigering door Londen de Arabieren aangenaam getroffen zullen blijken; men moet zeker de Groot-Mufti ervan verwittigen. Uit een later stuk zou men willen opmaken, dat de zaak vooral verzaand is in de van Duitse zijde tot mislukking gedoemde z.g. *Feldscher-Aktion*. Herzberg maakt melding van een door de Vereniging van Palestina-immigranten uit Nederland in 1942 opgezette actie, duizend (elders heet het vijfhonderd) kinderen uit Nederland naar Palestina te brengen¹; de Nederlandse regering in Londen bleek bereid, alle kosten ervoor te dragen en zelfs die voor hun levensonderhoud gedurende de hele oorlog. Ook hier was de onwil van Berlijn, hen naar Palestina te laten reizen, de oorzaak van de mislukking. Over de financiering van dit reddingsplan is overigens nog het een en ander te doen geweest, dat, gezien zijn complete mislukking, hier maar buiten beschouwing worde gelaten. Evenmin zullen wij uitweiden over een voorstel, Duitsers op Bonaire tegen Joden in te wisselen. Hierover alleen nog mr. G.A. Boon voor de Enquêtecommissie²: ‘Er is toen voorgesteld, het waren mensen, waar de Duitsers overigens niets aan hadden, deze uit te wisselen tegen Joden in Nederland. Er zijn meer verzoeken gedaan. Maar er werd nooit op ingegaan. Ik herinner mij o.a. een voorstel van mr. Broches in New York. Er werd door de Regering geantwoord, dat Joden niet anders behandeld konden worden dan andere Nederlanders, die in dezelfde positie waren, zodat er onvoldoende werd ingezien, dat de Joden, dat kon tenslotte een kind begrijpen, al voorzag niemand, dat het zó erg zou lopen, in een uitzonderlijk ellendige positie waren.’

- ¹ Kolb, *Bergen-Belsen*, p. 295-98.
² Enquêtecommissie, dl. II C, p. 2

[p. 48]

Curiositeitshalve voegen wij hieraan toe, dat ook in de kringen van de Joodse Raad de uitruilmogelijkheden met West-Indië blijken te zijn besproken. Op 8 februari 1944 zond Radio-Oranje een waarschuwing uit tegen geruchten, door Duitsers verspreid in Nederland over een voorgenomen uitwisseling van Nederlandse en andere Joden, tienduizend in totaal, waarvan duizend uit Nederland. Het heette, dat de Nederlandse Regering daarvoor f 2000 per hoofd zou moeten storten, terwijl de betrokken personen een formulier van het *RSHA* moesten invullen. En: ‘Deze gehele historie berust op een puur verzinsel. De Duitsers verspreiden deze geruchten, teneinde zodoende de ondergedoken Joden uit hun schuilplaats te lokken.’ In het overgebleven materiaal hebben wij van deze zaak geen sporen gevonden.

Tenslotte zijn wij de lezer nog een antwoord schuldig op de vraag, hoeveel van deze personen inderdaad naar Palestina zijn uitgewisseld en

hoe.

Als reeds eerder aangegeven, kwamen de Palestina-certificaten eerst in Westerbork terecht en gingen vandaar naar Bergen-Belsen. Hier speelde zich de voorlaatste scène van het drama af, in dit 'Austauschwitz'. Het is merkwaardig, hoezeer op toch niet onbelangrijke punten de verklaringen van ooggetuigen, ja, medereizigers, van elkaar afwijken, zowel ten aanzien van de cijfers als van de data. Men kan echter aannemen, dat het verloop ongeveer is geweest als volgt.

Half april 1944 bezaten van de gehele Joodse bevolking in Bergen-Belsen ongeveer 1100 de papieren, die hun tot Palestina toegang konden verschaffen. Op 25 april werden ten aanhore van de gehele toenmalige Joodse kampbevolking de namen van ongeveer 275 kandidaten bekend gemaakt, die mochten vertrekken; in een kwartier tijds werden zij van de anderen geïsoleerd en van het zware werk vrijgesteld; de kampleiding behandelde hen met onwaarschijnlijke beleefdheid. Eind mei heette het, dat het vertrek op 1 juni zou plaats hebben, alleen moesten er vijftig terug naar het algemene kamp. Geen enkele maatstaf voor al deze keuzen werd ooit opgegeven. Het vertrek van 1 juni vond niet plaats, maar tien dagen later verdween de complete groep bevoorrechten weer naar het algemene kamp, met het bevel, niettemin, de bagage voor een eventueel plotseling vertrek gereed te houden. Drie dagen daarop moest de groep weer aan het werk; Herzberg¹ vertelt, dat verschillenden van hen stierven; 'anderen, ten dele

¹ Herzberg, p. 235.

[p. 49]

met de kronkelwegen der corruptie vertrouwd, namen hun plaatsen in'. Het was dus helemaal mis. Maar op 29 juni mededeling: het vertrek is ophanden; de bagage werd opnieuw gewogen en nauwkeurig onderzocht. Ook de mensen moesten een onderzoek ondergaan: vrouwen en kinderen om drie uur 's middags, de mannen tegen middernacht. Om 3 uur kwamen ze over de laatste horde: 'de vrees-achtigen vatten moed, de zwakken werden sterk'. En... 'Wij konden niet geloven, wat we in het station Celle zagen. Er stond een zindelijke trein met vijf slaapwagens ons te wachten, twee restauratierijtuigen, eerste en tweede klas. De SS en het treinpersoneel gedroegen zich behoorlijk. Toen de trein begon te rijden zongen wij allen het *Hatikvah*. Toen stormden wij naar de restauratierijtuigen...'

Over Fulda, Würzburg, Neurenberg, Passau, Linz naar Wenen, waar men zaterdagmorgen 1 juli aankwam (het afschrift van een briefje, daarvandaan naar Nederland gestuurd, is over). In Wenen voegden zich 61 uit Vittel bij de 221 uit Bergen-Belsen. Zij bleven er in een tehuis voor daklozen tot zondagmiddag en de transportleider (dr. I. Taubes, uit wier tweetal verslagen wij veel putten) kreeg via een tussenpersoon contact met dr. Loewenherz, het hoofd van de Weense Joodse gemeenschap, die zelf op zondag geen permissie van de politie kon krijgen, hen op te zoeken. Weer werden ze ingeënt en mochten toen al de gele ster afleggen (volgens een ander aan ons verstrekt verslag pas aan de Bulgaars-Turkse grens, wat o.i. weliswaar waarschijnlijker klinkt, maar, gezien de hele Duitse mentaliteit, nog niet zo hoeft te zijn). Via Boedapest-Belgrado-Sofia bereikte men op 6 juli Istanboel. Over deze reis ware een heel verhaal te

schrijven - met als hoogtepunt natuurlijk het eind, de aankomst te Haifa op 10 juli 1944, om 5 uur 's middags. Er zijn enige, ongetwijfeld onvolledige, lijsten over van de gelukkigen voor wie dit sprookje tot waarheid werd, ook wat namen van heel kleine groepjes, voor en na in Palestina aangekomen. Toch heeft dat Palestinastempel degenen, die het in Bergen-Belsen overleefden, gered. Al met al, zoals wij nog zullen zien, maar weinigen, te weinigen, veel te weinigen.

[p. 50]

Calmeyer

In de Duitse fuik bleek nog een ander gat te zitten, waardoor een aantal Joden al spartelend naar het vrije water kon ontkomen. Wanneer men dan als Jood ten ondergang gedoemd was, kon men proberen geen Jood, althans geen volle Jood te zijn. De Joden, heet het ergens, leden eronder, dat zij het Elfde Gebod, 'Gij zult uw grootmoeder en grootvader bekeren', niet in acht namen. Welnu, men kon het in acht gaan nemen. Men kon het in elk geval proberen. Bij de bewerking van dit onderdeel van zijn verhaal gingen de gedachten van de schrijver terug naar een navrante oorlogsanecdote: In een stadje had een losgebroken circusbeer een kind gedood. Twee Joden bekijken het aanplakbiljet, dat de bevolking ertoe aanspoort, die beer af te maken, indien ontdekt. De ene Jood zegt tot de ander: 'Kom, laat ons vluchten!' 'Maar ik ben toch geen beer?' 'Nee, maar kun je dat bewijzen;' De Joden bewezen méér: zij waren als Joden géén Joden. Een aantal hunner vrienden speelde in de onzinnigheid mee. Het zal voor latere geslachten een welhaast onvoorstelbaar stuk nonsens zijn - willen wij tenminste hopen. Dit was - zullen zij zeggen - mogelijk in de twintigste eeuw. Dit was de twintigste eeuw.

Het is in bezettingstijd al op zeer uiteenlopende wijze beoordeeld. Uit het materiaal zou men opmaken: door Joden zelf met meer schaamte en smart dan door niet-Joden. S. de Wolff denkt bij deze 'zelfvernedering' aan Gretchen, die verbijsterd door waanzin kon zingen '*Meine Mutter, die Hur!*' Inderdaad, niet zelden 'erkenden' Joodse moeders overspel, of werden, levend of dood, door hun kinderen daarvan 'beticht'. De schrijver van dit boek heeft van de vrij ruime gelegenheid tot navraag bij overlevenden alleen gebruik gemaakt, indien een initiatief van de andere zijde hem de zekerheid schonk, dat daar geen weerstand aanwezig was tegen het afleggen van een getuigenis. Hij veronderstelde al bij voorbaat, dat het voor het merendeel wel te pijnlijk zou zijn, op te biechten, dat zij aan zulk een middel hun redding dankten; hem zijn gevallen - uit het materiaal - met zekerheid bekend van Joden, die het niettemin ontkennen. Daartegenover staat het bij Herzberg aangehaalde oordeel¹ van een niet-Joodse jurist, de Amsterdamse advocaat mr. Kotting, die veel van dergelijke gevallen heeft behandeld en die vraagt, of ethische normen

¹ Herzberg, p. 140.

[p. 51]

daar gelden, 'waar iedere zedelijke gemeenschap is verbroken, waar het strijdterrein buiten ieder zedelijk niveau ligt. Is eergevoel en waardigheid jegens een dolle hond niet louter dwaasheid?' En: 'Als in de toenmalige situatie alleen utiliteit in aanmerking kwam, dan moet toch één restrictie worden gemaakt. Ongeoorloofd bleef een strijdmiddel dat de positie van andere vervolgd zou schaden. Maar het is aan gereede twijfel onderhevig, of de positie der Joden, op wier ondergang de vervolger uit was, in enig

opzicht kon worden geschaad doordat enkelen zich aan de qualificatie “Jood” zochten te onttrekken.’

Een ander oordeel? Van de Amsterdamse hoogleraar prof. dr. A. de Froe, eveneens, zoals hieronder nog blijken zal, bij deze hele materie ten nauwste betrokken, ligt in het materiaal een duidelijke reactie op een van buitenlands-Joodse zijde gegeven qualificatie als ‘schandelijk’ (*‘shameful’*) voor de houding van de in Nederland naar dit reddingsmiddel grijpende Joden. Hij verklaart, dat velen slechts met de grootste moeite deze hulp aanvaardden, die zij beslist zouden hebben afgewezen bij twijfel aan haar gerechtvaardigheid. *‘The term “shameful” is terrible towards the memory of those who fell and the inconceivable grief of those who were spared.’* Juist zijn ervaringen met deze mensen zelf weerhielden hem van welk afkeurend oordeel ook.

De oordelen - mr. Herzberg wijst daar al op - lopen wel heel ver uiteen. Op één punt kan er o.i. slechts van *communis opinio* bestaan: over de wijze, waarop althans enkele niet-Joden zich in deze gedragen hebben. Enkele, niet veel en zeker, zoals ook voor de hand ligt, niet alle erbij betrokkenen. Maar die enkelen hebben met hun onverschrokkenheid en hun intelligentie tot de redding van vele Joden bijgedragen. Dat deze arbeid niet zonder gevaar was blijkt daaruit, dat de Haagse advocaat mr. Goldstein, een *Mischling*, na een door IV B 4 ontdekte vervalsing in een afstammingsoorkonde, naar Mauthausen is gezonden.

Merkwaardig genoeg is juist omtrent deze materie een bijzonder rijk materiaal over, wat een behoorlijke reconstructie mogelijk maakt; over dit onderwerp zou men werkelijk vele bladzijden kunnen vullen en juist bij afdaling in details de lezer van de ene in de andere verbazing storten. Wij zullen ons grote beperkingen moeten opleggen.

Terwille van de overzichtelijkheid gaan wij nog even terug naar verordening nr. 6, gedateerd 10 januari 1941, waarin Joden, ‘geheel of gedeeltelijk van joodsen bloede’, verplicht waren zich aan te melden, met als minimum ‘één naar ras voljoodse grootouder’. Een grootouder

[p. 52]

werd ‘zonder meer’ als voljoods aangemerkt, wanneer deze ‘tot de joods-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort’. Voor wat nu volgt, is vooral artikel 3 belangrijk:

‘(1) Bij twijfel of een persoon overeenkomstig artikel 2 als geheel of gedeeltelijk van joodsen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied of de door hem aangewezen instantie.

(2) Tot het doen van een dusdanig verzoek is gerechtigd:

- 1) iedere Duitse instantie in het bezette Nederlandse gebied;
- 2) de ambtenaar voor de aanmelding;
- 3) de betrokkene.

(3) Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is generlei voorziening toegelaten.’

Hierboven hebben wij al opgemerkt, dat slechts heel weinig ‘vol-joden’ zich aan deze aanmelding zullen hebben onttrokken. Hadden zij toen vermoed, dat zij daarmee hun doodvonnis ondertekenden, zij hadden hoogstwaarschijnlijk het risico van de niet-aanmelding eerder aanvaard. Zij wisten niet, wij herhalen het steeds weer. Het is goed, om in het oog te houden, dat de straks te noemen Duitse instantie voor het overgrote deel

te maken kreeg, niet met Joden, die zich nog al dan niet moesten aanmelden, maar met Joden, die zich al aangemeld hadden en op die aanmelding terug wilden komen. Met onze wetenschap van wat er gebeurd is, zou men van gratiegevallen kunnen spreken.

Al meteen liepen bij de Duitse instanties een groot aantal requesten binnen, zeer veel inderdaad twijfelachtige gevallen, maar ook een 'onverwacht grote hoeveelheid', waarin het publiek '*in übergrosser Vorsicht*' zich had gemeld in gevallen, die '*unbedenklich*' buiten de verordening vielen. De verordening, heet het in dit Duitse stuk, '*ist von dem Publikum offensichtlich sehr weitgehend ausgelegt worden*'. Die requesten kwamen terecht bij de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, bureau *Innere Verwaltung*, daarvan weer het *Ministerialreferat* onder dr. Stüler. Deze had de niet geringe taak, deze requesten met de grootste haast af te wikkelen, maar ook een homogene behandeling toe te passen. Dat viel niet mee, temeer omdat hij ook de plicht had, achter die '*Judenstümmlinge*' heen te zitten, die de aanmeldingsplicht op een van de vele mogelijke manieren saboteerden. Deze dr. Stüler vond voor die laatste gevallen een veelal succesvolle oplossing; hij verkreeg meer en meer in twijfelgevallen de medewerking van plaatselijke burgemeesters. Van welke aard die medewerking was, vermeldt het stuk

[p. 53]

niet; wij zullen maar het beste ervan hopen. Maar de requestenstroom kon dr. Stüler niet verwerken, zodat hij tot begin maart 1941 een verder niet genoemde referendaris Kroll hiervoor aanspande en daarna de advocaat dr. Hans Calmeyer, die de hoofdrol in het nu volgende verhaal zal spelen.

Alvorens hierop door te gaan, herinneren wij eraan, dat uiteraard ook voor Joodse instanties deze zaak heel belangrijk was en zeker werd. Meer dan eens vinden wij aan die kant de z.g. Calmeyer-requesten in het materiaal; er bestonden hele handleidingen voor lieden, die zich op dat derde artikel van die noodlottige verordening wilden beroepen. Zeker naarmate het uitspansel donkerder werd, was het nodiger dat men 'tot Ariër geslagen' werd; men gaf de requestanten allerlei adviezen nopens de over te leggen documenten, naast het aanmeldingsformulier zelf 'uiteraard de extracten uit de bevolkingsregisters met vermelding van het kerkgenootschap, doopbewijzen, verklaringen van de Gemachtigde voor de Afstammingsbewijzen en *Abnenpässe*, notariële acten, rechterlijke uitspraken, stambomen, familiepapieren, enz.'. Hetzelfde stuk bevat ook een niet overbodige waarschuwing, die meer in het materiaal voorkomt. Men speelde immers hoog spel: er was nimmer zekerheid omtrent de beschikking over het ingediende verzoek. Evenmin - en daar kwam het eigenlijk het meest op aan - omtrent de manier, waarop men van de afwijzing kennis kreeg. Niet zelden doordat de overvalwagen verscheen om de hele familie weg te halen. Of doordat men op de *Zentralstelle* werd ontboden en vandaar al dan niet na de een of andere, eigenlijk formele vraag om bepaalde stukken (die men niet bezat) naar de Schouwburg moest; de familie verscheen daar een paar uur later; weer een paar uur later zat men in Westerbork en soms binnen een week in de gaskamer. En tenslotte: het materiaal bevat een aantal gunstige beslissingen, door Calmeyer getroffen, op grond van veelal zeer veel en met grote moeite bijeengebrachte documenten en met de aantekening, dat de betrokkene inmiddels uit Westerbork al naar het 'Oosten' is 'doorgereisd'; blijkbaar, zou

men zeggen op grond van dat ‘doorreizen’, was de begunstigde ongeduldig geworden. Er waren er, die toch maar meer op onderduiken vertrouwden dan op een request aan dr. Calmeyer. Soms terecht, soms niet - natuurlijk.

Het wordt tijd, dat wij nader kennismaken met een figuur, die in het lot van althans een paar duizend Joden een beslissende rol heeft gespeeld, welke voor hen tenminste besliste tussen leven en dood.

[p. 54]

Dr. Hans Georg Calmeyer (merkwaardig, hoe vaak die naam tot in belangrijke stukken onjuist gespeld wordt: Calmeijer, Callmeyer, Kalmeyer, enz.) was geboren in Osnabrück op 23 juni 1903; hij woonde voor de oorlog aldaar Friedrichstrasse nr. 48. Geen lid van de partij, zelfs wel eens in conflict met de *NSDAP*. Hij zou gewantrouwd, bespioneerd zijn; het is niet onwaarschijnlijk; in Den Haag werd hij het zeker. Daar bevat het materiaal voldoende bewijzen voor.

Welk beeld nu komt ons uit dit materiaal (en uit mondeling verstrekte inlichtingen) tegemoet? Het gemakkelijkst heeft de historicus het daar, waar eenstemmigheid heerst: nergens betwijfelt men zijn intelligentie, zijn gewiekstheid; vrijwel overal vindt men dit met superlatieven aangegeven. Het is ook voor de niet-jurist een merkwaardige ervaring, kennis te nemen van de kanttekeningen door Calmeyer gesteld naast het betoog van een hoog aangeschreven Nederlands advocaat; gold het niet een in wezen zo diep treurige aangelegenheid, zij zouden in hun vlijmscherpe ironie een intellectueel genot opleveren, vooral daar, waar hij de verborgen bedoelingen van de tegenstander doorziet (*‘Nachtigall, ich hör dir laufen!’*). Men is op een tweede punt eveneens eenstemmig: Calmeyer was onomkoopbaar. Op een derde: zonder twijfel wist hij, dat men hem bedotte, maar hij heeft daar niemand voor laten straffen. Op een vierde: hij gaf zich vaak moeite; het materiaal bevat daar vele bewijzen voor; hij telegrafeerde bijvoorbeeld op 6 april 1943 inderdaad aan de burgemeester van Goldap in Oostpruisen of daar tussen 1880 en 1885 een zekere... (Duits-Joodse naam) gewoond had en van welke godsdienst die geweest zou zijn. Nergens vonden wij tegengesproken, wel hier en daar bevestigd, dat hij op andere terreinen de Nederlandse zaak gediend heeft; zo heeft hij het percentage van voor de ‘arbeidsinzet’ opgeroepen ambtenaren van provincie en gemeente met succes gedrukt. Er is unanimité ten aanzien van het feit, dat honderden Joden aan hem het leven danken, dat een partijman op zijn plaats een ramp zou zijn geweest, dat hij persoonlijke risico's heeft gelopen.

De lezer zal na kennisneming van dit alles misschien nieuwsgierig ernaar zijn geworden, waarop het nogal bittere vonnis berust, dat mr. Herzberg over deze figuur heeft geveld.¹ Welnu, Calmeyer, aldus mr. Herzberg, ‘was geen lid van de *Partei*. Integendeel. Hij was ook geen tegenstander van de *Partei*. Integendeel. Hij wilde het tegendeel

¹ Herzberg, p. 137-40.

[p. 55]

zijn van alles’. En elders: ‘Hij was niet goed en niet slecht. Maar alle

Duitsers joegen op Joden. Hij, Calmeyer, was in de contramine.'

In het materiaal ontbreekt het niet aan uitspraken, die deze zienswijze steunen. 'Hij ging vaak op soms maniakale wijze tegen de draad in.' 'Hij was humeurig, deed nu eens zus, dan weer zo.' 'Als hij een boze bui had, wees hij de beste gevallen af.' 'Zijn grilligheid leidde tot nodeloze afwijzingen.' 'Uit grilligheid, slecht humeur of machtswellust wees hij af, waar hij gunstig had kunnen beslissen.' 'Je wist nooit, waar je aan toe was; hij zag een Jood op een perron staan, die hem Arisch toeleek en die hij *per se* wou redden; de man kreeg dank zij...' (een Joodse vervalser van documenten) 'keurig vervalste papieren en leeft nog.'

Schrijver dezes is, als meer gezegd, geen jurist, niet méér dan historicus. Hij zal uit het materiaal een enkele reactie van Calmeyer op deze uitspraken aanhalen. In een over hem uitgebracht rapport (waarin hij uiteraard niet zelf aan het woord is, maar een ander, de rapporteur, zijn bedoeling samenvat) noemt hij zich 'een typische advocaat, die de neiging heeft een stelling, die hem als vaststaand wordt voorgelegd, te verwerpen en het tegenovergestelde te poneren'. Hij ontkent echter, dat dergelijke, door hem toegegeven reacties hem uiteindelijk in zijn beslissingen hebben beïnvloed. Wel was het hem moeilijk gevallen, om, als een advocaat hem een geval voorlegde met de toevoeging, dat het voor 100% zeker was en niet anders dan in gunstige zin beslist kon worden, niet juist dan te gaan zoeken naar een addertje in het gras. Dit werkte ook omgekeerd: bereidde een advocaat hem voor op een hopeloos geval, dan zocht hij juist naar de mogelijkheid, om het te redden. In een door hemzelf aan dit rapport toegevoegd uitvoerig stuk ontkent Calmeyer die humeurigheid. De kern van zijn verdediging ligt wel in de verwijzing naar zijn hopeloze positie, vergelijkbaar met die van een arts, 'die, op een van elke aanraking met de buitenwereld afgesneden post, voor 5000 doodzieken slechts 50 ampullen van een medicijn bezit, waardoor het hem mogelijk is met 50 injecties slechts 50 van 5000 van een zekere dood te redden'. Hij beschouwde zijn hele activiteit als een soort 'Donquichotterie', nl. dat hij, als een kleine '*wissenschaftliche Hilfsarbeiter*', zich tegen de stroom zou keren, die van Duitsland 'zonder enig merkbaar protest van de Duitse wetenschap of de Duitse juristen' (maar al te waar, J.P.), als een golf van vervolging zich voortbewoog tegen de westeuropese Joden. Het groeide hem quantitatief boven het hoofd; hij kon onmogelijk allemaal

[p. 56]

redden en moest offeren om althans een aantal te redden. De buitenechtelijke verwekkers van Joden werden een mode, waar hij zich niet meer tegen opgewassen voelde; liet hij teveel ontsnappen, dan zou de hele zaak ingestort zijn en dan waren allen, ook de tot dat tijdstip geredde Joden verloren. De druk, waaraan de hem bestormende advocaten hem blootstelden, begrijpelijkerwijs overigens (deze beide woorden van ons, J.P.), was soms ondraaglijk; ieder wilde juist zijn cliënten redden enzovoorts, enzovoorts. En dan spreken wij maar niet eens van de aandrang, door sommige aanvragers zelf op hem uitgeoefend. Er is een enkel stuk bewaard gebleven, behelzend de hartstochtelijke smeekbede van een moeder voor haar zoon ('een oude, zieke, bijna blinde, doodarme, eenzame moeder voor haar volkomen onschuldig, edel kind') die wanhopig wacht op een door haar aangevraagd portret, die eraan herinnert, dat 'U toch ook een moeder gehad hebt en mijn eindeloos, verschrikkelijk

ongeluk moet begrijpen'. Een ander stuk pakt Calmeyer weer op een volkomen andere manier aan; de requesrant, blijkbaar een moedig (of moet men zeggen doldriest, of misschien alleen maar verstandig?) man, schrijft hem in heftige termen, dat hij tegen een onjuiste beslissing (in de brief dit in hoofdletters getikt) met heel zijn ziel protesteert. De copie van Calmeyer's antwoord hierop is nog over; misschien mag men achteraf alleen maar vaststellen, dat hij deze aanklager, een Jood n.b., nog geantwoord heeft, zij het ook afwijzend - en hem niet bij de politie aangegeven.

De historicus had de plicht, één althans controleerbaar argument ten gunste van Calmeyer in het materiaal te controleren. Heeft zijn werk inderdaad gevaar gelopen door een toch nog te grote mate van toegevendheid van zijn kant? M.a.w. mag men aannemen, dat Calmeyer inderdaad onder de dreiging heeft gewerkt, dat men hem dit werk - en dan ongetwijfeld ten nadele van de Joden - uit handen zou nemen?

Voor deze historicus bestaat daaromtrent geen twijfel.

Calmeyer werkte nimmer ongecontroleerd. Hierbij is niet alleen gedacht aan het normale ambtelijke toezicht, maar ook aan verschillende instanties, die, waardoor of waarom ook, zijn activiteit in het oog hielden, ja, hem aanbrachten. Reeds uit 1941, dus nog een hele tijd voor de aanvang der deportatie, heeft het materiaal daar interessante stukken over. Er komt op 23 oktober van dat jaar een klacht bij Rauter binnen, van de Centrale Dienst voor Sibbekunde (onder het departement van Van Dam), ondertekend door L. ten Cate, *SS-Unterscharführer*,

[p. 57]

dat de 160 000 aanmeldingsformulieren bij de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, *'ganx offen ohne jeder Aufsicht'* opgeborgen zijn; het personeel van de Rijksinspectie, een 120 man, *'die keine Veranlassung geben, dass sie nicht judenfreundlich sein sollten, hat Zugang zu diesen Formularen'*. Ze (die formulieren) kunnen zelfs gemakkelijk verdwijnen. *'Unerhört ist es aber, dass seit dem 20. Oktober jetzt ung. 20 Volljuden beschäftigt sind, ohne der geringsten Bewachung oder Aufsicht, diese Formulare zu verkarten für die "Juden-Rat"'*. Men moet er niet aan denken: *'Wenn Formulare aus diesem Register verschwinden, ist der betreffende Jude nicht mehr erwischbar'*. De hevig verontruste *Unterscharführer* meent, dat het *'zu empfehlen'* zou zijn, het hele register bij zijn dienst onder te brengen, die over *'politisch-betraubares'* personeel beschikt.

Hiernaast heeft Rauter niet alleen stevig gestreept, maar tevens gezet: *'Können wir nicht das ganze Judenmaterial übernehmen?'* In het vervolg op deze zaak heet het, dat Calmeyer deze Ten Cate als *'Heissporn'* beschouwt, *'der noch an der Kinderkrankheit leide, gegen alles und jedes zu schiessen'*; ook *'Standartenführer dr. Kurt Mayer (Direktor des Reichssippenamtes) äusserte mir gegenüber, man müsse ten Cate zu mindest anfangs die Flügel beschneiden.'*

Echter maakte Rauter met Wimmer de afspraak, dat Calmeyer op 6 november maar eens bij hem moest komen; verder verzocht hij Wimmer, het toezicht op het *Judenregister* op zijn minst voor een deel toe te vertrouwen aan de *Sicherheitspolizei*, *'da das Judenregister das Rückgrat für die Auswanderungssache ist'*. Op die 6de gaf Calmeyer inderdaad aan Rauter, Harster, Zöpf en Rajakowitsch een blijkbaar uitvoerige uiteenzetting omtrent zijn werkzaamheden; in elk geval, heet het, zou voor elke beslissing ten aanzien van het tegenbewijs tegen het wettelijke vermoeden de *Sicherheitspolizei* gekend worden. Het is tekenend voor de situatie dat

Rajakowitsch kort daarna meende, hem over een bepaald geval de les te moeten lezen. Calmeyer had op 12 september 1941 een Duits-Joodse advocaat in Apeldoorn een vrij neutrale, maar zeker niet onvriendelijke brief geschreven in antwoord op diens request; hij had weliswaar (*‘zwar’*) dit verzoekschrift moeten afwijzen, maar had blijkens de verstrekte bijlagen in elk geval kennis ervan genomen, dat de requestrant in de eerste wereldoorlog als Duits soldaat had voldaan (*‘sich bewährt’*) en in het bezit was van de *‘Ehrenurkunde Einsatz für Deutschland’*. Een copie van deze brief was door Aus der Fünten aan Rajakowitsch toegezonden, die Calmeyer over *‘solche*

[p. 58]

Schreiben’ de les las. Welnu: *‘Dr. Calmeyer wollte sich nicht ganz überzeugen lassen. Ich habe aber den Eindruck, dass die gemachten Vorstellungen ihre Nachwirkung haben werden.’* Aldus Rajakowitsch terug aan Aus der Fünten.

Hier kon Calmeyer nog op zijn stuk blijven staan. Maar wat moest hij aanvangen met gevallen, aan hem voorgelegd, waar de vervalsingen reddeloos dik bovenop lagen? Kon hij dan ontkomen aan de constatering van zulk een in het oog lopend feit (*‘plumper Schwindel... Sofort abzulehnen... Nichts ist glaubhaft...’*)? En kan men iets stellen tegenover zijn betoog, dat hij door de afwijzing van dergelijke ‘reddeloze’ gevallen zijn positie handhaafde ten bate van minder reddelozen?

Voor na de aanvang der deportaties kreeg Calmeyer een groot aantal lastige gevallen te verwerken, zodat Seyss-Inquart de termijn van aanmelding principieel op december 1942 afsloot. Wie nu nog twijfelde aan zijn afstamming was te laat; alleen dan zou een nieuw onderzoek plaats vinden, wanneer een Duitse instantie dat aanhangig maakte of wanneer een zodanige instantie - of, let wel: *‘das Publikum’* (vertaal: deze of gene aanbrengrer) - beweerde, dat iemand zich op onjuiste manier, dus als te weinig Joods, had aangemeld. Ook moet men, meer dan tot dan geschiedt, *‘die Mitarbeit ten Cates’* inschakelen.

Er dreigde Calmeyer echter nog een ander gevaar.

De geariseerde Jood, de Jood, die geen Jood gebleken was, had immers recht op het terugvorderen van datgene wat hij krachtens de verordeningen allemaal bij Lippmann Rosenthal had moeten storten. Het is maar menselijk, dat men dat daar ongaarne zag en in het materiaal bevinden zich hieromtrent een paar belangwekkende stukken. Een ervan, van 27 juli 1943, behandelt het geval van een zeer hooggeplaatste Jood, nog wel ex-lid van de Joodse Raad, met een Joodse vrouw gehuwd. Het is een *‘sonderbarer Fall’*: de man wil thans zijn vermogen, kunst- en andere voorwerpen terug, zijnde nu Ariër, terwijl zijn Joodse echtgenote de overdracht van haar vermogen verlangt op hun beider nu halfjoods geworden dochter. *‘Selbstverständlich’* neemt Lippmann aan, dat deze zaak nauwkeurig is onderzocht, *‘nur wundern wir uns im höchsten Masse darüber, dass...’* (de naam), *‘der bis auf den heutigen Tag eine führende Rolle in der biesigen Judenschaft spielt und sehr wahrscheinlich auch der jüdischen Religionsgemeinschaft angehört, nun plötzlich seine Arierschaft entdeckt.’* Lippmann begrijpt het niet en verzucht weemoedig: stamde hij nu maar in elk geval van één Joodse

[p. 59]

ouder af, dan was hij, met een Jodin gehuwd, tòch voljood; helaas: alles is

in orde, zelfs een bloedonderzoek van prof. Weinert in Kiell In dezelfde brief een soortgelijke klacht over een Joodse dame, met een Jood getrouwd. Hier heeft prof. Ariëns Kappers zich uitgesproken voor de kentekenen '*der nordischen Rasse*'; het zal allemaal wel zo wezen; '*jedenfalls macht die...*' (naam) '*auf uns einen jüdischen Eindruck*'. En nu vraagt Lippmann wat er nu allemaal gebeuren moet omdat de belanghebbenden '*alle möglichen Schritte und Schliche*' zullen ondernemen om hun ingeleverde waarden terug te krijgen. Lippmann raadt daarom '*grösste Zurückhaltung*' aan en citeert een Amsterdamse notaris die ironisch gevraagd had, of men wel wist, dat vele Joden in de laatste tijd hun afstamming veranderd hadden? Een vergelijkbaar smartelijk geval heeft betrekking op een Amsterdamse specialist, met een Jodin gehuwd, die bij Lippmann verklaarde, dat hij niet alleen een Arische moeder bezat, maar ook (en dat was het geheim geweest) een Arische vader natuurlijk, die in... 1898 was overleden. Uitsluitend op een verklaring onder ede (Lippmann onderstreept deze woorden) van deze nog levende moeder was de man Arisch verklaard: niet eens een bloedonderzoek had plaats gevonden. En: '*Äusserlich macht dr...*' (de naam) '*einen durchaus jüdischen Eindruck*'. Het zal niet vaak voorkomen, dat de schrijver van dit boek het volkomen eens is met Lippmann, maar in dit geval - het betreft een zijner vrienden - moet hij deze aandoenlijke uitspraak als gegrond erkennen.

Geen wonder, dat de twijfel aan Calmeyer in het Duitse kamp toenam. In een stuk van 27 mei 1943 heet het al, dat de lijst der '*Calmeyerjuden*' 'onvoorwaardelijk' nog eens opnieuw moest worden bekeken, aangezien '*ausgerechnet ein Teil dieser Calmeyerjuden einen derartig hervorstechend galizischen Typ darstellten*', dat de verdenking bevestigd wordt, dat ze de hele zaak maar hebben aanhangig gemaakt om nog een tijd vrij te blijven van de arbeidsinzet. Dit is nog geen aanval op Calmeyer zelf, uiteraard wel een druk op hem. Het gestook van de hiervoor genoemde Ten Cate hield niet op; op 19 mei 1943 schreef hij nog aan Wimmer over 'wantoestanden bij de Sibbekunde', er op aandringend alles onder zijn leiding te brengen. Een 'streng vertrouwlijk' stuk uit het voorjaar van 1944 uit al duidelijker verdenkingen tegen Calmeyer en er is tevens een bevel van het RSHA tot '*Überprüfung*' van de reeds getroffen beslissingen; helaas is de verwoesting van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters op 11 april 1944 door geallieerde vliegers een ernstige belemmering. Een stuk van 5 juli 1944

[p. 60]

van Schöngarth spreekt echter nog van de noodzaak van de '*Entlarvung zahlreicher Volljuden, die es durch verschiedenartige Manipulationen erreicht haben, heute noch als Arier oder Mischlinge in den Niederlanden zu gelten*' en verder van een '*ausgedehnter Abstammungsschwindel*', op grond waarvan nog een paar duizend personen '*als unerkannte Juden in den Niederlanden herumlaufen*'. In een document van 14 augustus 1944 hanteert Zöpf ook de uitspraak van '*vermutlich zahlreicher Fälle von Abstammungsschwindel*' en stelt een commissie samen van drie personen, waaronder Ten Cate, die 'voeling moet houden' met Calmeyer, waar dat nuttig schijnt. Wij zullen nog nader zien, waardoor van deze zaak niets is terechtgekomen.

Het lijkt geen twijfel, dat Calmeyer onder de voortdurende dreiging geleefd heeft van een mogelijke ontmaskering, hetgeen hem niet alleen behoedzamer gemaakt heeft, maar bovendien tot een houding aanleiding kon geven, die de andere partij grillig of humeurig kon toeschijnen. Het was

natuurlijk afschuwelijk voor de helpers, die niet zelden met groot risico en moeite de beter lijkende (meer waren de meeste niet) bewijzen geleverd hadden, dat Calmeyer hun cliënt afwees; mag men veronderstellen, dat het toch wel een even heerlijke verrassing moet geleken hebben wanneer hij een schijnbaar slechter geval niettemin wel accepteerde? Als reeds gezegd: redden kon hij slechts een deel; de geschiedschrijver zou er haast toe komen in Calmeyer's onberekenbaarheid (indien dat woord op zijn plaats is) een positieve factor te erkennen: hier was het dan in elk geval iets meer een loterij dan bij de Joodse Raad, waar men de 'besten' trachtte te redden op grond van maatstaven, door die besten zelf opgesteld.

Onder Calmeyer stond een heel bureau, waarvan mr. Herzberg een niet van ironie onblote schildering geeft. Om te beginnen zijn eigenlijke medewerkers, onder wie een enkele, van wie deze schrijver maar niet verder heeft nagegaan of de Nederlandse Justitie hem ook beloond heeft voor de fanatieke ijver, waarmee hij aan de ondergang der Joden meewerkte. Liever maakt hij melding van de principiële anti-Nazi, dr. Wander, die later door zijn landgenoten is doodgeschoten. Wander verdient zeker in dit werk met ere vermeld te worden, omdat hij, naar ons is medegedeeld, de moed had, Joden, wier request afgewezen was, een sein tot onderduiken te geven en ook in andere opzichten aan de Nederlandse kant stond. Ook de ambtenaar Miessen wordt hier en daar geprezen: 'Een geprononceerd Joodse dame, die hem in wanhoop kwam bezoeken, ontving hij met de woorden: "Wat

[p. 61]

komt u hier doen? Het is toch zonder meer duidelijk, dat U geen Jodin bent!" En hij hielp haar.' Het kantoorpersoneel was nogal gevarieerd: 'Er zat', aldus mr. Herzberg, 'een illegale secretaresse, die met de Joden meewerkte waar zij kon, en er zaten een paar anderen, die dat ook wel deden als ze daar zin in hadden. Maar *wanneer* zij daar zin in hadden, was altijd onzeker. Vermoedelijk hing dat af van datgene, wat zij de vorige avond beleefd hadden.' Van afhangen gesproken: daar hing dan ook soms het lot van een of meer Joden van af.

Er is echter nog één pittoreske figuur te noemen, die van de anthropoloog prof. E.H. Weinert uit Kiel, die de wetenschappelijke rapporten beoordeelde en ze ook opstelde; 'hij was omkoopbaar en daardoor niet gevaarlijk'; volgens zijn ambtgenoot De Froe vroeg deze wetenschapsbeoefenaar tot f 10 000 toe voor een rapport. Volgens anderen deed hij alles voor koffie; mr. Herzberg noemt hem een morfinist, die niet aan morfine komen kon. Een pikante bijzonderheid is, dat deze geleerde na de oorlog zijn best heeft te hebben gedaan om in Nederland aan de slag te komen. Schrijver dezes kan zich kwalijk voorstellen, dat hij bij dat verzoek copieën heeft overlegd van de door hem over zijn werk gevoerde correspondentie, met gegevens over door hem bedongen honoraria en de toevoeging (wij citeren nu een van zijn brieven uit de oorlog) dat hem in dit werk niet de hogere '*Verdienstmöglichkeit*' aanlokt, maar '*dass man in anderen Ländern andere Verhältnisse und Personen kennenlernt, sich selber neue Kenntnisse erwirbt und dadurch der Forschung selbst weiterhilft*'. Men denke echter niet, dat Calmeyer op deze onbaatzuchtige alléén aangewezen was; wij beschikken over een hele lijst van deskundigen voor de levering van '*erb-biologischen Abstammungsgutachten*', afkomstig uit het '*Allgemeines*

Sachblatt für Sippenforscher (6de jaargang, 25 mei 1942, nr. 5). Er waren buiten de reeds genoemde Centrale Dienst voor Sibbekunde nog andere hulpvaardigen. Daar was de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, onder de bezielende leiding van de al meer genoemde heer Lentz die veel en velerlei diensten leverde. Zo is er van maart 1942 een interessante 'Lijst van geslachtsnamen van personen van joodse bloede' bewaard, lopend van Aa tot Zijttenfeld, naar een vluchtige schatting 11 000 à 12 000 namen; deze lijsten vonden bij verschillende Duitsers belangstelling; Rauter bestelde er twintig exemplaren van. Verder bezitten wij een aantal exemplaren van de voor en na door deze Rijksinspectie gedrukte '*Zurückstellungslisten*' met de namen van Joden, wier afstamming nog in onderzoek was; het is waarlijk niet als

[p. 62]

verwijt aan de heer Lentz bedoeld, wanneer wij opmerken, reeds bij vluchtig doorzien op een enkele fout te zijn gestoten (bijv. dezelfde persoon op twee plaatsen met verschillend gespelde naam).

Dit brengt ons op de vraag naar de cijfers. Wij bezitten dus enige *Zurückstellungslisten*, samengesteld door de volvljichtige Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, met aanvullingen, keurig gedrukte boekjes. Wij beschikken verder over interim-rapporten, die echter niet het gehele verloop dekken. Wij kiezen het rapport van 20 maart 1943 omdat dat het meest gedetailleerd is. Daarin heet het dat 2197 gevallen in behandeling waren genomen. Hiervan waren tot dat tijdstip toe 1362 beslist en wel in die geest dat 25% voljoden bleven, 50% tot G I werden verklaard en 25% tot G II en Ariërs. Calmeyer had dus één op de vier aanvragers afgewezen. Er waren nog 835 gevallen over. Hiervan in Westerbork 196 personen, in Vught 31, in de noordelijke, zuidelijke en oostelijke provincies 220, in Amsterdam en de westelijke provincies 388. Het rapport zegt, dat die 835 restgevallen waarschijnlijk nog maanden in beslag zullen nemen. Curieus is wat dan volgt: een wegvoering van deze personen naar '*die Judenlager*' lijkt ondoelmatig, omdat bij inwilliging van hun request het teruggeven van woninginrichting en vermogen grote moeilijkheden met zich meebrengt. Het blijkt doelmatiger, zulke personen te laten in hun woonplaats of bij ontruiming van hun provincie naar Amsterdam te laten verhuizen. De historicus leest dit en vraagt zich af: wat kan bedoeld zijn met dit advies? Wie heeft het gegeven? Calmeyer? En heeft hij bedoeld, de aanvragers een grotere kans te laten, onder te duiken? Men zou het gaarne veronderstellen.

Langs verschillende wegen poogde Calmeyer zich een beeld te vormen van de afstamming, die de requestrant opgaf, althans, hij leek dat te pogen. Hierbij kwam spoedig de behoefte op om behalve de in hoofdzaak genealogische gegevens ook het erfbiologische onderzoek in te schakelen. Men mag aannemen, dat met de uitbreiding van de wetenschappelijke grondslagen zich de mogelijkheden tot vervalsingen vermeerderden. De anthropoloog De Froe veronderstelde bij navraag, dat hij in 1942 begonnen was met een Joodse vrouw, met een niet-Jood gehuwd, die zich als eerste tot prof. Ariëns Kappers had gewend, die als niet-anthropoloog weer een beroep op De Froe deed. Deze laatste maakte de rapporten en Ariëns Kappers, die de betrokkenen ook nakeek, tekende mee. De Froe verzamelde omtrent de requestrant een steeds groter aantal gegevens: 'Ik heb het zo gedaan dat

[p. 63]

ik zowel het gemiddelde Joodse type als het gemiddelde Nederlandse type heb genomen'. Hij verzamelde zoveel mogelijk gegevens, die tegen het Joodse en voor het Nederlandse type pleitten. De Froe had het er erg druk mee, vooral toen het ging nijpen: soms 20 à 30 mensen per dag. Zijn afstammingsrapporten bevatten in het algemeen waarheid, vaak de waarheid, al overdreef hij hier en daar wat en werkte hij het een en ander weg. Bij de Portugese Joden komen wij hierop terug.

In Herzberg's boek vindt de lezer krap bijeengezet een samenvatting van de enorme, vooral ook genealogische zwendel, die achter deze gevel van waarheid schuilging, al is dat laatste woord nauwelijks te handhaven. De historicus zou zich willen afvragen hoe het mogelijk is, dat men zich nog zo vaak liet bedotten, maar misschien is het stellen van deze vraag al onjuist. Een nationale kleinindustrie van vervalsingen kwam op. Met foto's, medische verklaringen terzake van bloedgroepen enzovoorts. De Joden bleven zelf niet achter; nog nimmer verrichtten zoveel hunner archiefwerk als in de tijd, waarin het opscharrelen van een doop- of trouwbewijs het verschil kon betekenen tussen leven en... iets anders. Het Amsterdamse gemeente-archief bleef voor hen open, omdat de archivaris 'geen bepaling bekend geworden (was) die (hem) zou dwingen, hun dit archiefwettig recht te ontzeggen'; de toenmalige burgemeester Voûte stond achter hem, hoewel 'zekere bezoekers' bedreigingen uitten en een politiefunctionaris 'welwillend waarschuwde'; teneinde 'scènes te voorkomen', wees hij de Joden een afzonderlijk werkvertrek aan, door hen dadelijk 'de sterrewacht' gedoopt.

Citeren wij nog even verder uit het *Nederlands Archiefblad*:

'Een vrij groot aantal vervalsingen van nagenoeg onherkenbare aard is, buiten toedoen der ambtenaren, in de doop- en ondertrouwregisters gepleegd, waardoor menige documentaire transfusie van arisch bloed in semietische aderen is tot stand gebracht. De heer Ten Cate is daarvan op het spoor gekomen en heeft de zaak in handen der Nederlandse politie gegeven, die eerst met scherpzinnige acribie heeft vastgesteld, dat de vervalsingen niet vóór 1889 konden zijn gepleegd, en vervolgens een zo grondig onderzoek naar de mogelijke misdadigers sinds dat jaar heeft op touw gezet, dat zij bij de bevrijding daarmede nog niet klaar is gekomen.'

Het Rode Kruis werkte mee door een blanco-kaart te geven voor het invullen van een gefantaseerde bloedtransfusie; op aandrang gaf dit Rode Kruis een verklaring af, dat die kaart zich in zijn archief

[p. 64]

bevond. 'Oude minnebrieven werden gefabriceerd op papier, dat 50 of 60 jaar oud was, en ergens bij een papierhandelaar was gevonden. Inkt, die naar uiterlijk en eigenschappen tientallen jaren oud was, werd chemisch samengesteld. Vooral in stempels, altijd al een zwak, heet het, van de Duitse ambtenaar, was men vindingrijk; consulaatbrieven met vreemde postzegels met nagemaakte stempels werden bezorgd', bericht Herzberg, 'door als postambtenaar verklede illegalen.' Een medewerker van De Froe fabriceerde hele correspondenties met Duitse genealogen. Voor Protestantse doopbewijzen had men 15 soorten Christelijke gemeenten, maar een van de mooiste stempels was het z.g. synodestempel, volkomen

vals, dat volstrekt nergens op berustte. Enkele Duitse autoriteiten verlangden echter bovenal dit synodestempel.

‘Onze befaamde politiedeskundige Van Ledden Hulsebosch maakte oude doopbewijzen, waarvoor de Duitse instanties weer bij hem kwamen om een verklaring van echtheid. Hij gaf deze verklaring, want, zo redeneerde hij, als hij ze eigenhandig vervaardigd had, waren ze toch echt.’¹

Men smokkelde allerlei acten in oude gemeente-archieven binnen en ‘vond’ ze daar weer. De palaeografie, maar dan in de letterlijke betekenis van het schrijven van oorkonden, kwam tot bloei.

Men kan deze dingen nu allemaal verhalen. Het is nauwelijks mogelijk, zich in de toenmalige werkelijkheid te verplaatsen. In de anthropoloog bijvoorbeeld, die werkelijk geen enkel argument kan bedenken dat voor de valse afstamming pleit, zo onder meer bij de man die met vier zusters komt, alle vijf even Joods er uitzien en die *per se* wil, dat het allemaal onechte kinderen zijn, half Joods en onwettig, uit een regulair huwelijk. Er was uiteraard een grote vraag naar vaders, natuurlijke, ‘Arische’ dan.

‘Dezen moesten zich in die kwaliteit volkomen inleven; er waren er, die van hun z.g. dochter of zoon de portretten op de schoorsteen hadden staan en zich gehecht hadden aan het nieuwe kind. In de hoogste kringen in Nederland bleken zeden te hebben geheerst, niet ongelijk aan die van Sodom en Gomorrah, of die van het laat-Romeinse Rijk; het was al overspeligheid, wat de klok sloeg. Het bleek prof. De Froe dikwijls, dat het kind inderdaad meer leek op de onwettige dan op de wettige vader.’ ‘Ik had een stuk of twintig dingen

¹ Den Vaderland getrouwe, p. 14

[p. 65]

waardoor de wettige vader en het kind niet op elkaar leken en ik had altijd een stuk of twintig dingen, waardoor het kind op de onwettige vader leek. Ik heb werkelijk weinig of niet gelogen.’ En voor de Enquêtecommissie: ‘Er zijn altijd dingen, waarin de mensen op elkaar lijken, soms zelfs treffend. Je zou soms haast in je rapporten gaan geloven’.¹

Het kon wel eens erg lastig worden door de houding van de betrokkenen. Een Jood, die een valse afstamming wilde geleverd hebben, ging onverrichter zake weg, omdat hij vreesde zich belachelijk te maken. Een jongen, eerst terechtgekomen bij een Joodse advocaat, die De Froe bijstond, was zo de kluts kwijt, dat hij deze laatste voor een *SS*-er hield en niet spreken wou. Een keer bezocht een provocateur De Froe; hij wilde van zijn ster af en vroeg naar het middel daartoe. Hij ging ongeholpen weg. In het materiaal vindt men melding gemaakt van de wakkere houding van een aantal juristen; men komt met alleen lof steeds de namen tegen van de advocaten Nijgh in Den Haag, Kotting en Van Proosdij in Amsterdam. Wat deze laatste als slechts 21-jarig jongmens dorst uit te halen is welhaast onbegrijpelijk, zowel in Den Haag als in Westerbork. Het was een voorrecht voor de schrijver, bij deze jurist uitvoerig te kunnen informeren naar allerlei details. Ook de rechterlijke macht in zijn geheel werkte mede: ‘Procedures tegen kerkgenootschappen werden gevoerd, waarbij op zichzelf overbodige getuigenverhoren werden ingelast, met verklaringen over overspelige verhoudingen, waarvan iedereen, advocaten, rechters en

griffiers, wisten dat ze meinedig waren'. Geen wonder, dat de zonderlingste legenden zich vormden om dit werk. Wanneer de Joden bij De Froe 'honderd haalden', dan waren zij gered, bleven zij 'onder de honderd', dan lukte het niet. De Froe zelf heeft nooit geweten wat 'honderd' was, maar wel geeft zulk een bijzonderheid enige indruk van de onwezenlijke sfeer waarin dit alles speelde.

Het werd nog gecompliceerder - dus gemakkelijker - door een gelukkig toeval. Tijdens een vakantie van Calmeyer legde men dr. Wander een netelige vraag voor. Wij zagen, dat als voljoods *ohne weiteres* de grootouder gold die lid was geweest van de Joodse kerkelijke gemeente. Was dit een weerlegbaar of een onweerlegbaar rechtsvermoeden? In Duitsland het laatste - Wander besliste: in Nederland het eerste. Tegenbewijs was toegelaten. Was dus zo'n grootouder lid

1 Enquêtecommissie, dl. VII C, p.

[p. 66]

geweest van de Joodse gemeente, dan diende men slechts te bewijzen, dat hijzelf weer kind of kleinkind van een 'Ariër' was, dan was hij geen voljood geweest en stamde de Jood niet van vier voljoodse grootouders af. 'En Wander nam aan, dat hij, die drie Arische betovergrootouders had en dus 3/16 Arisch was, niet kon gelden als Jood. Zulk een beslissing betekende redding van een familie van bijvoorbeeld zes of tien personen.' Bij strikte toepassing van de gegeven voorschriften zou men zelfs genealogische verrassingen van dit soort kunnen beleven ¹ (J = Joods; A = Arisch):

Geen wonder dat Calmeyer soms klaagde, dat hij er óók niet uitkwam. Want het systeem werkte niet alleen van achteren naar voren, maar ook van voren naar achteren: een-en-dezelfde vrouw is ten opzichte van haar kinderen Arisch, van haar kleinkinderen voljoods, van haar achterkleinkinderen weer Arisch. De betrokken dame was immers inderdaad van 'ras' honderd procent niet-Joods, maar was, zoals helemaal niet zo zeldzaam, volgens de Joodse ritus met een Jood gehuwd en gold dus 'terecht' als Joods, althans naar de bepalingen van de verordening. D.w.z. zij gold alleen in haar 'qualiteit' van grootmoeder als voljoods. Wat dit geval al heel fraai maakt, is dat haar achterkleinzoon actief NSB-er was, en zich niet behoefde te melden, terwijl hij n.b. toch de zoon van een kwartjood was. Alweer het Calmeyer hier een zinnetje op volgen, dat even de aandacht verdient: '*Die Öffentlichkeit vermutet eine Ausnahme bei dem Sohn wegen seiner Parteizugehörigkeit*'. Het kan immers, dat Calmeyer hiermee heeft

willen opstoken tot het voorschrift, dat NSB-ers van joodsen bloede, ongeacht hun sympathie voor de bezetter, zich toch maar moesten melden - tot hun verdriet natuurlijk. Misschien echter zoeken wij er teveel in. Er zijn vele van zulke gevallen, waartegen dat van een '*Vollarierin*' nog gemakkelijk is, die zich als weduwe als lid van een Joodse gemeente alléén zou hebben

1 E. Morpurgo, *Dieci contra uno* (

[p. 67]

opgegeven, om zodoende steun te krijgen voor de studie van een zoon. Of dat van de kleinzoon van een volarisch Duits grootouderpaar van vaderskant, dat in 1866 om te kunnen erven van een Joods echtpaar tot het Jodendom overgegaan was. Hun beider zoon, hoewel qua ras rein-Arisch, bleef '*mozaïsch*' en huwde met een Rooms-Katholieke rein-Arische, doch naar Joodse ritus. Resultaat een requestrant, die naar ras volarisch, maar besneden was. Hij gaf niets om zijn godsdienst en huwde in München een Jodin. Hun beider zoon wil zich vrijwillig opgeven bij het '*Flakregiment Hermann Goering*'. Calmeyer schrijft: '*Diese Häufung jüdischen Einflusses, wenn auch nicht jüdischen Blutes, ist bemerkenswert*' (men proeve zo'n zinnetje even op de tong). Is die zoon nu '*ghettoreif*?' vraagt hij. Het best lijkt hem, een buitengewóón streng onderzoek in te stellen; rechtvaardigt het uiterlijk van requestrant niet '*den Verdacht jüdischen Blutes*', dan is er misschien iets te beginnen met de 'plechtige verklaring'.

Deze plechtige verklaring mankeert gelukkig ook niet in het materiaal. Een enkel voorbeeld ervan willen wij de lezer niet onthouden, onder de ene voorwaarde echter, dat deze lezer even meespeelt, dus zich in de situatie verplaatst en in het bijzonder de vragen erbij bedenkt, waarop vele in dit stuk voorkomende verklaringen het antwoord vormen. De namen, hieronder gebezigd, vervangen die in het bewaard gebleven stuk, maar zijn er aan aangepast; het geheel dateert uit de herfst van 1941. Het is een verklaring van de referendaris Bevolkingsregister en Verkiezingen in Amsterdam:

'Heden,...' (datum), 'heeft Johanna Maria Nanninga, oud 80 jaren, weduwe van Juda Polak en wonende alhier,...' (adres), 'mij verklaard als volgt:

'Ja, ziet u, Juda Polak was dan eigenlijk mijn tweede man; hij is verleden jaar zomer overleden; hij was een beste man, waarmee ik 43 jaar ben getrouwd geweest. Muller, noem ik dan altijd mijn eerste man, die de vader van mijn kinderen was; daar ben ik niet mee getrouwd geweest. Hij zei wel, dat hij ouder was, maar dat is niet zo, want hij was zowat van mijn leeftijd; hij kwam van buiten en zijn kantoor was bij de Munt, hier. Van hem heb ik vier kinderen gehad, twee zoons en twee dochters. Ik weet niet anders als dat hij Wilhelmus Adrianus Muller heette en dat hij Rooms was, net als ik, hoewel ik er nooit aan gedaan heb. 's Nachts was hij nooit bij me, want hij moest altijd naar zijn oude moeder toe, buiten, wáár, weet ik niet. Na mijn vierde kind heb ik hem in eens niet meer gezien. Er is nog wel eens een

[p. 68]

kruier bij mij gekomen om geld van hem te brengen, maar hij is overleden

- zo ik hoorde van zijn vrienden - na een operatie, ik geloof een breuk. En mijnheer, ik verhuurde toen kamers, maar had er wel genoeg van, maar een goede boel in huis en toen ben ik getrouwd met Polak, dat was zo gezegd, een Paleiscafé-vriend van mijn eerste man, en ik was blij, dat mijn kinderen ook een vader kregen, want hij heeft al de kinderen erkend en ze hebben zijn naam gekregen.'

Aan deze plechtige verklaring heeft een kleindochter van de betrokkene, mej. C.B. Polak, een harerzijds toegevoegd, waarin zij mededeelt, dat 'haar geen andere omstandigheden, dan de reeds naar voren gebrachte, bekend zijn, waaruit zou kunnen blijken, dat zij afstamt van één of meer grootouders, welke als naar ras voljoods is (zijn) te beschouwen, enzovoorts'; indien haar echter zodanige omstandigheden bekend werden, zou zij daarvan onmiddellijk mededeling doen aan de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. De Amsterdamse ambtenaar, die deze verklaringen in drievoud naar dit departement zond, voegde hieraan toe, dat zij 'naar mijn persoonlijke indruk mij niet ongeloofwaardig voorkomen', terwijl 'naar het uiterlijk van mej. Polak verdenking van Joodse afstamming niet gesteld kan worden'.

Er werden ook andere verklaringen voor deze ambtenaar afgelegd; in de hieronder volgende zijn niet alleen de namen, maar tevens enkele volstrekt onbetekenende bijzonderheden veranderd, opdat ook hier herkenning buitengesloten blijft. Hier dus de plechtige verklaring van de echtgenote van de betrokkene:

'Ik heb een heel goed huwelijk gehad, doch de vrienden van mijn man hebben mij destijds ervoor gewaarschuwd, mijn man was, wat men noemt, polygaam aangelegd; en ook in onze verlovingstijd heeft hij daarvan nog wel blijk gegeven. Ons huwelijk ging goed, tot wij in Leiden waren, we waren toen een kleine tien jaar gehuwd, er waren wel dingen waar ik over heen moest kijken. Zo was ik jaloers geworden op een vriendin van ons, die ik op de tennisbaan had leren kennen. U begrijpt misschien, een vrouw kan in zo'n toestand een zeker minderwaardigheidscomplex krijgen. Ik kan het beter in het Duits zeggen en zou dan zeggen: *Selbsterhaltungstrieb*. We waren sportieve mensen, deden aan tennissen en op het tennisveld heb ik de heer Staveren leren kennen. Ofschoon hij geen huisvriend is geworden, is het in een korte tijdsruimte van enkele weken gebeurd (in wat men zou kunnen zeggen: een bevliegung) dat hij mij twee keer heeft

[p. 69]

kunnen bezoeken. Het was in de tijd, dat ik, door de handelwijze van mijn man, geen omgang met hem had, niet in evenwicht was en daardoor toegankelijk was voor dingen, die ik anders niet zou gedaan hebben. Deze Staveren, een Hollandse Arische expediteur uit Leiden, is de natuurlijke vader van mijn dochter Maria Dorothea Gesina Cohen. Deze Staveren is overleden in 1936 te Leiden, zijn vrouw is verleden zomer overleden. Na haar dood, hebben wij deze aangelegenheid slechts kunnen verklaren en regelen; in het belang van mijn dochter moest nu de waarheid naar voren komen. Wij, mijn man en ik, hebben ons uitgesproken, dat was al toen ik kort zwanger was, en mijn man heeft het aanvaard. Ons huwelijk is vrij goed gebleven en wij dragen zo goed mogelijk onze gemeenschappelijke zorgen en hebben ons beter kunnen inleven in de tekortkomingen, die wij allemaal hebben.'

Ook hier legde de in dit stuk genoemde dochter een eveneens plechtige verklaring af, analoog aan die van de kleindochter in het voorafgaande geval. Ook hier noemde de betrokken ambtenaar de verklaringen 'volkomen geloofwaardig', al meende hij 'omtrent uiterlijk van betrokkene', dat 'een schijn van Joodse afkomst niet geloofend (kon) worden'. Allicht, zal de lezer denken; dat leek van die ambtenaar oprecht, maar aangezien de overspelige moeder Jodin was en haar dochter minstens halfjoods, was zulk een 'schijn' nog maar het minimum. Van 'betrokkene' staat er trouwens; wie van beiden dat was, mocht Calmeyer uitzoeken... Het pikante is, dat om dezelfde familie met het oog op de betekenis van de man en (wettige) vader nog een heel andere reddingsprocedure hing, waarvan vele tientallen documenten bewaard gebleven zijn; waardoor precies de betrokkenen de oorlog hebben overleefd, heeft schrijver dezes maar niet verder uitgezocht.

Al deze gevallen kwamen voor Calmeyer, die dan niet van het ras van Salomo was, maar wel over 's konings wijsheid diende te beschikken. Het heeft wel enige zin, aan de hand van een bewaard gebleven document een blik te slaan op zijn overwegingen in een concreet geval; moge het de lezer niet duizelen.

Judith de Hond-Boekdrukker (de naam ook hier veranderd) had zich in 1941 aangemeld als halve Jodin; aangezien zij met de Jood Samuel de Hond gehuwd was, gold zij als voljoods. Haar wettige vader, Gerrit Boekdrukker, had haar als dochter destijds erkend, hoewel zij bij haar moeder verwerkt was door een Ariër. Wie? *'Soll Ariër*

[p. 70]

gewesen sein', staat laconiek in Calmeyer's notities. Ook van dat Arische karakter van haar moeder is Calmeyer nog niet volledig overtuigd (*'deren Eltern arisch sein können. Ermittlung nach Taufurkunden läuft noch.'*) Welnu, Calmeyer plaatst argumenten tegen argumenten en noteert dus, bij wijze van balans:

Argumenten tegen requestante: a) Onbekendheid vader b) Huwelijk met een Jood c) Veel te late indiening met weinig bewijsmiddelen.

Argumenten vóór requestante: a) De wettige vader is dat slechts door latere huwelijkssluiting b) Onwettige geboorte uit Arische moeder laat Arische verwekker niet onwaarschijnlijk lijken.

De lezer stelle zich nu even op de plaats van Calmeyer. Wat natuurlijk het eerst treft, is dat Judith de Hond-Boekdrukker het bepaald niet snugger heeft aangelegd. Die onbekende vader had zij in elk geval kant en klaar moeten leveren; daarvoor was al voldoende de meened van het-deed-er-niet-toe welke 'Ariër' alsmede een wetenschappelijke verklaring van de heren Ariëns Kappers en De Froe, met, zeggen wij, zeven-en-twintig verschillende punten waarop zij wel op die natuurlijke en niet op haar wettige vader leek. Een kleine sortering doop-oorkonden uit de Hervormde Kerk in Sexbierum bijvoorbeeld had dat alles mooi aangevuld; dergelijke dingen waren, als de tijd drong, in een paar dagen te leveren. Misschien kende Judith de Hond-Boekdrukker deze wegen niet, misschien was ze te argeloos, te goed van vertrouwen, te fatsoenlijk; de lezer bedenke maar de andere mogelijkheden.

Maar nu Calmeyer. Onderaan op het blad zijner notities tekent hij aan, dat van dit onderzoek de vraag afhangt, of requestante zich inderdaad

diende te melden, met bij een negatief antwoord een gemengd-gehuwde echtgenoot (de heer Samuel de Hond, voor wie dat heel belangrijk was), terwijl ook het lot van een broeder in het geding heet. Hij zegt, dat er foto's moeten komen en dat dit geval als de nood aan de man komt (wij schrijven herfst 1942!) nog 'zurückgestellt' kan worden. Geen doodvonnis dus: menselijkheid of grilligheid?

Een wonderlijk bedrijf. Men luistere naar de jeugdige mr. Van Proosdij: 'Een pleegdochttertje van...' (Joodse naam) 'was maar niet te ariseren, want Calmeyer weigerde. Het geval speelde net voor Kerstmis en toen riep ik uit: "U bent net Herodes!" Een gesprek volgde, ik werkte zwaar met Kerstmis en kreeg het kind toen toch geariseerd.' Of: 'Ik had een geval van een man, vrouw en twee kinderen, heel onaangename mensen, maar hun documenten waren in

[p. 71]

orde. Calmeyer wees het af, ik kreeg een huilbui en Calmeyer vroeg: "*Es sind wohl Freunde von Ihnen,*" Antwoord: "Nee, het zijn rotlui, maar het is gemeen!". Beslissing herzien, mensen gered...'

Het hing niet alleen van Calmeyer af: 'Ik ging gedurende een jaar gemiddeld elke veertien dagen naar Westerbork tot kort vóór de invasie, toen werd het verboden... Gemmeker' (de commandant van Westerbork) 'keurde dan de aanvragers en besliste of zij er Joods uitzagen; zijn standaarden waren zeer persoonlijk, want bij vrouwen keek hij vooral naar de heupen...'

Nu eens ter afwisseling een andere in dezen werkzame advocaat, mr. dr. Benno Stokvis: 'Ik herinner mij een kenmerkend geval waarin Calmeyer - soms was hij onberekenbaar - bleef aarzelen. Het ging om een zestienjarig meisje, Ruth P. Toen ik voor de zoveelste maal mismoedig de stukken naging, alles was compleet, kreeg ik een ingeving. Was niet Ruth de Moabitische volgens de Bijbel als vreemdelinge in Israël opgenomen? Het was gevonden! Het Joodse echtpaar had de naam Ruth symbolisch gekozen: het had aldus willen te kennen geven, dat het door een niet-Jood verwekte kind in hun Joodse gemeenschap werd aanvaard. Calmeyer was enthousiast. Zijn gunstige beslissing viel onmiddellijk.'

Helaas, het ging niet altijd zo. Het ging dikwijls, veel te dikwijls, niet zo...

Wij mogen de lezer niet het poëtische document onthouden, dat ons door een toeval in het materiaal van het bureau-Calmeyer is overgeleverd, de *Wahlspruch in Reimen der Entscheidungsstelle in Abstammungsangelegenheiten, Herrn Rechtsanwalt Calmeyer, zum täglichen Hersagen gewidmet*:

*Denn erstens ist nicht jeder Knabe
Der Sohn von seiner Mutter Mann,
Und zweitens soll man nicht behaupten
Das, was kein Mensch behaupten kann.
Denn, die Natur kennt keinen Ehemann,
Der Ehemann auch selten die Natur,
Sie kennt bei jeder Wesens-Zeugung
Den Vater und die Mutter nur.
Lass niemals d'rum den Armen fühlen,
Dass Mutter sich nur Fräulein nennt,
Dass sie zu wenig Mittel hatte,*

Doch dafür mehr Temperament.

[p. 72]

*Du bist vielleicht nicht besser d'ran,
Denn erstens ist nicht jeder Knabe
Der Sohn von seiner Mutter Mann,
Und zweitens soll man nicht behaupten
Das, was kein Mensch beweisen kann.*

Het recept bij dit gedicht is, dat Calmeyer het minstens vijf maal moest opzeggen; bij vermoeidheidsverschijnselen bij de derde keer: *‘so empfiehlt es sich, einmal von hinten anzufangen’*.

De Portugese Joden

Het is alweer een heel smartelijk verhaal, dat nu aan de orde is, het verhaal van de ondergang van de Portugese Joden. Of beter: van die betrekkelijk kleine groep Portugese Joden, die ook dit levensgevaarlijke spel met de afstamming gespeeld hebben en het hebben verloren. Zij beweerden - en poogden wanhopig te bewijzen - zegt mr. Herzberg¹ van hen, dat zij 'met het Joodse ras, of wat er voor door moest gaan, niets te maken had (den) dan de kleinigheid van de godsdienst'. Mr. Herzberg bezigt wel meer bittere of ironische woorden bij de behandeling van deze tragedie, maar voegt daar zelf aan toe dat de Kaukasische Joden in Frankrijk iets van hetzelfde spel hebben gespeeld en hebben gewonnen: 'Hun is geen haar op het hoofd gekrenkt. Hoe weinig wist men in de oorlog wat men doen of laten moest!' Het is zo; het is maar al te waar. En toch neemt de historicus niet zonder grote weerstanden kennis van een enkel argument waarmee enige 'Portugezen' deze vervolgers hoopten te vleien: aan de ene kant door te betogen, dat verscheidenen hunner '*Verständnis*' hadden bezeten voor de NSB of voor '*das neue Deutschland*' (bedoeld: dat van Hitler), aan de andere kant door zich in Nazi-geest en -terminologie te distancieren van hun mede-vervolgde geloofsgenoten, die uit Oost-Europa als '*Schmarotzer*' en '*aus raffgierigen Motiven*' naar Nederland waren

1 Herzberg, p. 140.

[p. 73]

gekomen. Moet men niet zeggen, dat hier alles verloren is - en ook de eer?

Blijkens de meer geraadpleegde bevolkingsstatistiek hadden zich tot 1 oktober 1941 in totaal opgegeven 4303 Portugese Joden, van wie 4295 voljoden volgens de Duitse verordeningen, hiervan slechts 71 van niet-Nederlandse nationaliteit. In Amsterdam vond men 3798, in Rotterdam 27, in Den Haag 208. Men weet, dat zij van afkomst een zeer heterogene groep vormden, economisch, cultureel, religieus; met zelfs 'zuivere' niet-Joden erbij. Op enkele plaatsen waren zij in de rest der bevolking opgegaan. In de 19de en 20ste eeuw nam de isolering van de z.g. Sephardim zo sterk af, dat er aan 'zuivere' leden van deze groep vóór 1940 nog maar enkele over waren. Niettemin waren er nog duidelijke verschillen waarneembaar tussen velen hunner en de Hoogduitse groep. Zonder dat alles ware wat nu volgt ondenkbaar geweest.

Merkwaardig genoeg vindt men al in 1933 sporen van wat men zou kunnen uitleggen als een kiem van latere distancieering: een tweetal vooraanstaande Portugese Joden kwamen op het Duitse gezantschap in Den Haag informeren 'namens de bureau's voor de dagbladen', naar de betekenis van de 'zeer vele wilde geruchten' die over de gebeurtenissen in Duitsland de ronde deden; de hen te woord staande gezantschapssecretaris drong erop aan dat zij als 'onbevooroordeelden' zelf in Berlijn zouden gaan kijken en toen deze bezoekers 'op gepaste wijze uiting gaven' aan hun verwondering over deze 'hartelijke invitatie', viel de gezantsschapsecretaris dadelijk in met de uitroep: 'Ja, maar u begrijpt toch zeker, dat wanneer wij in Duitsland te doen zouden hebben gehad met *Portugese* Joden, dat er dan in Duitsland geen Joden-vraagstuk

zou bestaan!’

Er zou geen aanleiding zijn geweest, ‘deze veelzeggende en merkwaardige en zo spontaan afgelegde verklaring’ hier nog te gedenken, ware het niet, dat een aantal Portugezen in de oorlog hiermee voor de dag was gekomen. Men vindt in het materiaal de sporen ervan, dat al spoedig na de verordening op de aanmelding het vrijstellen van een gering aantal Portugese Joden is begonnen. Of Mussert, gelijk tijdens zijn proces ¹ beweerd is, zich toen al voor hen moeite gegeven heeft, is uit de documenten niet gebleken; al meteen stond Calmeyer voor interessante puzzles: ‘In de familie... zijn verschillende grootouders

¹ *Het proces Mussert*, p. 107. Enq p. 343.

[p. 74]

leden van de Portugees-Israëlitische Gemeente geweest. Naar bewezen is, is geen enkele van deze grootouders voor meer dan 1/16 volgens ras Joods...’ Of: ‘Men mag vermoeden, dat het percentage Joods bloed bij de Maranen tegen 1600 niet meer dan 1/32 bedroeg... En ze zijn ook daarna in ras niet meer Joods geworden’... Tot 1750 zijn gevallen van vermenging buiten hun groep, met ‘*ostjüdisches Blut*’ bijvoorbeeld, ‘*mit der Lupe zu suchen*’. En ook Spinozza (sic) was ‘*rassisch kein Jude*’. Enzovoorts, enzovoorts. Het is niet te ontkennen, dat de bodem bij Calmeyer gunstig lag voor de ontplooiing ener activiteit van de andere zijde die wij nu dienen te schetsen.

In het najaar van 1941 wendde de geziene Portugees-Joodse jurist mr. N. de Beneditty zich tot de Amsterdamse advocaat mr. Van Krimpen met het voorstel, deze afstammingszaak aan te vatten. Het verdient vermelding dat deze gangmaker in de Joodse Raad op 14 mei 1942 de vraag gesteld heeft, of men inderdaad wel kon doorgaan op de door deze Raad ingeslagen weg; dit hier medegedeeld om ietwat meer reliëf aan zijn persoonlijkheid te verlenen. In de loop van 1942 kwam de aangelegenheid op gang; het genealogische deel werd voornamelijk verricht door mr. Nijgh, het anthropologische door dr. De Froe, het ‘juridische’ (als men dit zo noemen mag) vooral door mr. Kotting en mr. Van Proosdij.

Wat dr. De Froe betreft: toen deze en gene Portugees in het kader van het ‘gewone’ afstammingswerk een beroep op hem deed, kwam in hem de gedachte op, de Portugezen als *groep* te helpen; waarom zou hij niet bewijzen, dat men als Portugees geen Jood was? In de loop van 1942 vinden wij een commissie vermeld, ingesteld door de Portugees-Israëlitische gemeente, om hun leden desgevraagd te helpen in de vaststelling van hun afstamming; men maakte deze aanvragers er echter uitdrukkelijk op attent, dat er geen succes werd gegarandeerd. Prof. Palache verklaarde met nadruk in de vergadering van de Joodse Raad van 29 juli 1942, ‘dat deze actie niet van de Portugees-Israëlitische gemeente is uitgegaan’. De *gemeente* onthield zich, omdat ze voorzag: het kon hoogstens een déél baten; toch gaf deze gemeente een financiële bijdrage. Er is zelfs een notitie van *Fräulein* Slotke van 24 mei 1943, waarin zij Zöpf ervan op de hoogte brengt, dat de Portugese regering van plan was, Joden, ‘*die ihre portugiesische Abstammung auch einwandfrei nachweisen können*’, naar Portugal te laten komen, om hen later naar de koloniën te sturen, waar gebrek aan arbeidskrachten heerste. Men had de voormalige kanselier van het

[p. 75]

Portugese consulaat in Rotterdam, de heer Arturo Simoes Cascas, die deze boodschap overbracht, meegedeeld, dat er in Nederland twee groepen Portugezen waren, een kleine van 362, zonder ‘*ostjüdische Beimischung*’, en een grote van ongeveer 3000. De heer Cascas stelde alleen belang in de kleine en sprak de hoop uit, dat deze ‘*vorläufig nicht angefasst*’ zou worden - weer eens een variatie op ‘*erfasst*’ dus. Hij zou er nog op terugkomen; of dat gebeurd is? Ook met Lages heet deze kwestie in 1943 door de honoraire consul van Portugal, de heer Johan Voetelink G.A.Jzn., besproken. In welke mate deze stappen ertoe bijgedragen hebben, de Portugese Joden een tijdlang ‘*zurückzustellen*’, heeft schrijver dezes niet kunnen vaststellen. Er zijn wel een paar stukken overgeleverd waaruit blijkt, dat Berlijn (het RSH4) het van een tweetal met name genoemde Joodse bankiers in juni 1944 voor mogelijk hield, dat zij onder bijzondere bescherming van de Portugese regering stonden, misschien in verband met een deviezentransactie, waarop een stuk van 2 oktober 1942, afkomstig van het *Devisenschutz-kommando Niederlande*, zinspeelt.

Op de tafel van schrijver dezes ligt een stapel boeken en documenten. Van Duitse zijde was belangstelling getoond voor de afstamming dezer Portugese Joden; in juni 1941 was er al sprake geweest van de overkomst van een vijftal geleerden uit Duitsland om deze materie te onderzoeken. Calmeyer had te kennen gegeven: stuur stambomen, geef alle, maar dan ook alle details op, die bewijzen, dat de Portugees geen Jood is, anders kan ik niets doen. Men leverde de bewijzen, men verpletterde de Duitsers onder de bewijzen.

Er is geen denken aan, dit alles volledig, ja, zelfs overzichtelijk te behandelen, deze onoverzichtelijkheid doet misschien meer recht wedervaren trouwens aan het karakter dezer activiteit, doordringt de lezer meer van het besef, hoe krampachtig men worstelde, overhoop haalde, ‘bewees’. Het is eigenlijk afschuwelijke lectuur voor wie weet, wat het resultaat is gebleken en dan te denken, hoe klein al met al de minderheid is geweest, die naar deze middelen heeft kunnen grijpen. Verreweg de meeste Portugese Joden immers deelden zonder meer het lot van de Hoogduitse.

Daar is het stuk, *Die Herkunft der sogenannten portugiesischen Juden*, 34 foliobladzijden, zeer compres gevuld, met bijlagen van prof. dr. J.M. van Bemmelen en prof. dr. C.U. Ariëns Kappers. Acht hoofdstukken, een prachtig betoog, waarin Joodse schrijvers vrijwel niet worden aangehaald, wel een ‘autoriteit’ als Houston Stewart Chamberlain, die

[p. 76]

in zijn werk *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* (1899), blz. 275/277, de Portugese Joden hemelhoog prijst en de Hoogduitse stevig beschimpt - citaten erbij. Een kleiner stuk ‘werkt’ al even vrolijk met Hauston (sic) Chamberlain en prof. Boland (sic). Een ander stuk richt zich tot Seyss-Inquart; hierin is o.m. sprake van een sterke Westgotische bloedmenging; er volgt een rijtje namen van adellijke Iberische families, die zich in de 17de eeuw in Nederland hebben gevestigd, met ridders, paltsgraven, hertogen, baronnen, e.d. Weer een stuk beklemtoont (dat gebeurt vaker) dat de Portugese Joden altijd zulke brave vaderlanders

geweest waren en het Oranjestad voortreffelijke diensten hadden bewezen; op dat ogenblik, tijdens de oorlog, misschien een niet al te gelukkig argument... Eén document somt liefst vijftien overtuigende bewijzen op voor de niet-Joodse herkomst van de hele groep. Men laat op 15 september 1942 iemand met de Antwerpse stadsarchivaris dr. J. Denucé deze materie bespreken, die 'zeer welwillend' was, alleen: hij was genoodzaakt, zich buiten deze zaak te houden, 'daar de Duitse politie hem had bezocht en hem had aangeraden, zich buiten de Joodse kwesties te houden', toch onderschreef hij de conclusie van het hem voorgelegde historische exposé, dat hij 'grondig bestudeerde'; hier zet de historicus een klein vraagteken. De brief, die enige advocaten, w.o. mr. Nijgh, deze dr. Denucé op 10 april hadden geschreven, is in copie bewaard; dit stuk had hij, volgens zijn zeggen, nimmer ontvangen. Zelfs twee afleveringen van het *Antwerpsch Archievenblad* (Tweede Reeks, 2e jaargang 1927, januarinumnummer, 3e jaargang 1928, januarinumnummer) had men, de hemel weet hoe, opgesnuffeld voor Calmeyer, die in elk geval een van beide nummers maar onopengesneden heeft gelaten; zou hijzelf het andere opengesneden hebben? Men zorgde ervoor, de Duitsers een lijst te geven van namen, door Portugese Joden hier gedragen en nog voorkomend in Portugal. Men zocht namen van Portugees-Joodse kunstenaars, verzamelde afbeeldingen van hun werk, bewees, bewéés...

Een tweetal werken heeft recht op onze bijzondere aandacht. Daar is het in juli en augustus 1943 door dr. A. de Froe (met medewerking van verschillende deskundigen samengestelde) machtige rapport 'Anthropologisch onderzoek van de samenstelling der zoogenaamde Portugeesche Joden in Nederland', vervaardigd in het Anatomisch-Embryologisch Instituut der Universiteit van Amsterdam (directeur prof. dr. M.W. Woerdeman), afmetingen van de band 35 bij 28 cm. De vraagstellingen luiden:

[p. 77]

- a. Zijn de z.g. Portugese Joden in Nederland als Joden te beschouwen of behoren zij tot een ander ras of rassenmengsel?
- b. Zo zij als Joden zijn te beschouwen, vormen zij dan met de andere Joden tezamen een afzonderlijke groep of behoren zij daarvan onderscheiden te worden?
- c. Zo zij niet als Joden zijn te beschouwen, tot welk ras of rassenmengsel behoren zij dan?
- d. Vormen zij in dit laatste geval in het betreffende ras of rassenmengsel een afzonderlijke groep of gaan zij er anthropologisch geheel in op?
- e. Geldt het gevormde oordeel voor alle zuiver Portugese Joden?
- f. Geldt het eventueel ook voor niet zuiver Portugese Joden, en zo ja, in welke mate en voor welke graden van zuiverheid?

Het materiaal: 375 personen, 203 mannen, 172 vrouwen; er zijn 92 portretten opgenomen, waarvan niet weinige van personen, die deze schrijver gekend, soms goed gekend heeft. *Requiescant*. Bij al deze personen zijn 31 eigenschappen onderzocht; de berekeningen van de verworven gegevens vormen een hoofdstuk op zichzelf, evenals de bijgevoegde grafieken. Uit de lengte-breedte-index van het hoofd, het 'belangrijkste kenmerk binnen het Europese hoofdras', blijkt 'op overtuigende wijze', dat deze 'z.g. Portugese Joden' 'zelfs in de verste verte niet bij Joodse

groepen zijn onder te brengen, maar nauwkeurig overeenstemmen met de Westmediterrane rassen'. Alleen al op grond daarvan mag besloten worden, 'dat de z.g. Portugese Joden in Nederland met zekerheid geen Joden zijn, maar tot het Mediterrane ras behoren', natuurlijk, 'wanneer de verdere gegevens niet tegenspreken'.

Spraken zij tegen? Men zou willen zeggen: integendeel. Het is haast komisch, de meermalen herhaalde conclusie te vernemen, dat de Portugese Joden eigenlijk verder van de Hoogduitse Joden afstaan dan... de niet-Joodse Nederlanders van hen verschillen en soms zelfs meer dan de Duitsers zelf dat doen! Trouwens, zegt dit boek, bij die Nederlandsche Hoogduitse Joden domineren 'bij zeer velen' óók 'nordische en alpine raseigenschappen'! 'Wij moeten dan ook aannemen, dat een groot gedeelte van de Nederlandse Joden voor een aanzienlijk deel van niet-Joodse afkomst is.' Wij zijn de lezer nog het antwoord schuldig op de zes vragen, hierboven geciteerd. Welnu:

- a. De z.g. Portugese Joden in Nederland kunnen niet als Joden worden beschouwd en behoren duidelijk tot een ander ras.
- b. Deze vraag is door de vorige beantwoord.

[p. 78]

- c. Zij behoren tot het mediterrane ras, en wel inzonderheid tot de westelijke groep daarvan.
- d. Zij vormen geen afzonderlijke groep maar gaan anthropologisch geheel in het mediterrane ras op.
- e. Aangezien de z.g. zuiver Portugese Joden op grond van variatiebreedten en variatiecoëfficiënten een homogene groep vormen, geldt het gevormde oordeel voor alle zuiver z.g. Portugese Joden.
- f. Op grond van de verkregen gegevens geldt dit oordeel ook voor de z.g. Portugese Joden met 3 en 2 Portugese grootouders. Het geldt zonder restrictie niet voor alle Portugezen met 1 Portugese grootouder, maar hoogst waarschijnlijk wel voor een aantal van hen, hetgeen echter van geval tot geval aan een nader anthropologisch onderzoek moet worden onderworpen.

Met als niet onbeduidende toevoeging: 'Ons oordeel komt in het algemeen overeen met dat van de beste anthropologen die op dit gebied hebben gewerkt.' (Volgen zeven namen, uiteraard alle Duitse.)

Daarnaast nog een werk van iets kleiner formaat (30 bij 27 cm): '*Abbildungen von Personen Portugiesischer Abstammung in den Niederlanden*'. Men bladert het door; het is heel fraai uitgevoerd en bevat o.m. een aantal afbeeldingen van kunstwerken, borstbeelden, etsen, schilderijen (o.m. 'Het Joodse Bruidje' van Rembrandt); foto's van kunstenaars, geleerden, vooraanstaande personen uit het culturele en maatschappelijke leven, kriskras, ook in de tijd, met als vergelijkingsmateriaal afbeeldingen van '*hervorragende Persönlichkeiten Portugals*'. Er zijn ook allerlei foto's gemaakt van kunstwerken; het wordt tijd, dat wij hier een 'enzovoorts' plaatsen.

Was dit nu een stukje wetenschappelijke *Schwindel*? De mannen, die voor dit werk de verantwoordelijkheid droegen, waren geleerden van erkende, soms in de hele wereld erkende, reputatie; hun onderzoek en conclusies leken geheel wetenschappelijk, al is hier en daar in deze laatste wel eens een tikje overdreven. Zij hebben overigens niet, zoals beweerd is, willen bewijzen dat deze Portugezen 'Ariërs' waren; dit hele woord komt

in De Froe's betoog niet voor. Alles wat in De Froe's werk staat, is 'waar', d.w.z. niet onwaar. En in elk geval heel moeilijk, bijna onmogelijk te weerleggen. De vraag, een kleine, maar essentiële, was, of de Duitsers het zouden slikken.

Wij beschikken over enige voorlopige reacties van enkelen hunner.

Er is een stuk, door Calmeyer op 6 augustus 1942 gericht tot Schmidt, waarin hij uitvoerig ingaat op enkele naar voren gebrachte

[p. 79]

argumenten; hij aanvaardt vrijwel alles, wat de verdedigers der Portugezen aan de geschiedenis ontnemen, maar bestrijdt de conclusies. Deze Portugezen, zegt hij, zijn altijd '*mosaisch*' van godsdienst geweest, hebben dat tegenover hun niet-Portugese geloofsgenoten niet ontkend - en die godsdienst, aldus Calmeyer, geeft het meeste houvast; 'wat wij "*de Jood*" noemen, is ook maar een rassenmengsel' (de lezer geve zich even goed rekenschap van deze uitspraak!). Enig rasverschil moet men aannemen; een aantal Portugezen mag 'onder de 25% Joods bloed bezitten', die groep, betrekkelijk klein, kan eruitgehaald worden en eventueel, als niet assimileerbaar in West-Europa, naar de '*kelto-iberischen Raum*' gestuurd worden, eventueel uitgewisseld worden met Duitsers of Nederlanders daar. Bene schrijft op 25 augustus naar Berlijn een kort briefje, hierop neerkomend, dat men op de laatste *Chefbesprechung* in Den Haag besliste, dat de Portugezen ('*Maranen*') Joden waren; '*wer der jüdischen Glaubensgemeinschaft angehört, sei Jude*'; het 'ras' komt niet voor in dit epistel. Slechts '*Einzelfälle*' zou men nader kunnen bekijken.

Een jaar later, op 27 augustus 1943, stuurt niemand minder dan de directeur van het *Reichssippenamt* in Berlijn aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* in Den Haag een op 6 november 1941(!) beloofd stuk van Wilfried Euler, de *Sachbearbeiter für jüdische Fragen im Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, welke Euler een '*ausgezeichneter Kenner der spanisch-portugiesischen und englischen Judenfragen ist*'. Deze *Direktor* onderschrijft Euler's conclusies volledig: de Portugezen zijn Joden en daarmee uit. De *Sachbearbeiter* is natuurlijk uitvoeriger, sleept er de Iberiërs en de Babyloniërs bij en pootjebaadt heerlijk rond in de geschiedenis, net als de verdedigers der Portugezen, alleen met andere conclusies; welke, kan de lezer wel raden.

Uit een stuk van 13 oktober 1942 blijkt dat Calmeyer's afdeling van de ongeveer 4000 Portugezen er 1015 heeft '*geprüft*': hiervan komen slechts circa 400 in aanmerking voor een bescherming ('*Schutz*'), speciaal voor een '*Dauerschutz*'. Die 400 dienen een stempel te ontvangen en in dezelfde positie te komen als de gemengd-gehuwden, dus met een nieuw persoonsbewijs. Calmeyer breekt tevens een lans voor uitwijzing naar Portugal en Spanje en eindigt: '*Alle weiteren sog. portugiesischen Israeliten erhalten keinen Schutz, auch keine Zurückstellung.*' Tevens blijkt uit een ander stuk, dat dit alles op een bevel van Seyss-Inquart berust; het heet verder, dat Rauter de 400 geprivilegieerden maar eens op hun ras moet bekijken.

[p. 80]

Vooraf uit dat laatste kan men opmaken, dat er nog geen enkele zekerheid bestond ten aanzien van de vooruitzichten van de voorlopig beschermde

groep. Hun Nederlandse raadslieden beseften of wisten dat en hielden hun steeds voor, dat zij dienden onder te duiken. De historicus staat voor de vraag, waarom of waardoor zo velen onder hen, die het geld en de relaties daarvoor bezaten, het niet hebben gedaan. Er waren er ongetwijfeld, die men verblind moet noemen. Een diepe indruk heeft althans bij schrijver dezes achtergelaten, hoe op een dag een Portugees-Joods hoogleraar, van uitnemende intelligentie en alom gerespecteerd, midden in de leraarskamer van het toen bestaande Joodse Lyceum met stemverheffing betoogde, dat *hij* nooit weg zou moeten, dat *hij* niet hoefde naar een kamp te gaan, dat de Duitsers dat schriftelijk aan *hem* hadden verklaard enz.; hij zal ook nimmer vergeten, hoe de daarnaar luisterende leraren, mensen, levend in de voortdurende vreze der deportatie, ondermijnd door de spanningen, die ons dit leven haast onmogelijk maakten, elkaar zwijgend aankeken: niemand onzer, die zich in intelligentie met deze man meten kon, niemand onzer, die zo dwaas was, op een Duitse belofte te bouwen (misschien moet men hieraan toevoegen: niemand onzer, die een zodanige belofte van de Duitsers gekregen had). Maar De Froe vermeldt ook andere gevallen, kent de namen van personen, die zich solidair voelden met degenen, die niet konden onderduiken: 'De dag, voordat de Portugese Joden weggingen, heb ik nog met... gesproken. Zij konden onderduiken, maar ze hebben niet gewild; ze wilden niet uitzonderlijk behandeld worden'. Weer anderen hadden volgens De Froe niet genoeg levenswil, al mag men o.i. wel uitspreken dat die levenswil bij hen en andere Joden op een veel te zware proef gesteld werd...

Wij kunnen het lot van de geselecteerde groep in 1943 wel enigszins volgen aan de hand van allerlei documenten. Wij beschikken over de *Rückstellungsliste* van 1 maart 1943, een tweede redactie met 370 namen; volgens *Fräulein* Slottke was al een groot deel hiervan of 'abgeschoben' of naar een kamp gestuurd. Op 16 april 1943 heet het weer dat de (nu) 300 Portugezen naar een barak in Vught moeten: beslissing van Seyss-Inquart. Calmeyer moet maar een 'Denkschrift' opstellen, Himmler moet het tenslotte uitmaken. Zijn die Joden eenmaal in Vught, dan zal Rauter ze zelf gaan inspecteren, 'um mir einen rassischen Eindruck über diese Juden zu verschaffen'. Op 5 mei: neen, de Portugezen moeten naar Westerbork; dáár zal Rauter ze bestuderen. In juni

[p. 81]

kregen ze echter een stempel, nl. het 10 000-stempel; nodig waren acht of minstens zeven Portugese overgrootouders. Uit een bewaard gebleven stuk blijkt, dat Calmeyer toen nog 201 personen op zijn Portugese lijst had staan; zeer uitvoerig geeft hij de methode aan, waarmee deze gevallen in zijn bureau moeten worden afgewerkt; de historicus zou willen zeggen: het kon haast niet grondiger en stipter. Moet hij daaraan toevoegen: het kon haast niet tijdrovender? Inmiddels groeide de lijst weer sterk aan, zodat Calmeyer, die er ook niet meer uitkwam, de Portugese lijst ging 'zuiveren', d.w.z. mr. Van Proosdij opdroeg, dat te doen. Deze vond dit een bijzonder onaangename opdracht, maar vond de uitweg, dat hij de Joodse Raad verzocht om een opgave van de toch al weggevoerden en overledenen, waarvan hij de lijst zuiverde; de rest droeg hij voor 'Sperrung' voor. Doorzag Calmeyer dat? Wij geloven van wel; niettemin komt hij tot 411 personen die op zijn lijst horen. Verder zijn er nog 73 die niet aan alle eisen voldoen (de lezer schenke ons de terminologie); hieronder toch ook

lieden, die van 'zeer goede Portugese familie' zijn, of krachtens beroep, milieu of '*bürgerlicher Bewährung*' '*schutzwürdiger*' zijn dan misschien menige halfbloed; hij noemt zelfs enkele namen. Op zijn lijst kan Calmeyer ze niet houden en toch pleit hij ervoor, iets voor deze mensen te doen. Zou Portugal misschien? Op 20 september 1943 heet het, dat nu spoedig de bezichtiging van deze Joden plaats zal vinden; nog steeds moet volgens Rauter Himmler maar over hun lot beslissen. Op 2 oktober dat Rauter de in Westerbork vertoevende Portugezen zal bezichtigen; op 24 dat deze bezichtiging tot nader order achterwege blijft wegens de daar heersende kinderverlamming.

In 1944 komt het tot de catastrofe. Zöpf verzoekt op 26 januari Aus der Fünten de Portugezen van de lijst in de '*Abschiebungsmassnahmen einzubeziehen und sie dem Judenlager Westerbork zuzuführen*' (gemengd gehuwden nog niet). In dit stuk treft, dat Zöpf eigenhandig twee bijwoorden, eerst erin opgenomen, heeft doorgestreept: '*sofort*' en '*schnellstens*'. Weifelde men nog? Weifelde Zöpf nog? Een telegram van Aus der Fünten gewaagt ervan dat de Portugezen '*in ganz Holland*' op 1 februari 1944 '*schlagartig*' worden opgepakt, om 11 uur 's avonds; en een tweede, van 2 februari, dat van de 180 op de lijst voor Amsterdam staanden 108 inderdaad opgepakt zijn en die ochtend in twee '*Sonderwagen an dem fahrplanmässigen Zug*' Amsterdam '*in Richtung Westerbork*' verlaten hebben. Ook Rotterdam (Wölk) zendt het bulletin zijner overwinning ('*schlagartig durchgeführt* '); het telegram

[p. 82]

noemt 13 namen, ook uit Leiden en Katwijk; verder drie kinderen oud 3 1/2 jaar, 2 jaar en 14 dagen. Het mooiste is, dat op 3 februari Kaltenbrunner uit Berlijn dringend telegrafeert ('*sofort vorlegen* '), dat hem ter ore is gekomen, dat men probeert, de Portugezen een voorkeursregeling te verschaffen, omdat zij geen Joden zouden zijn, dat men ze daarom laat zitten, waar ze zitten, dat hij, Kaltenbrunner, het daar helemaal niet eens mee is, dat het hier ongetwijfeld om Joden gaat, dat ze... (heel betoog verder, waarom) en dat ze dadelijk moeten worden opgepakt. De lezer weet, dat men hem al voor was geweest. Toevallig?

Op 20 februari 1944 vond eindelijk in Westerbork de langaangekondigde bezichtiging plaats van Portugese Joden, '*22 Sippen mit insgesamt 273 Personen*': deze delicate opdracht werd uitgevoerd door *SS-Sturmabführer* Zöpf, *SS-Sturmabführer* Aust van het *SS-Rasse-und Siedlungshauptamt* en *SS-Obersturmführer* Gemmeker; van de beide eersten, Zöpf en Aust, hebben wij verslagen. Aust heeft slechts twee woorden nodig voor zijn '*Gesamteindruck*': '*Rassisches Untermenschentum*'. Wat moet er gebeuren? Niet naar Spanje of Portugal, maar behandelen als alle andere Joden. En de argumenten van die geleerden? Die ontbreekt het '*anscheinend an politischem Verständnis*'. Minder laconiek uit zich Zöpf, aan wie mr. Herzberg¹ bijzondere kwaliteiten toeschrijft ('de geletterde, literair buitengewoon begaafde, ècht nationaal-socialistische Zöpf'). Deze 'moordlustige literator' veegt alle argumenten onder de tafel: de Portugezen waren Joden, hadden dat altijd willen zijn, enz. Die foto's? Och ja, '*in günstiger Stellung und Beleuchtung*' lijkt dat wat, maar men moet de mensen zelf bekijken. En als de vaders soms iets 'westelijks' hebben, blijken de kinderen toch weer oosters; die kunstjes had men met de Oostjoden ook kunnen uithalen. Die geleerde argumenten? '*Ausfluchsversuche des Judentums*'. Wat echter moet er gebeuren? Wel: '*Da*

gerade diese Gruppe für die Arbeit nicht tauglich ist (durch Inzucht degeneriert, durch Wohlhabenheit arbeits-ungewohnt), wird sie noch in dieser Woche dem Zug nach Theresienstadt angeschlossen.'

Aldus ging ook een bericht naar de verontruste Kaltenbrunner in antwoord op zijn telegram.

De 308 Portugezen dus naar Theresienstadt; wij beschikken nog over de lijst van hun transport op 25 februari 1944. Eigenaardig krijgt

1 Herzberg, p. 141.

[p. 83]

men uit een notitie van Calmeyer de indruk, dat hij en misschien ook Bene het nog niet opgaven: het heet zelfs, dat de groep, nu naar Theresienstadt *'abgeschoben'* (*'Schicksal dort völlig unbekannt'*) in haar geheel aan Portugal is aangeboden. Zelfs uitruil schijnt weer, zo niet overwogen, dan toch genoemd te zijn. In elk geval noteert Calmeyer een punt ter bespreking met Seyss-Inquart: de *'Sicherung'* van hun verblijf in Theresienstadt *'oder noch besser Austausch. Eventuell Frankreich?'*

Zij gingen, de Portugezen, naar Theresienstadt, als bevoorrechte groep; hun lot was hier geheel en al onbekend. Een tweetal verdienstelijke leden dezer groep poogde een Amsterdamse advocaat nog terug te krijgen. Tevergeefs. Men weet het: enkele bevoorrechte groepen Joden hebben Theresienstadt overleefd, andere niet. Zij behoorden tot de laatste en werden op het nippertje in Auschwitz vergast.

Daarmee zijn wij er echter nog niet.

De ‘Blauwe ruiters’

Aan Calmeyer komt de eer toe van het initiatief tot de invoering van de groep ‘blauwe ruiters’, d.w.z. die bevoorrechte Joden, wier kartotheekkaarten bij de *Zentralstelle* een zodanig ruitertje ontvingen. Zij hoefden geen ster te dragen en kregen dat op hun persoonsbewijs bevestigd. De eerste aan wie dit gunstbewijs verstrekt werd, was een beroemd Duits-Joods kunsthistoricus; dit bracht Calmeyer wel tot de keuze van een symbool, herinnerend aan de vermaarde, door Kandinsky in 1912 geleverde omslagtekening voor de kunstalmanak, door hemzelf en Franz Marc verzorgd. Het heette destijds dat Marc van paarden, Kandinsky van ruiters hield; beiden van de kleur blauw; Calmeyer hield in elk geval van grapjes.

Het eerst vinden wij ze in het materiaal vermeld op 30 maart 1942, waarin Calmeyer aan een voorstel zijnerzijds van 26 februari herinnert. Men besprak dit bij diverse instanties met de vereiste grondigheid, zonder erover helemaal tot overeenstemming te komen, wat

[p. 84]

deze ‘blauwe ruiters’ nu voortaan wel of niet mochten en evenmin, wat men met ze zou doen: ze hier laten, ze als groep naar een apart kamp zenden, naar Theresienstadt sturen enz.; het blijkt meer dan eens, dat Calmeyer ook niet precies wist, wat hij ermee aan moest en men kan alleen vaststellen, dat een aantal hunner het overleefd heeft.

Reeds op 10 juni 1942 vinden wij een lijst van namen, in totaal 27; minstens twee ervan zijn zonder twijfel beruchte NSB-ers; bij een vrouw staat, dat haar man zich als *SS*-er aan het front bevindt; er zijn echter ongetwijfeld ook personen van ander gehalte bij. In het voorjaar van 1943 stijgt hun aantal tot 45, afgewezen is ongeveer het dubbele aantal; drie zijn geëmigreerd (de beroemde violist Flesch met zijn vrouw, en een Gelderse kunsthandelaar). Wij bezitten tevens een opgave van de redenen tot vrijstelling van die 45; er zijn 13 oud-leden van de NSB onder, 5 in gemengd huwelijk met zoons aan het front, 3 deskundigen voor schilderkunst (*‘für Reichsmarschall’*, d.w.z. Goering); 3 echtgenoten van leden van het Concertgebouworkest, *‘1 deutscher Olympiasieger von 1896’*, *‘1 Ehefrau eines führenden niederländischen Wirtschaftlers’*, *‘1 Schwiegersohn eines ehemaligen königlich niederländischen Bibliothekars’*, enzovoorts. Men kan hun lot uit de documenten tot eind 1943 vervolgen. Wat Calmeyer betreft: hij heeft zich na 1945 wel terecht erop beroepen, dat hij voor deze lieden dan nog voorstellen kon doen, aan derden daarover adviezen geven enz., maar dat de beslissing niet bij hem lag.

De gedoopten

Hiervóór meldden wij omtrent de Portugese Joden dat zij, tot de naar Theresienstadt gezonden bevoorrechte groepen behorend, niettemin van daar naar Auschwitz ter vernietiging zijn doorgezonden. Een andere geprivilegieerde groep was gelukkiger, die der Protestants-gedoopten. Een enkele maal is zij reeds in ons verhaal genoemd, of beter gezegd, is al melding gemaakt van de ondergang van de Katholiek-gedoopten,

[p. 85]

op 2 augustus 1942 eveneens '*schlagartig erfasst*' en in Auschwitz vergast.

Mr. Herzberg¹ wijst op de geringheid van het aantal gedoopten ('zeer gering'). Per 1 oktober 1941 hadden zich gemeld als Rooms-Katholieke volle Joden van Nederlandse nationaliteit 390, als Rooms-Katholieke niet-Nederlandse volle Joden 300, in totaal 690; voor de Nederlands-Hervormden waren deze cijfers respectievelijk 460, 131 en 591; verder zijn er nog in totaal een 600 meest Protestantse Joden (Luthersen, Gereformeerden, Remonstranten); het geheel komt dus voor de Protestanten niet uit boven de 1200. Van een derde ongeveer (439) kennen wij de sociale gelaagdheid, door de Duitsers blijkbaar met zorg nagegaan; 19 uit de '*Erste Gesellschaftskreise*', 149 uit de '*Gute Gesellschaftskreise*', 183 uit de '*Gute Bürgerliche Kreise*' en 88 uit de '*Arbeiterklasse*'. Een door de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters samengestelde lijst vermeldt per 11 september 1942 een tweeduizend namen, Katholijken en Protestanten, Nederlanders en Duitsers door elkaar; men bedenke wel, dat zij een aantal namen van toen reeds weggevoerden bevat.

Er is heel erg gehaspeld, getreuzeld, gewijzigd enz. enz. ten aanzien van de vraag naar de doop, of beter naar de gedoopten. Hierin spraken diverse instanties van de bezetters elkaar tegen. En dan gaan de Joden weer op jacht naar bewijzen, nu eens niet van afstamming, maar van doop, van Christelijke gezindheid, van wat al niet. De bewijzen komen er meestal wel, echte en valse. Minder gelukkig dan de bedriegers op het rassenterrein, verdwijnen predikanten naar het concentratiekamp. Zij doen trouwens de - voor hen - wonderlijkste ervaringen op. 'Zo heb ik, om slechts één voorbeeld te noemen, een Jood gesproken, een man van vermogen, groot zakenman, en op-en-top een "heer", die niets meer van Jezus afwist dan dat hij één keer de *Matthäus-Passion* had gehoord.'² Van 22 augustus 1942 is de mededeling, dat de Algemene Synode der Nederlands-Hervormde Kerk een lijst samenstelt van Christen-Joden, die op grond van de toezegging van de bezetters van wegvoering zijn vrijgesteld; dat waren zij

1. die geboren zijn uit tot de Kerk behorende ouders;
2. die onderwijs in de Christelijke leer ontvangen met de bedoeling tot belijdenis des geloofs te komen;

¹ Herzberg, p. 133.

² C.W. Coolsma, *Gekooide vogels* 74.

[p. 86]

3. die de godsdienstoefeningen regelmatig bijwonen en met wie de Kerkeraad geestelijk contact heeft;
4. die gedoopt zijn;
5. die belijdenis des geloofs hebben afgelegd.

Dat alles vóór 1 januari 1941. Hieraan is weer van Duitse zijde geknaagd, hoe, laten wij maar buiten beschouwing.

Wanneer men de activiteit der Protestantse Kerken terzake van deze groep prijst, dient men toch nog één overweging niet uit het oog te verliezen. Uit de hiervoor gegeven cijfers blijkt dat die activiteit zich in toenemende mate gericht heeft, niet op het geheel der Joodse groep, maar op het zeer kleine deel, dat men aldus poogde te redden. En dat gered is - ja, waardoor? Mag men zeggen: dank zij die activiteit? Zij was zeker niet groter dan die van de op het rassen-terrein opererende geleerden en juristen; men heeft gezien, dat de door hen verdedigde Portugese Joden toch uit Theresienstadt naar de gaskamer zijn gevoerd; men heeft ook gezien dat de door Frederiks en Van Dam verdedigde 'Barnevelders' Theresienstadt weer wél hebben overleefd. Wie wijst de determinerende factor aan in dit causale kluwen?

Wij kennen het aantal stempels (in de groep 20 000-30 000) op verschillende tijdstippen; het komt in 1942 niet ver boven 1000 (1156 op 2 december); op 20 maart 1943 zijn er 1572. Heel veel met dit cijfer kan men niet beginnen, aangezien verscheidene gedoopten weer '*gesperrt*' zijn op een gemengd huwelijk.

Ze waren vrijgesteld van de wegvoering: voorlopig. Seyss-Inquart verklaarde op een *Chefbesprechung* van 17 juli 1942, waar Rauter bij aanwezig was, dat hij geen enkele verklaring had afgegeven, inhoudend, dat de '*christlichen*' Joden hier mochten blijven en dat z.i. deze Joden, na het wegvoeren van alle andere, ook aan de beurt zouden komen, om 'overgeplant te worden naar het Oosten'. Er lijkt wel eens gedacht te zijn over emigratie; helaas is het daarop doelende overgebleven document ongedateerd; het zal wel uit de vroege tijd der bezetting zijn. Ook is er gesproken over de mogelijkheid van een apart kamp en Seyss-Inquart had al bepaald, dat alle bewoners daarvan naar het Oosten '*abgeschoben*' zouden worden, als één Jood het onbevoegd zou verlaten. Een telegram uit Berlijn van 21 oktober 1943 beval alle Protestants-gedoopten (1100, heet het) naar Bergen-Belsen te brengen.

Op 4 september 1944 vertrokken er een 500 uit Westerbork naar Theresienstadt, in veewagens. De lijst hunner namen is bewaard gebleven.

[p. 87]

In Westerbork hadden zij zich een tijdlang redelijk beholpen; er was zelfs Christelijk onderwijs, drie Lager-onderwijsklassen, één Middelbaar-onderwijs; er waren in de hun toegewezen aparte barak godsdienstoefeningen: de voorganger prekend uit zijn bed driehoog, als kansel een dwarsbalk, met een wit laken bedekt. Het Nederlands Bijbelgenootschap, dat tot november 1942 bijbels en bijbelgedeelten aan Joden verstrekt had, kreeg daar in die maand last mee; wij laten dat verhaal verder maar rusten. Evenals dat van de verdere lotgevallen van de gedoopte Joden in Theresienstadt; een 150 hunner konden met het uitwisseltransport van 1945 naar Zwitserland.

De gemengd-gehuwden

Op meer dan één plaats heeft de lezer de gemengd-gehuwden ontmoet en misschien wel het lot beklagd van een groep Joden, die meer dan welke andere in de ogen der rasfanatici schuldig moest staan. Men kent immers uit redevoeringen en geschriften hun afschuw van de *'krummbeinige Judenbengel'*, wier enige streven ernaar uitging, zich te vermengen met de blondvlechtige Thusnelda's van het hogere, want Germaanse ras. Van deze zienswijze uit had iedere gemengd gehuwde Jood willens en wetens rassenschande gepleegd, een misdaad, waarop straf stond - voor de Jood alleen de doodstraf. Ten aanzien van geen enkele groep echter hebben de Duitsers hier zo gehaspeld. Tot ergernis natuurlijk van de oprechte Nazi's.

Een gemengd-gehuwde Jood berichtte schrijver dezes: 'Voor Liro' (Lippmann Rosenthal) 'kwamen op een keer een paar NSB-ers uit Zaandam inventaris maken bij de X-se' (de naam van een dorpje in Noord-Holland) 'Joden; een goede politiemann ging met ze mee. Op het eerste adres vingen ze bot: de Joodse vrouw was met een niet-Joodse man getrouwd. Op het tweede dito, maar dan omgekeerd. "Blijft dat zo?" vroegen ze de agent. "Ja, gaat u maar mee naar het raadhuis, dan kunt u het zien." Inderdaad bleken de 5 Joodse mannen in X en de 5 Joodse vrouwen alle 10 gemengd gehuwd. Bij ons zijn ze toen maar niet meer verschenen.'

[p. 88]

Dat waren nog maar NSB-ers; hoe moet het dan voor sommige Duitsers geweest zijn! De goede Bene citeert op 25 juni 1943 uit een geheim rapport van Harster aan Seyss-Inquart: *'Immer wieder kann man feststellen, dass gerade Juden in Mischebe ohne jegliche geregelte Arbeit sind und, insbesondere in ärmeren Stadtvierteln, ihre Zeit fast ausschliesslich damit verbringen, als Schwarzhändler und mit Schwarzhändlern Geschäfte zu machen.'*

Het felst uit zich echter wel Rauter: eigenlijk moest elk gemengd huwelijk met een Joodse mannelijke partner naar het Oosten verdwijnen: *'Wir werden mit diesen Fällen sonst ewig Schwierigkeiten haben'*. Dit op 10 september 1943 aan Himmler.

Het is welhaast onbegrijpelijk, dat deze gemengd-gehuwden als groep de dans ontsprongen zijn; geen redelijk mens kon dat tijdens de oorlog voorspellen. Alles wijst erop, dat hierin het feit een rol gespeeld heeft, dat de behandeling van dit probleem een twistpunt is gebleven tussen de verschillende autoriteiten op het RSHA in Berlijn en ook wel in Den Haag; wat men op het Berlijnse *Reichsministerium des Innern* terzake van half- en kwartjoden bijvoorbeeld allemaal verhaspelde, vormt zulk een ongelooflijke warwinkel, dat het geen wonder is, dat een scherpzinnig man als Calmeyer er ook niet uitkwam - aangenomen, dat hij er ernstig naar streefde, eruit te komen. Met rust gelaten heeft men de mensen waarlijk niet, natuurlijk niet; alleen al doordat men ze niet vernietigde, bleef men ze kwellen, hinderen, sarren enz., tot het eind van de oorlog toe. Meer dan eens leek het, alsof de gewelddadige oplossing, terecht gevreesd, op til was; niet zelden doken er dan velen onder - ook dat te begrijpen. Heeft het indrukwekkend protest ¹ van de Protestantse Kerken ten bate van deze mensen iets ten goede bewerkt? De vraag is moeilijk te beantwoorden; zo

iets viel nu eens goed, dan weer verkeerd uit, men weet het.

Enige cijfers mogen volgen. Op 21 oktober 1941 schreef het 'Hoofd Afd. 10 Vorming' van de NSB, niemand minder dan R. van Genechten, aan Calmeyer over de delicate kwestie van de 'Mischlinge'. Zijn aanhef verdient geciteerd te worden: *'Ich muss offen gestehen, dass ich mich als Niederländer geschmeichelt fühle durch die Tatsache, dass die Juden, trotz der widerwärtigen Weise in der sie in Wort und Schrift vom niederländischen Volke aufgenommen worden sind, dennoch so wenig Möglichkeit gehabt haben sich in unser Blut zu infiltrieren.'*

1 Th. Delleman, *Opdat wij niet ver*

[p. 89]

De Joden hebben dus in Nederland de kans niet gekregen zich in 'ons bloed' te 'infiltreren', althans niet in grote mate. Vooral de meergenoemde, voor de bezetters zich uitslopende Rijksinspectie van de bevolkingsregisters heeft hen omtrent het kwantitatieve aspect van dit probleem ingelicht. Zijn eigen statistiek citerend, deelt J.L. Lentz op 10 augustus 1942 aan Rauter mee, dat er 12 498 Joodse mannen, 7388 vrouwen, al-met-al 19 886 met niet-Joden gehuwd zijn. Aangezien het gehele aantal gehuwde Joden 68 625 bedraagt, is 27 1/2 percent gemengd gehuwd. Hij weidt verder in deze brief uit over de toeneming van het aantal gemengde huwelijken in de jaren kort vóór 1940; hij citeert daarbij, o.i. enigszins tactloos, het werk van de Jood Boekman. Een stuk van Calmeyer van 27 november 1942 baseert zich op de cijfers, verkregen na de oproep van 12 september 1942, die de *'Erfassung der Mischehen'* inleidde; hij komt tot twee hoofdgroepen:

- A. die van de huwelijken met kinderen, in totaal 6008 (de Rijksinspectie komt op 15 maart 1943 op 6038)
- B. de kinderloze van Joodse vrouwen met niet-Joodse mannen: 928 (15 maart 1943: 1024).

Calmeyer geeft vervolgens het aantal kinderloze gemengde huwelijken met een mannelijke Joodse partij op als ongeveer 10 000, zich daarbij op een statistiek van augustus 1941 beroepend. Dat dit dwaasheid is, voelt hij zelf wel (het is natuurlijk een doodgewone vergissing); hij verlaagt dit cijfer al schattend tot 6000; hiernaast staat echter met inkt geschreven, dat het *'höchstens 1000-1200'* moet zijn; inderdaad.

Als reeds gezegd: de Duitsers hebben hier eindeloos - en hopeloos - gewikt en de Joodse Raad heeft maar elke aanwijzing, opdracht of bevel doorgegeven, met toelichtingen veelal: ze waren niet overbodig! Wij hoeven niet meer terug te komen op de afschuwelijke wijze, waarop de Duitsers de Joden het verbod van nieuw te sluiten gemengde huwelijken bijbrachten (voorjaar 1942). Wij gewaagden hierboven ook van de bekendmaking met betrekking tot de gemengdgehuwden in september 1942. Aan het subtiële brein van Aus der Fünften schijnt men het vaderschap te moeten toeschrijven van de in zijn eenvoud zo sublieme vondst, dat kinderen uit gemengde huwelijken, geboren na 4 oktober 1942 (Wielek 1 heeft 1 oktober; het doet er niet toe) als voljoden golden indien het eerstgeborenen waren; dit mondelinge bevel gaf de Joodse Raad door - nu maar zonder toelichting.

1 Wielek, p. 303-04.

[p. 90]

Op 4 december 1942 heten alle gemengd-gehuwden uit de kuststreek in het algemeen en uit Den Haag in het bijzonder naar Amsterdam te moeten verhuizen; ook de niet-Joodse partij; verder, dat Frederiks 'hemel en aarde' beweegt om dit voorschrift verzacht te krijgen, vooral de toevoeging dat de betrokkenen naar Amsterdam dienen te verhuizen, want 'wie daar eenmaal zit, komt niet meer zo gemakkelijk terug' (aldus de toelichting). Op 15 december weer een andere toelichting, o.m. ten aanzien van wat een gemengd-gehuwde te doen staat, als hij van huis wordt gehaald: 'dan dient hij deze bewijsstukken in origineel mede te nemen en de fotocopieën in zijn woonplaats achter te laten bij degeen, die zijn belangen aldaar na zijn vertrek zal behartigen'. Heel simpel, zoals men ziet: een kind kan het.

In 1943 gaat het lustig verder. Hierboven is ook al melding gemaakt van de in januari 1943 door het departement van Justitie aan alle ambtenaren van de Burgerlijke Stand gezonden aanschrijving inhoudende de verplichting om aan de in hun gemeente ressorterende SD mededeling te doen van bepaalde gemengde huwelijken. Geven wij Wielek het woord: 1 'De G. I mocht wel met een Jood trouwen en werd daardoor automatisch eveneens als Jood beschouwd. Geoorloofd was het huwelijk tussen Ariërs en G. II's. Huwelijken tussen G. I's en G. II's waren slechts met toestemming toegestaan; die toestemming werd echter door het rijkscommissariaat nooit verleend. Hetzelfde was het geval met huwelijken tussen G. I's en Ariërs. Huwelijken tussen G. II's onderling waren verboden.' Het lijstje dezer mogelijkheden is onvolledig: huwelijken tussen G. I en G. I mochten weer wel. 'Problemen in het jaar Onzes Heren 1943 in het Nederland van Erasmus en Spinoza...'

Uit Wielek's boek krijgt men ook enige kijk op de 'lijn' (hijzelf corrigeert: 'het labyrintisch kronkelpaadje'), door de Duitsers in de praktijk in acht genomen. Wij zouden kort kunnen samenvatten: men wist het nooit. Het mocht. Het mocht misschien. Het mocht niet. Het mocht nu eens wel, dan weer niet. De Joodse Raad wist het óók niet. Men merkte het wel, soms bijtijds, soms te laat. Buitengewoon ingewikkeld en gevaarlijk was de vraag, wat nu gemengd-gehuwden was toegestaan; in een zeer uitvoerige circulaire van 18 maart 1943 geeft de Joodse Raad inlichtingen, met in de inleiding de niet overbodige waarschuwing, 't.a.v. deze materie met de uiterste voorzichtigheid

1 Wielek, p. 299-300.

[p. 91]

te werk te gaan en ook de hieronder volgende richtlijnen geenszins te beschouwen als onomstotelijk vaststaande regels'. Men verlieze hierbij niet de mensen uit het oog, die bij de geringste overtreding - de lezer maakt deze zin nu wel zelf af.

Inmiddels broeit vooral Rauter voort. In het voorjaar van 1943 heeft hij weer nieuwe plannen, waaruit wij de aardige vondst lichten, dat alle gemengde huwelijken met een Joodse mannelijke partij dienen te worden 'geconcentreerd' in '*irgendeine Kleinstadt im Osten oder Südosten des Landes*', omdat hij '*die Grossstadt Amsterdam wegen der politischen Kontrolle völlig*

judenfrei haben will. Op 18 mei vergaderen Zöpf en de zijnen in de *Zentralstelle* en bedenken weer het een en ander, wat wij hier maar onvermeld laten als te uitvoerig; op 19 mei geeft Fischer in Den Haag de zaak door aan mr. Edersheim, die er maar voor zorgen moet dat Amsterdam het weet. Op 25 juni weer bijeenkomst van Zöpf c.s.; ook hier zien wij maar af van enige weergave, vooral na kennisneming van de door de Joodse Raad toen verstrekte toelichting. Hier en daar komt het stempel 108 000 te voorschijn, verstrekt aan kinderlozen (sinds juni 1943), wat weer iets anders was dan het stempel 100 000 voor de 'geprivilegieerde gemengd-gehuwden', in vele materiaalmappen rondspokend, ook in soorten trouwens.

Men vindt ook meermalen gewag gemaakt van Duitse plannen tot het afdwingen van echtscheidingen; men gaat echter - met een zwaar hart, zegt mr. Herzberg - niet over tot de automatische administratieve vervallenverklaring van het gemengde huwelijk.

In Nederland richtten acht Protestantse Kerken zich op 14 oktober 1943 tot Seyss-Inquart met een ernstig en hooggestemd protest tegen de druk, op dergelijke huwelijken uitgeoefend; uit een aantekening van Calmeyer van ongeveer dezelfde tijd kan men opmaken, dat men Duitse 'arische' vrouwen gevangen nam en naar Duitsland transporteerde. Hierbij tekent Calmeyer aan: *'Einzelfälle liegen sehr hart, soweit die arischen Ehefrau Brüder im Osten verloren'*. *Einzelfälle...* Een enkele keer is het voorgekomen, dat de Joodse man onderdook, terwijl de echtgenote altijd met het scheidingsvonnis in haar tas rondliep, 'want dat was voor de Duitsers goed genoeg; het vonnis werd nooit ingeschreven en betekende dus niets'. Wij mogen de lezer niet de toevoeging onthouden: 'De president van de rechtbank, een goede Nederlander, vond het zichtbaar niet fraai en niet solidair, dat mijn vrouw scheiden ging, maar men kon hem nu eenmaal het nut niet gaan uitleggen.' Aldus een Nederlandse journalist. Een hele studie zou te schrijven

[p. 92]

zijn over de '*Mischlinge*', ook die in soorten aanwezig; het bewaard gebleven materiaal is daar uitgebreid genoeg voor. De *Führer* zelf had grote belangstelling voor de gevaren van '*das Mischlingswesen*'; hij had zelf, vertelde hij, op 1 juli 1942 bij zijn ontmoeting met een *Freiherr* von Liebig, een strikt nationaal voelende persoonlijkheid, het onprettige vermoeden gehad van Joods bloed, ondanks verzekeringen van het tegendeel. En ziet: door een toeval kwam te voorschijn dat in dit zo zuivere geslacht in het begin van de 17de eeuw een Jodin was binnengeslopen, een bewijs, dit alles, voor de 'taaiheid' van het '*Judentum*', volgens de *Führer* dan. Het was dus zaak, dat... De lezer raadt de rest wel; interessanter is de aantekening door dr. Henry Picker, de optekenaar van deze gesprekken in het *Führerhaupt-quartier* 1941-1942 hieraan toegevoegd: *'Während dieser Ausführungen brachte mir eine Ordonnanz folgende Karte Reichsleiter Bormanns: "Dr. Picker. Besonders genau und ausführlich aufschreiben, was der Führer über Behandlung und Gefährlichkeit unserer jüdischen Mischlinge sagte, warum diese Mischlinge nicht in die Wehrmacht und nicht gleichgestellt werden sollen. B."*

De lezer ziet dus, hoe z.g. *Führerbefehle* tot stand konden komen, anderzijds verraadt dit citaat, hoe ver een verwoede Jodenhater als Bormann toen wou gaan, hoe weinig ver, moet men wel zeggen. Of men ze op de duur zou hebben ontzien? Het is niet waarschijnlijk, maar men

wist er tijdens de oorlog niet veel raad mee. Dat zij hier als bedreigd werden beschouwd, ligt voor de hand; er is een interessant stuk over van de directeur van het '*Mischlingenheim*', Rapenburg 96, Amsterdam, de voormalige 'Berg-Stichting', waaruit tussen de regels de onzekerheid spreekt waarin men ten opzichte van deze, in dit geval: jeugdige, personen verkeert (om nog niet eens te spreken van hun verzorgers, omdat 'niet-erkende' *Mischlinge* door Joden moesten worden verpleegd). Als gezegd, de Joodse 'bastard' zou een aparte beschouwing wettigen; op hem, althans op zijn gemengd-gehuwde ouders, komen wij in een later hoofdstuk nog terug.

[p. 93]

Rüstungsjuden

Voor vele Joden, al met al duizenden, leek nog een andere, klassieke, mogelijkheid opengelaten, het vege lijf te redden. Dat hebben overwonnen in alle tijden met meer of minder succes gepoogd, door in dienstbaarheid voor de overwinnaar te arbeiden; de geschiedenis der mensheid kent daar vele voorbeelden van. Wie nuttig, zeker wie onmisbaar leek, kon bij alle vernedering het leven rekken en mogelijk behouden. Toen de deportaties in de zomer van 1942 aanvingen, grepen vele Joden, Nederlandse en Duitse, hier te lande naar dat middel. Er zullen niet velen zijn geweest, wie niet zo nu en dan, misschien voortdurend, de afschuwelijkheid hunner positie voor ogen heeft gestaan; tenslotte werkten zij ten bate van de oorlogvoering van een vijand, die hen wilde vernietigen. Een probleem, dat zich trouwens ook aan niet-Joden kon opdringen, hoewel voor die dan toch in een anders gericht perspectief.

Voor de Duitsers bestonden er twee opvattingen over deze zaak. Velen hunner waren van oordeel, dat men bepaalde Joodse vakarbeiders zolang mogelijk diende te sparen. In dit opzicht zijn de periodieke rapporten van de *Zast* interessant. Deze *Zentralauftragstelle*, tijdens de bezetting het bemiddelingsbureau tussen de Duitse opdrachtgevers en het Nederlandse bedrijfsleven, dus een soort bestel- en controlekantoor van de Duitse oorlogseconomie, levert in deze rapporten een duidelijk beeld van de pogingen om de Nederlandse arbeider binnen Nederland voor deze oorlogseconomie te laten werken. Ons boezemen uiteraard alleen de Joden in dit verband belang in. Welnu, het rapport van juli-augustus 1942 klaagt over de 'grootste moeilijkheden', die een gevolg zijn van de wegvoering van Joodse arbeiders, vooral in de kledingindustrie. Men heeft op aanplakzuilen en in de pers de trom geroerd voor de oproep van arische vervangers, maar daar zijn maar 16 mensen op gekomen... Twee maanden later eigenlijk dezelfde klacht. Alles toegelicht met cijfers. Het is natuurlijk mogelijk, dat zij hierbij handelden uit niet opgebiechte motieven van menselijkheid, maar er zullen ook wel Jodenhaters bij geweest zijn, die nuchterweg begrepen, dat men met de uitroeiing van deze voor de oorlogvoering zo bruikbare categorie heel goed kon wachten totdat die oorlog, mede dank zij hun arbeid, gewonnen zou zijn. Zo wisten deze krachten Seyss-Inquart in een bespreking op 2 september 1942 ertoe over te halen, in een voor *SS* en *SD* bindende vorm te verklaren, dat de

[p. 94]

Joodse geschoolde arbeiders in de voor *Wehrmacht* en *Verlagerung* werkende bedrijven zouden mogen blijven, mits de concentratie van Joden in Amsterdam zo weinig mogelijk doorbroken zou worden. De *Rüstungsinspektion* verklaarde in het voorjaar van 1943 niet goed in te zien: *'warum die Entfernung der produktiv für die deutsche Kriegsführung arbeitenden Juden so dringend betrieben wird, wenn andererseits in den Niederlanden eine grosse Anzahl von nichtstuenden Juden ohne jedes Verdienst für Deutschland von der Abschiebung*

ausgenommen und in Sonderlagern zurückgehalten wird (Barneveld, evangelische Juden)'. In Duitsland, heet het, worden de *Rüstungsjuden* 'als letzte abgebaut'. En dus...

Over deze 'logica' zegevierde nu de andere Duitse zienswijze. Men zou haar met het woord uit Lessing's *Nathan der Weise* kunnen aanduiden: 'Tut nichts, der Jude wird verbrannt'. Voor fanatici als Rauter, die overal Joden zag, voor wie de Joden achter elke doorgeknipte kabel of losgeschroefde dwarsligger zaten, was er maar één oplossing: de Joden moesten uit dit kustgebied weg. En zeker de Joodse arbeiders, want die vreesde en haatte hij haast nog meer dan de andere, omdat die òf zelf communisten waren, òf met de communisten heulden. Misschien had hij ook het werkje van Hitler's vriend Dietrich Eckart gelezen, *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin*. Men moet zich in de geest van deze man verplaatsen om te kunnen begrijpen, met hoeveel weerzin hij onder de toch al te vele gestempelden de 3800 opmerkte voor wie de cijfers 60 000-80 000 voor bepaalde categorieën *Rüstungsjuden* gereserveerd bleken. Een getal dat op 15 oktober al 6420 bedroeg, op 3 november 6716. Zou het verder stijgen? Als het aan Rauter lag, neen.

Een gelukkig toeval kwam hem te hulp. In het najaar van 1942 rolden de Duitsers de z.g. Nederlandse Volksmilitie op, waarin communistische Joden (en andere Joden en andere communisten) een rol speelden. Uit een gelukkig bewaard gebleven stuk blijkt nu, dat Rauter zich op 18 en 19 oktober 1942 tot Himmler hierover heeft gewend; wat dat bericht precies bevatte, is wel ongeveer uit Himmler's reactie op te maken. Deze immers laat zijn rechterhand Brandt terug telegraferen: men zal met Rijksminister Speer erover spreken, dat de voor de *Rüstungsindustrie* gereserveerde Joden deel uitmaken van een sabotage-organisatie; Rauter krijgt het bevel, de Joden in deze bedrijven te 'überprüfen' en ze eruit te halen; Himmler wil binnen veertien dagen weten, hoeveel Joden er nog in die bedrijven zitten enzovoorts.

[p. 95]

Nu schenen de stukken, die op de activiteit van enkele verzetslieden op de Hollandia-fabrieken (Kattenburg) betrekking hebben, Rauter gelijk te geven. Wij spraken reeds hierboven over deze zaak en herinneren eraan, dat inderdaad op deze fabriek tegen de bezetter werd gesaboteerd. Ook van deze Joden had het weliswaar nog enige maanden ervoor, in een stuk van 1942, geheten, dat men niet buiten hen kon, maar dit ging natuurlijk niet.

Op 12 november barstte de bom. Rauter deelde, naar het schijnt in grote woede, een aantal *Referenten* e.d. van de verschillende onderdelen van de *Rüstungsinspektion* mede, dat de zogenaamde *Wehrmachtsbetriebe* broeinesten waren van Joodse terreur en sabotage; hij eiste van de heren, dat ze meteen van 'hun' Joden de nodige aantallen lieten vallen, die dan weggevoerd konden worden. De reactie was verschillend. De heer Plümer, tevens *Vervalter* van 'Kattenburg', was al met al het vlotst: hij leverde er 400 (die immers toch al van dit bedrijf waren opgepakt); voor de bontbedrijven was men niet zo gewillig. De meeste heren wezen erop, dat andere Duitse instanties achter hen heen zaten met eisen van leveringen; zij zouden graag meewerken, indien men hun in plaats van de weggevoerde Joden 'Ariërs' gaf. Majoor Krummbein, onder wie de zeventien Joodse mijnwerkers ressorteerden, presteerde het, dit groepje voor onmisbaar te verklaren. Na afloop van de vergadering kwam het tot een hevige woordenwisseling tussen deze Krummbein en Richard Fiebig, die scherpe critiek had geoefend op

deze en andere onmisbaarheidsverklaringen. Bene berichtte aan het *Auswärtige Amt* in Berlijn, dat de *Rüstungsjuden* grotendeels door vrouwelijke Nederlandse arbeidskrachten zouden vervangen worden. Reisinger offerde voor de *Bekleidungsindustrie* op 18 november reeds meteen 800 Joden en stelde een lijst van 1500 in het vooruitzicht; zelfs deze gehoorzame dienaar echter wees erop, dat hij onder alle omstandigheden arbeiders nodig had. Op 21 november 1942 wendde Rauter zich tot *Generalkommissar* Schmidt, die immers als vertegenwoordiger van *Gauleiter* Sauckel allicht zou willen remmen, met het verzoek, in die kledingindustrie zoveel mogelijk Ariërs over te hevelen: *‘da wir sonst gerade die Juden in der Bekleidungsindustrie überhaupt nicht wegbekommen, wenn Sie sich betreffend arischer Ersatzarbeiter nicht einsetzen’*. Op 2 december zendt de *Rüstungsinspektion* een lijst van Joden *‘zum sofortigen Abzug freigegeben’*. Wij geven het hieronder, het aan de lezer overlatend, de mensen achter dit sommetje te zien, de mensen, die zich met het zo benijde stempel 60 000-80 000 een bescherming

[p. 96]

meenden veroverd te hebben voor henzelf en hun gezin:

1. <i>Liste Heer</i>	6 <i>Juden</i>
2. <i>Liste Marine</i>	6 <i>Juden</i>
3. <i>Liste Luftwaffe</i>	3 <i>Juden</i>
4. <i>Liste Verwaltung</i>	744 <i>Juden</i>
5. <i>Liste Schrott</i>	34 <i>Juden</i>
6. <i>Liste Metall</i>	21 <i>Juden</i>
7. <i>Liste Leder</i>	15 <i>Juden</i>
8. <i>Liste Alt- und Abfallstoffe</i>	87 <i>Juden</i>
9. <i>Liste Chemie</i>	10 <i>Juden</i>
10. <i>Liste Tabak</i>	1 <i>Jude</i>
11. <i>Liste Bekleidungsindustrie</i>	810 <i>Juden</i>

Men ziet, dat de confectie-man edelmoedig is geweest, in plaats van de toegezegde 800 deed hij Rauter *‘zum sofortigen Abzug’* 810 cadeau. Verder beloofde de inspectie op 1 januari, 1 februari en 1 maart aanvullende lijsten. Lijsten van namen; ook van de nog gehandhaafde Joden maakte men dergelijke lijsten klaar, totdat de betrokken Duitse instantie op 26 maart 1943 verzocht, dit niet meer op deze wijze te doen: *‘da mich nur die Gesamtzahl der in den verschiedenen Rüstungsweigen arbeitenden männlichen und weiblichen Juden interessiert’*.

Inderdaad. Wij zullen maar niet al die getallen in het eerste kwartaal van 1943 nagaan. Op 20 maart 1943 constateerde *Fräulein* Slotke in haar overzicht, dat de *‘allgemeine Abbau’* toch nog geremd werd doordat de aard en de dringendheid van de verrichte arbeid een snelle vervanging onmogelijk hadden gemaakt; op 20 maart waren er nog 1842 *‘freibeweglichen’ Rüstungsjuden* over en wel 792 voor de eigenlijke *Rüstungsinspektion* (*Pelzarbeiter, Altmallhändler und Sortierer, Altstoffsorrierer, Chemiker, Schrottverarbeiter, Bergarbeiter, Textilarbeiter, Lederarbeiter, Ingenieure und Monteure*); verder 600 *‘Konfektionsjuden’* en 574 diamantarbeiders; deze laatste groepen in Amsterdam; van de eerste groep, die 792, 584 in Amsterdam, 70 in de

westelijke provincies, 138 in de andere. Op 19 januari 1943 werd op een bijeenkomst bij Seyss-Inquart vastgesteld, dat de hele ‘*Abbau*’ eind mei voltooid moest wezen, maar nu kwam zowaar de *Beauftragte des Reichsministers für Bewaffnung und Munition* weer voor de dag met zijn klacht, dat hij een bepaalde groep van 80 Joden toch weer niet missen kon...

Eind mei moest het dus helemaal zijn beslag krijgen. Lukte dat? Laat ons zien. Op 5 april blijkt de zoëven genoemde *Beauftragte* tot

[p. 97]

beter inzicht te zijn gekomen: hij zal eind mei inderdaad geen Joden meer laten werken, alleen wil hij natuurlijk niet-Joodse vervangers en wenst daarvoor prioriteit. Op 12 april gaf men dit verzoek door aan de Duitse instanties, die het contact met de Nederlandse arbeidsbureau's onderhielden. Op 21 april blijkt ook Majoor Krummbein bekeerd, alleen zal de *Rüstungsinspektion* tot 31 mei 1943 99% van de Joden vrijgeven; de volmaaktheid ontbrak. Verder zit men met een toekomstige opdracht ‘*über Pelzwerken*’, een opdracht ‘*der in einem halben Jahr anrollen wird*’. Laat men dus die ‘*Pelzjuden*’ niet over Westerbork ‘*abschieben*’, want dan is men ze kwijt. Laat men ze in Vught zolang aan ander bontwerk zetten, dan zijn ze te zijner tijd beschikbaar. Moeten de families in Vught bij elkaar blijven? ‘*Im Punkte Familientrennung im Lager Vught äussert die Rüstungsinspektion keine Wünsche.*’ En toch - nu komt de aap uit de *Rüstungs*-mouw, toch zijn er nog wèl weer wensen.

Evenals Abraham - men vergeve de vergelijking - in zijn pleidooi voor Sodom en Gomorrha, pleit de inspectie voor tien Joden, circa tien Joden, staat er. Die zou men dan kunnen ontsterren... Op 24 april vernemen wij dat van de 5475 Joden, die acht maanden daarvoor nog voor de inspectie werkten, er 4082 aan de SD ‘*zur Verfügung gestellt*’ zijn; de overschietende 1393 moeten eind mei weg, alleen ‘*in ganz besonders gelagerten Fällen*’ wil men voor korte tijd nog een enkele Jood behouden... Op 27 april bericht Zöpf aan het RSHA, IV B 4, in Berlijn, dat er, met inbegrip van de familieleden nog steeds 5500 *Rüstungsjuden* zijn in Nederland, die naar Vught moeten, alwaar een ‘*Rüstungsindustrie*’ zal gevestigd worden; dit zou het verdere transport naar het oosten kunnen vertragen, zeker, wanneer de familieleden óók naar Vught gaan. Op 5 mei bepaalt Harster, dat de *Rüstungsjuden* onvoorwaardelijk - zoals toegezegd door de *Inspektion* - in mei worden ‘*abgebaut*’, hetzij naar industrieën in Vught, hetzij rechtstreeks naar Westerbork. Zöpf meent op 10 mei, dat het het beste ware, dat alle *Rüstungsjuden* ‘*schlagartig erfasst*’ werden, en dan acht dagen vóór het eind van de maand, meteen naar Westerbork en nog ‘*vor Monatschluss*’ verder transporteren; hij ziet wel in, dat dit tegenover die Joden ‘*psychologisch weniger billig*’ zou zijn, omdat dezen er ‘*stärkstens*’ op rekenen, in Vught te blijven, maar RSHA eist nu eenmaal in mei onder alle omstandigheden 8000 Joden; hoe men ook werkt (zelfs met een actie van premies voor het aanbrengen van Joden), waar men ook schraapt, men komt er 2200 te kort... Op 21 mei bevestigt de *Rüstungsinspektion*

[p. 98]

de opheffing van alle vrijstellingen per 31 mei, maar pingelt toch nog om twee Joden, die inderdaad ‘*bis auf weiteres*’ worden gespaard. Voor één van deze twee wordt op 17 april 1944 weer gepleit (ook voor twee anderen), dan mag hij weer blijven tot 1 juli...

Een enigszins afzonderlijke plaats in dit geheel komt toe aan de z.g. ‘*Philipsjuden*’, die reeds eind 1941 onder een apart hoofd te boek stonden (‘*Sobiű*’, d.w.z. ‘*Sonderbüro*’); zij werkten sindsdien onder controle van de weermacht als gesloten eenheid voor dit orgaan. Het schijnt niet ontbroken te hebben aan pogingen, deze groep in haar geheel te redden; zo vernemen wij van pogingen, van Philips uitgaand, om in Madrid contact te leggen met Londen, teneinde haar tegen deviezen uit te wisselen, iets, waar de Nederlandse regering meende, niet in te kunnen treden, zoals wij weten. De advocaat van Philips, mr. A.A. Swane, drong er bij de Duitsers eind 1943 op aan, de inmiddels naar Vught overgebrachte leden dezer groep daar te laten; hij kreeg de verzekering, dat dit zou gebeuren en dat de groep op geen enkel tijdstip naar Westerbork of naar het oosten zou worden gezonden. Zij hadden intussen ook het ‘veilige en veelbegeerde’ stempel 120 000 gekregen. Wij komen later op hen terug.

Voor de zoveelste maal moet de geschiedschrijver ook hier een beroep doen op de fantasie van de lezer, die achter de nuchtere data, feiten en getallen de individuele mensen moet onderscheiden, de families, levend tussen hoop en vrees, nu eens door deze, dan weer door die instantie opgehaald, nu eens door deze, dan weer door die instantie uit de Schouwburg, uit Westerbork teruggebracht. Met de vrouwen, de kinderen. Naarmate deze personen bepaalde Duitse bureau's onmisbaarder toeschenen, kon hun dat eerder - en vaker - overkomen.

Het was vooral het lot van een al met al zeer kleine groep, die, omdat zij bovendien vrijwel zonder uitzondering uit Duitse Joden bestond, eigenlijk buiten de aan schrijver gegeven opdracht valt. Van de activiteiten van enkelen hunner is nog vrij veel materiaal overgebleven, vol met termen als ‘*Schwarz-Aktion*’, ‘*Blau-Aktion*’, ‘*Oxyde-Juden*’ e.d.; het lijkt geen twijfel of hier en daar hebben hooggeplaatste figuren in deze sector van het bezettingsapparaat aan met hen van vroeger bevriende Joden op deze wijze enige bescherming willen verlenen. Het was een afschuwelijke situatie, waarin diegenen kwamen te verkeren, wier anti-Nazi gezindheid boven alle twijfel verheven is; men stelde hen voor de keus tussen de deportatie van henzelf, hun medewerkers

[p. 99]

en hun aller gezinnen en de activiteit voor de Duitse oorlogvoering. De historicus zit niet op de stoel van de rechter, die hun ‘begunstiging van de Duitse oorlogvoering’ na de oorlog soms zeer zwaar bestraft heeft, althans van de weinigen, die, soms over Theresienstadt, op het nippertje aan de gaskamer ontkomen zijn.

In de stukken worden hier en daar lijsten genoemd, waar deze Joden op stonden, soms ‘*Schutzlisten*’ genaamd. Het is hier misschien de plaats, dat woord ‘lijst’ even naar voren te halen; het is een van die termen, welke onder de Joden in de bezettingsjaren dezelfde welhaast magische kracht bezaten als de hiervoor genoemde ‘stempels’.

Diverse lijsten

Het was goed een stempel te bezitten (eigenlijk stond men daarmee al op een lijst), het was goed, op een lijst voor te komen. Bij dat alles natuurlijk vooropgesteld dat men op een betrouwbare lijst stond, op een lijst, die niet 'platzte', wat ze met een heel enkele uitzondering helaas allemaal deden, vroeg of laat. Het was zeker goed - dit een opmerking niet van tijdens, maar van na de oorlog - te staan op een lijst, waarvan de opsteller betrouwbaar en van goeden wille was; het is niet te ontkennen, dat een enkele van die opstellers maar héél in de verte aan deze eisen beantwoord heeft en de Joden, die zich tot hem gewend hadden, zoveel mogelijk kaalgeplukt heeft en daarna aan de bezetters overgeleverd. Deze schrijver vermeet zich niet, een volledig overzicht van deze ontsnappingspogingen te kunnen geven; daarvoor waren er teveel en te veelsoortige lijsten. In enkele gevallen - wij zinspeelden er al op - is niet goed te zien waar het stempel eindigt en de lijst begint.

Van deze lijsten heeft enige bekendheid gekregen die, welke de naam droeg van E.A.P. Puttkammer, die als procuratiehouder ener grote bankinstelling al in 1941 van enige Joodse cliënten het verzoek kreeg, een door hen toen ingediend emigratieverzoek bij het *Devisenschutzkommando* te steunen. Dit gelukte hem in enkele gevallen (toen

[p. 100]

nog!) zonder deviezenlevering, later bedongen de Duitsers deze wel. Zolang zulk een aanvraag liep (dan vond nog overigens geen deviezen-overdracht plaats) waren deze Joden 'gesperrt'. In een weer volgend stadium verleende hij zijn bemiddeling bij de inlevering van sieraden e.d.; hij ging echter voort ermee, voor Joden met behulp van allerlei argumenten dergelijke *Sperren* te verwerven. Toen Puttkammer na de bevrijding gearresteerd werd op grond van een enkele tegen hem ingebrachte klacht, kwamen vele schriftelijke betuigingen binnen, door nog meer mondelinge bevestigd, dat deze figuur op alleszins behoorlijke wijze de belangen van zijn cliënten had behartigd en verscheidene hulpzoekenden met raad en daad geholpen had. Op een bepaald aspect van deze zaak moeten wij nog terugkomen.

Lijsten, lijsten... Was er inderdaad zo iets als de *Bühlerliste*, zo geheten naar dr. Albert Bühler, *Beauftragte* bij de Nederlandse Bank? Met Joden die op deze wijze door hem samen met Lages werden beschermd? Wij beschikken over de namen van enige onder zijn hoede staande Joden, 'die im Wirtschaftsleben eine bedeutende Rolle spielten und über beachtliche internationale Verbindungen verfügen'. Was er een Bondylijst, zo geheten naar een uit Wenen afkomstige Jood, die samen met een SD-leider in Den Haag voor duizend gulden een 'Sperré' kon leveren, 'bis auf weiteres'? Was er een Rietveld-lijst? Een Six-lijst? Een Weismann-lijst? Over deze laatste verhaalt S. de Wolff bepaald onsympathieke bijzonderheden. Het ons ter beschikking staande materiaal draagt er niet toe bij, de daardoor gewekte indruk te corrigeren. Men bedenke wat het moet zijn geweest, dat Joden zich als het ware overgeleverd hebben aan een man, die als bankrover al eens met de justitie in aanraking was gekomen, die erkende aan deze Joden zo enorm veel geld verdiend te hebben, dat hij er 'ook een andere vrouw op na kon houden, die (hij) ruimschoots van alles kon voorzien', naar eigen opgave een 125 000 gulden, en die niet alleen zelf was aangesloten bij de NSNAP, maar twee

zoons bij de *Waffen-SS* had van wie één Wodan heette... Er was ook een ogenblik sprake van een 'Indische militairen'-lijst, 'van zeer geringe omvang', waarvoor men zich moest opgeven bij de heer Brandon, secretaris van de Joodse Raad. 'Vooralsnog mogen bij de betrokkenen generlei verwachtingen worden gewekt.' Dat was 23 februari 1943; op 8 maart, dus geen twee weken later kwam reeds het bericht dat deze lijst door de *Wehrmacht-befehlshaber* in haar geheel was afgewezen. Een gelukkig toeval heeft de lijst (of enige lijsten)-Westerneng voor ons bewaard. Eén met 26

[p. 101]

namen, één met 22, één met 47, één met 22, één met 18; bijna allen hebben een 40 000-stempel en zijn dus 'tamelijk veilig'; maar bij één toen bijna negentigjarige dame schrijft de heer Westerneng: 'Niet *gesperrt*. Er is mij persoonlijk veel aan gelegen als deze Mevrouw hier kon blijven'...

Was er de Duitsers veel aan gelegen? Iets aan gelegen? Misschien wel, misschien niet, in de regel niet. Van het overgrote deel van deze lijsten kan men zeggen dat zij de daarop geplaatsten op hun best enig uitstel van deportatie schonken. Op hun best: reeds eerder gaven wij uiting aan enige aarzeling. Hoe menselijk immers was het niet in die omstandigheden, zich op deze 'bescherming' te verlaten? Onderduiken was voor zovelen een moeilijke, een welhaast ondoenlijke, een inderdaad ondoenlijke stap. En als zo'n lijst het nu maar uithield (de oorlog zou immers 'gauw' aflopen), als zo'n lijst nu maar niet *'platzete'*, als...

Het is hier wel de plaats om te spreken over de meest wonderlijke lijst van alle, tevens over een van de onwaarschijnlijkste feiten uit een tijd, die bepaald niet arm was aan zulke feiten. Het is de Weinreb-lijst, de lijst van Friedrich Weinreb.

Weinreb

‘Een broedermoordenaar, alleen op eigen voordeel belust’. ‘Een oplichter van honderden Joden’. ‘Een valse Messias’. En: ‘de grootste illegale werker, die behoorde geridderd te worden’. Met allerlei schakeringen ertussenin: een merkwaardig spectrum. Wel moge de historicus zich voorhouden, dat hij de plicht heeft, de mens te blijven zien, de mens, die in dit alles zowel subject als object was, zowel actief als passief betrokken was. Dat betekende kennis te nemen van de duizenden bladzijden van een welhaast onafzienbaar materiaal, dossiers, brieven, knipsels e.d. Daaraan was niet te ontkomen. De conclusie, waartoe althans deze historicus zich heeft doorgeworsteld, was ruimschoots beloning: voor de gedane moeite. Waarbij nog helemaal

[p. 102]

niet gesproken is van wat het inzicht in een zo diep menselijk stuk geschiedenis heeft betekend.

Friedrich Weinreb werd 18 november 1910 in Lemberg geboren, maar kwam reeds in juli 1916 naar Nederland, studeerde aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam; doctoraal examen december 1938. Werkzaam aan het Nederlands Economisch Instituut, bracht een aantal publicaties op zijn naam. Huwde in 1936, zes kinderen, waarvan een in Westerbork overleed. In 1941 kwam zijn dissertatie, *De ontwikkeling van het bouwbedrijf in Nederland*, gereed, die echter niet meer kon verschijnen. In het begin van de oorlog op ‘normale’ wijze als Jood ontslagen, bleef hij, doordat het hier een Instituut betrof, niettemin ‘legaal’ medewerken tot november 1941, klandestien tot juli 1942, toen een dreigbrief daar een eind aan maakte. Op Joods gebied orthodox, geestdriftig aanhanger van een geleerde als Nathan Birnbaum. Hij stelde in het begin van de bezettingstijd op verzoek van prof. dr. N.J. Polak een rapport samen, dat moest aantonen, dat de invloed en betekenis van de Joden in Nederland niet van dien aard waren, dat anti-Joodse maatregelen van Duitse zijde gemotiveerd zouden zijn. ‘Dit vrij uitvoerige rapport heeft natuurlijk niet de gewenste uitwerking gehad, daar de Duitsers hun maatregelen niet op redelijke motieven baseerden.’ Aldus Weinreb zelf hierover, die de merkwaardige toevoeging geeft, dat het initiatief was uitgegaan van een groep heren, ‘in verbinding met de Italiaanse consul te Amsterdam’. Ook gaf hij o.m. aan Joodse studenten, van de Rotterdamse hogeschool verwijderd, parallelle colleges.

Het begin van het ‘Weinreb-*Spiel*’ was heel eenvoudig - ‘*Spiel*’ natuurlijk hier niet precies te vertalen met ‘spel’. Als raadgever van de Oostjoodse gemeenschap in Scheveningen ontving hij bezoek van een aantal leden daarvan, met opzending naar een werkkamp bedreigd en daarvoor alreeds medisch goedgekeurd. Dat was begin 1942. Men wist toen reeds, dat uitstel te krijgen was voor hen, die een emigratie-verzoek hadden lopen; het gewestelijk arbeidsbureau nam al genoegen, bleek hem, met een verklaring van die strekking. Welnu, wat was eenvoudiger, dan zelf zo'n verklaring te geven? Ook al ‘liep er in werkelijkheid helemaal niets? Nodig waren een stukje papier, een schrijfmachine en een klein beetje durf.’ In het begin deed Weinreb het kalm aan, tot juni 1942 niet meer dan

30 personen, maar toen de deportaties aanvingen en de Joodse Raad deze briefjes 'slikte', kwamen tientallen, spoedig honderden hulpzoekenden, die door hun groeiende

[p. 103]

kwantiteit een toenemend gevaar opleverden. Toen gaf Weinreb maar geen briefjes meer, de hulpzoekenden opdragend de Joodse Raad alleen mede te delen dat ze op een 'Weinreb-lijst' stonden, hetgeen hij op navraag van deze instelling bevestigde; hij leverde ook namen op lijsten; al spoedig leidde dit tot zulk een chaos, dat geen mens er meer aan dacht, de zaak precies na te gaan. De hoofdzaak was, dat, nog eens, de Joodse Raad de lijsten ernstig nam. Weinreb drukte de betrokkenen, die natuurlijk moesten geloven dat de dekking serieus was, op het hart, tegenover de Duitse politie te zwijgen: hij hield hun voor dat dit een 'weermachtsaangelegenheid' was en dat die politie daarvan niet gediend zou wezen. Het ligt voor de hand, dat hij, al was het slechts uit zucht tot zelfbehoud, de aanvragers voortdurend aanspoorde tot het zoeken van andere dekking of, als dat niet mogelijk was, tot onderduiken.

In den beginne werkte Weinreb kosteloos, maar de opmerking van een der hulpzoekenden, nl. dat hij niet begreep, dat dit alles gratis was, bracht hem op de gedachte geld te vragen. Weinreb ontving gaandeweg grote bedragen, die hij, volgens zijn verklaring, onder meer gebruikte voor steun aan onderduikers, valse persoonsbewijzen, distributiebescheiden, illegale emigratie. En later, let wel: later, ook voor iets anders. Het in oktober 1948 gevelde vonnis verwijt Weinreb, dat hij - in dat latere stadium - een belangrijk deel van de door hem van gegadigden geïncasseerde gelden aan SD-ambtenaren heeft overgedragen. Is dat verwijt verdiend? Wie ja zegt, bedenke, dat zeer vele Joden tijdens de bezetting via tussenpersonen aan Duitsers geld of goederen hebben 'overgedragen' om een '*Sperre*' of iets dergelijks te krijgen. Wie hier lacht, verplaatse zich in de verschrikkelijke situatie van de Jood tijdens de bezetting. De Nederlandse regering in Londen heeft toen, zoals wij reeds zagen, een andere opvatting gehuldigd. Heeft het Nederlandse verzet zich ervan weerhouden, ter dood gedoemde strijders door omkoping of met andere geldelijke offers te redden? Heeft dit verzet zich toen afgevraagd, of dat geld eigenlijk voor andere doeleinden bestemd was? De rechter vond Weinreb's financieel beleid laakbaar, al sprak hij hem op dit punt vrij. Alweer prijst de historicus zich gelukkig, dat hij geen rechter is.

Zo was 'de' Weinreb-lijst ontstaan. Uiteraard wendden zich ook steeds meer lieden tot hem, wier familieleden in Westerbork de deportatie tegemoetzagen; Weinreb ging maar door en zo telde zijn lijst gaandeweg alleen uit Westerbork 500 personen, die althans uitstel van

[p. 104]

wegvoering genoten; geregeld ontving hij telegrammen uit dat kamp, om in kritieke situaties te bevestigen dat deze of gene op die lijst voorkwam, soms tien, soms twintig in één keer. Weinreb schreef zijn actie ook 'een belangrijk psychisch effect' toe. Geven wij hem zelf even het woord:

'Voor velen was nl. de situatie, toen de "ophaaldiensten" begonnen (ik bedoel hiermee nog het gewoon aan huis ophalen van niet ondergedoken Joden), zonder enige hoop. Alleen op een Geallieerde

interventie te rekenen, gaf deze personen niet de nodige stimulans, zich aan het ophalen te onttrekken. De gewone traagheid overwon gewoonlijk. Toen zij echter door mijn actie een emigratie binnen afzienbare termijn in het uitzicht kregen, werden zij wakker geschud. Het werd nu natuurlijk zaak voor hen, behouden te blijven, om mee te kunnen emigreren. Daarom zocht iedereen nu, nu hij een concreet doel, niet al te ver in de toekomst, voor ogen had, naar een middel om tot zolang vrij te blijven. Ik begreep, dat, was de stap naar de illegaliteit eenmaal genomen, de rest wel vanzelf kwam. Het moeilijkste was de eerste stap en daartoe kregen de mensen door de lijst de nodige aansporing. Deze indirecte invloed van mijn lijst komt in het percentage ondergedoken ingeschrevenen, die dus behouden bleven, wel heel sprekend naar voren. Door geen enkele andere actie en door geen enkele andere instantie zijn tenslotte relatief zoveel personen van Joodse bloede behouden gebleven... Direct of indirect zijn honderden personen daardoor niet in Polen terecht gekomen.'

Moet men zeggen, dat de actie Weinreb over het hoofd groeide? Met zijn 'neven-bureau's' in Scheveningen, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam? Op 11 september 1942 liep Weinreb tegen de lamp: een Nederlands-Joods meisje, als 'ondergedokene' in een bioscoop (!) gearresteerd, sloeg bij het verhoor door: Weinreb had haar aangeraden, onder te duiken, in afwachting van haar emigratie.

Finis Weinreb? De SD-er Koch wou weten, in wiens opdracht Weinreb deze actie voerde. Dat het een zelfstandig initiatief geweest kon zijn, kwam eenvoudig niet bij deze Koch op. Dit was de kans voor Weinreb: hij noemde twee gefingeerde opdrachtgevers, de in Berlijn vertoevende *Generalleutnant* H.J. von Schumann en de bij de *Ortskommandantur* werkende heer Von Rath; deze laatste had Weinreb meermalen gesproken; soms was daar een Nederlander bij, zich noemende Six; deze laatste had al het geld van Weinreb in ontvangst genomen. Koch, op onderzoek uitgegaan, kwam al dra tot

[p. 105]

de conclusie, dat Weinreb het slachtoffer was geworden van een geraffineerd misdadiger, en Weinreb, zeer gebelgd, liet zich ontvallen, dat hij die Von Rath het ergste toewenste. Waarna Koch hem voorstelde, hem vrij te laten, om deze bedrieger op te sporen. Dat betekende niet alleen de vrijheid voor Weinreb, maar ook de handhaving, voorlopig dan, van zijn 'lijst' - ook in Westerbork! En zo geschiedde.

Men bedenke even, wat nu ging gebeuren. Weinreb kon doorgaan, nu niet bang voor ontdekking door de Duitse politie, maar zelfs gedekt door haar. Reeds op dit punt zou de historicus zich verplicht kunnen voelen, de lezer te waarschuwen, dat dit alles inderdaad zo gebeurd is, ware het niet, dat er nog veel fantastischer dingen geschied zijn. Weinreb ging door. Iedere ochtend moest hij zich bij de Duitsers melden en eenmaal per week Koch verslag uitbrengen omtrent zijn jacht op Von Rath. Die bleef onvindbaar, maar wel gaf Weinreb allerlei vage aanduidingen omtrent Duitse officieren, die illegaal werk verrichtten enzovoorts, waar Koch zich hevig voor interesseerde. Eindelijk moest Weinreb wel met iets voor de dag komen; hij instrueerde een hem via de onderwereld bekend geworden man, een zekere K., om voor Six te spelen, *à raison* van ruim tienduizend gulden. 'Six' speelde aanvankelijk tegenover Koch zijn rol goed, maar viel

tenslotte toch door de mand, zodat Weinreb op 19 januari 1943 door Koch begroet werd met de onheilspellende woorden: '*Jetzt ist das Theater aus!*' Alles was verloren.

Finis Weinreb nu? Men zou het wel zeggen. In elk geval werd het een buitengewoon onprettige tijd voor Weinreb: heel zwaar mishandeld, totaal uitgeput, kwam hij, meer dood dan levend, op 13 mei 1943 als 'strafgeval' aan in Westerbork. Daar zat zijn gezin reeds en was zijn oudste zoon inmiddels al gestorven. Wekenlang lag Weinreb in het ziekenhuis.

Nu hadden de Duitsers Weinreb wel geslagen en op de gebruikelijke wijze het vuur aan de schenen gelegd, maar zijn assistent-*Sachbearbeiter* Bolland had dat onderzoek maar opgegeven, toen hij in april 1943 naar Italië was vertrokken. En nu het toeval: in Italië viel deze Bolland uit de toren van een tank, was voorlopig voor de militaire dienst ongeschikt en moest weer naar Den Haag terug. Daar had hij bij de SD als kersvers teruggekome ne niets om handen, herinnerde zich het nimmer afgehandelde geval-Weinreb en besloot toch nog eens na te gaan, of er iets van te maken was. Op 28 juni 1943 haalde Bolland

[p. 106]

Weinreb weer naar Scheveningen met de mededeling, dat deze nu, met zijn gezin, een laatste kans zou krijgen. Welke? Tot 17 juli 1943 hoorde Weinreb niets, zat in de cel vol zorg om zijn gezin in Westerbork. Toen kwam het: Weinreb genoot het vertrouwen (dat was wel gebleken) van vele Joden, vooral van rijke. Welnu: Weinreb kon voor de SD gaan werken, om goed te maken wat hij op zo 'geraffineerde en gemene wijze had bedorven'. Hij moest vooral die rijke, inmiddels ondergedoken Joden opsporen en de SD in handen spelen. Ja, of nee? 'Ja' betekende Theresienstadt, 'nee' Mauthausen. Weinreb zei ja, zonder zelf nog precies te weten, wat hij uit deze mogelijkheden kon maken: tenslotte bleef zijn gezin als gijzelaars in Duitse handen. Eerst wou hij tijd winnen: hij was er nog zo slecht aan toe, dat hij eerst op krachten moest komen, eerder kon hij niet aan de slag gaan.

Bolland begreep dat en daarmee begon een kluchtig intermezzo in de gevangenis. Immers, Weinreb kreeg er '*Krankenkost*', aardappelen met jus en op die jus 'ogen', hij kreeg volle melk, werd geregeld gelucht. Ook zijn geest werd gevoed: hij kreeg de boeken, die hij verlangde, zelfs een Hebreeuws gebedenboek (Bolland verzocht, dat een beetje weg te houden). Van alle nare corveeën stelde hij Weinreb vrij, hetgeen in die gevangenis uiteraard verwondering en afgunst wekte. Weinreb werd er zelfs overmoedig door en toen een verpleger hem vroeg, hoe een Jood zulk lekker eten kreeg, antwoordde hij brutaal, dat hij, Weinreb, de a.s. schoonvader van Mussert was. Inhouding van het Lucullus-eten volgde prompt, maar na beklag van Weinreb ontving de verpleger een schrobbering en Weinreb zijn lekkere kost terug... Nu eens kreeg Weinreb eieren (rauw) om 'aan te sterken', dan weer koekjes, zelfs een doos matzes. Nog een aantal details omtrent dit troetelkind blijven hier maar achterwege. Hij wist Bolland spoedig voor een project warm te maken, dat deze man, door Weinreb als erg belust naar geld afgeschilderd, zeer aantrok. De Weinreb-lijst zou herleven; daartoe zou een bureau ter registratie worden ingericht en de gegadigden zouden een officiële sperrbrief ontvangen. Ook in Westerbork zou men op die lijst kunnen komen (men zou tenslotte al deze gesperrten toch wegvoeren, niet naar

het hun voorgespiegelde Portugal, maar naar Polen). Bovendien liet hij Bolland doorschemeren, dat hij, Weinreb, gemakkelijk achter door Joden bezeten - en grotendeels verborgen - schatten zou kunnen komen. Dat maakte Bolland helemaal gek: 'hij was haast niet bij mij weg te slaan en uren hebben wij samen in de gevangenistuin gezeten, droomkastelen bouwend wat er

[p. 107]

al niet met al dat geld te doen was'. Bolland zou er niet zo inlopen als zo'n 'stomme mof' als Koch. Ook in België had Weinreb verbindingen, vooral met het Antwerpse diamantcentrum; dat lokte Bolland en een zekere met hem samenwerkende Krom nog meer - en schonk Weinreb nog meer adempauze. Zo schakelde Weinreb in zijn avontuur de 'Belgische actie' in. Zelfs wist hij het klaar te spelen, dat zijn gezin uit Westerbork terugkwam; dit een comédie apart (24 november 1943); zowaar kwam het tussen enkele op buit beluste Duitse instanties tot een soort wedstrijd, wie het eerst dit gezin naar Den Haag zou brengen. Weinreb werkte niettemin door, reisde o.m. meermalen heen en weer naar Westerbork, waar hij gaandeweg wel een vijftienhonderd 'klanten' had, die hem honderd gulden per stuk betaalden, met deze buit hield hij Bolland c.s. een tijdlang zoet. Toch voelde hij van midden januari 1944 af 'nattigheid'; een enkele erbij betrokken SD-ambtenaar, bang voor eigen hachje (als Weinreb werd opgepakt, kon hij zelf tegen de lamp lopen!), drong er op aan, dat hij maar zou verdwijnen. En toen zijn opdrachtgevers steeds meer aandrongen op prestaties en de Weinreb-lijst in Westerbork eindelijk toch '*platzete*', dook hij op 7 februari 1944 met zijn gezin onder. De 8ste kwam de politie om hem te halen, maar hij was weg. Het figuur, dat de betrokken Duitsers toen sloegen, kan de lezer zich wel indenken.

Na de bevrijding opgedoken, werd Weinreb spoedig gearresteerd en werden hem een aantal beschuldigingen ten laste gelegd: het samenstellen zijner lijsten, het gebruiken van voor die lijst gestorte gelden ten eigen bate (dit is in het vonnis ingetrokken) of ten bate van de SD, het verraad van personen uit de illegale wereld en van Joden, enzovoorts. De rechtszaak sleepte jaren, in 1947 werd Weinreb door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag tot 3 1/2 jaar, door de Bijzondere Raad van Cassatie (tweede Kamer) op 25 oktober 1948 tot 6 jaar veroordeeld. In dit vonnis staan heel merkwaardige dingen, o.m. spreekt het ten aanzien van Weinreb uit, 'dat de rechtsorde niet gedooft, dat enig mens in vertrouwen op eigen kunnen en naar eigen morele maatstaf aldus beschikt over leven en lot van anderen'.

Eigenlijk, zou men willen zeggen, dus een veroordeling van het illegale werk *an sich*. Welke illegale werker beschikte niet over het leven en lot van anderen, in vertrouwen op eigen kunnen en met eigen morele maatstaf? Illegalen, maar wat deden verscheidene legalen anders?

Het zou ons te ver voeren, het hele vonnis aan te halen. De historicus

[p. 108]

kan noch wil het werk van de rechter overdoen. Maar voor hem zijn èn de documentatie-Weinreb èn het vonnis-Weinreb materiaal; voor hem zijn èn Weinreb èn de rechter personen, op een bepaalde plaats, in bepaalde

omstandigheden handelend. Welnu, bij doorlezing van dit alles ontkomt hij niet aan de vraag, of de rechter zich wel in voldoende mate heeft verplaatst in de oorlogssituatie, of hij wel voldoende beseft heeft, wat het toen betekende, een Jood te zijn. Had hij dat, dan zou bijvoorbeeld niet het ongelooflijke geschied zijn, dat in de Weinreb-zaak n.b. tegen de beschuldigde de *'Dreigroschenjongens'* van *'Windekind'* (het Haagse Duitse politiecentrum) als getuigen zijn verhoord, dat deze pijnigers, dieven en moordenaars, door Weinreb overtroefd, tegen hem konden pleiten en zichzelf ten koste van Weinreb schoonwassen. Dan had de rechter niet uit het oog verloren, dat iedere Jood toen een ter dood veroordeelde was, zonder uitzondering, zonder één uitzondering.

Heeft Weinreb iemand verraden? Ten aanzien van een enkel feit geldt het als bewezen. Deze historicus kan ook ten aanzien van dat enkele feit alleen maar met vraagtekens blijven staan. Van de vele verraad-aanklachten is maar zo weinig overgebleven en ook dat weinige: staat het inderdaad vast? En wat vaststaat, mag dat inderdaad nog verraad heten? Had Weinreb niet alle reden te veronderstellen, dat die paar namen, die hij tenslotte noemde, gedragen werden door personen, die zich reeds uit de voeten hadden gemaakt, zoals tussen hen en Weinreb was overeengekomen?

Heeft Weinreb ongelukken veroorzaakt? Draagt hij door zijn actie de verantwoordelijkheid voor de dood van anderen? Er rest deze historicus maar één antwoord en dat luidt: neen. Was de Weinreb-lijst *'zwendel'*, de Duitse, dus de echte, zoals de Portugezen-lijst, waren dat evenzeer. En nog gevaarlijker, want die door de Duitsers erkende *'echte'* lijsten schonken de mensen maar al te vaak een gevoel van veiligheid. Niettemin *'platzte'* zo'n lijst toch, net zo goed als de Weinreb-lijst. Zwendel: wat was in die tijd géén zwendel? Een vals persoonsbewijs soms niet; Weinreb pretendeerde niet, te bevrijden; Weinreb verschaftte op zijn best uitstel en dat niet zelden aan personen, die al in Westerbork op de nominatie van wegvoering stonden. Het is doodgewoon absurd, te beweren, dat de Weinreb-*Sperre* door haar ongeldigheidsverklaring in Westerbork de deportatie en de dood van een aantal Joden heeft veroorzaakt; integendeel; de Weinreb-lijst heeft die deportatie en dood in een aantal gevallen tegengehouden.

[p. 109]

Het is niet waar, dat Weinreb de Joden ervan weerhouden heeft, onder te duiken; uit tientallen verklaringen blijkt het tegendeel. Trouwens, zijn eerste arrestatie was aan niets anders te wijten, dan dat hij een Joods meisje geadviseerd had tot... onderduiken! Voor wie niets had, zegt Gertrud van Tijn, ¹ was dit in elk geval uitstel: wat kon aan azijn zuur worden?

Was Weinreb egoïst? Hiermee komen wij op zijn motieven, op zijn persoonlijkheid. De hele zaak is zo'n baaierd; er zijn honderden, duizenden feiten en die ene man ziet men handelen, ziet men laveren, hoort men praten. Een egoïst? Waarom is hij dan niet ondergedoken, toen hij zijn gezin uit Westerbork terughad? Hij is voortgegaan. Omdat hij dit poken zo mooi vond? Omdat hij zo graag een Sabbathai Zwi wilde lijken, een fakir, een wonderdoener? Wij zijn er niet van overtuigd. Was hij een Köpenick-figuur? Op raad van derden heeft hij dat laatste zelf wel eens zo beschreven, maar tenslotte was het toch daarvoor allemaal te afschuwelijk. Was hij eierzuchtig? Hij heeft het niet ontkend, maar wat kunnen wij

daarmee aanvangen?

Weinreb is na een lange pijnlijke rechtszaak veroordeeld. Een verloop, dat zowel binnen als buiten Nederland velen getroffen, ja, geschokt heeft. Van vele kanten heeft men getuigd, heeft men geageerd. Even zag het er zelfs naar uit dat dit een tweede Dreyfus-affaire zou worden. Het 'zat erin', maar het Nederlandse volk, maar allerlei omstandigheden waren wel anders dan toen, omstreeks 1900. Niemand behoefde hier een *j'accuse* te schrijven, daarmee echter is niet gezegd, dat Weinreb terecht veroordeeld is. Er ligt een vonnis, er is gestraft. Deze historicus heeft, het zij herhaald, het materiaal doorgewerkt, dat zich in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevond en de vele aanvullingen, die in de loop des tijds binnenkwamen, bestudeerd. Dit ontzaglijke materiaal werkt als een roman van Balzac, men ziet er al die mensen in spartelen, gedreven door angst, gedreven door hebzucht, tientallen, honderden van hen. Rest deze ene mens. Geen held, daarvoor heeft hij nimmer geposeerd. Niet zonder zwakheden, hij heeft ze erkend. Een helper en redder van velen, ze hebben getuigd.

Heeft men een standbeeld voor Weinreb opgericht? Heeft men hem een orde verleend? Heeft men hem met een geschenk geëerd? Men heeft hem zeer zwaar gestraft. Hoe komt dat? Waardoor, waarom?

Deze schrijver wil het met een antwoord proberen, let wel: proberen.

1 Gertrud van Tijn-Cohn, p. 53.

[p. 110]

Het is niet méér dan zijn persoonlijke overtuiging. Welnu: de Jood Weinreb is de zondebok geworden, heeft voor het tekortschieten van talloze niet-Joden geboet. Hij moest gefaald hebben, óók gefaald, omdat zij gefaald hadden. Niet alleen zij hadden hun plicht verzaakt, ook hij. Als er geen Joodse verraders waren, moest men ze uitvinden. De paar die men na de oorlog berechtte, betekenden te weinig. Hier nu was er een van het formaat dat voldeed. Deze historicus heeft geenszins verzwegen, dat dit een veronderstelling is, maar anderzijds in voldoende mate uitgesproken, dat hij daarin gelooft. Dat het zijn overtuiging is.

De gekwelden

En dan zijn er toch nog altijd de Joden, de tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen, van wie nu al zo heel veel verhaald is. Heel veel, maar nog altoos niet genoeg. Deze geschiedenis van mensen legt de geschiedschrijver ook de plicht op, te laten zien, hoe die mensen toen leefden. Leven moesten; nu weten wij: hun leven rekten. Hier en daar kwam dat al in dit verhaal te voorschijn, maar op deze plaats zetten wij nog eens een aantal feiten bij elkaar, hetgeen wel eens tot, hopen wij: vergeeflijke, herhaling moet leiden.

Zo hebben wij al meer dan eens gewaagd van het door de Duitsers gespeelde 'kat en muis' met hun slachtoffers. Zij hielden hen in een bestendige onzekerheid, in een nimmer aflatende spanning. Zij schiepen een atmosfeer van depressie, zij oefenden druk uit, zij maakten murw. Beloofde een Duitse instantie iets, dan kon men zich op die belofte soms wel, soms niet verlaten. En in het eerste geval was het toch maar tijdelijk. En wist men nooit, of een andere Duitse instantie zich door zulk een belofte gebonden achtte. Dat kon wel eens zus, dat kon wel eens zo. Men begrijpt zo goed de uitspraak van dat Duitse Jodinnetje: '*Nur einmal das Gefühl haben dürfen, dass es nicht immer noch schwerer kommt*'. Dat gevoel kwam niet. Ijskoud en onweerstaanbaar werden de Joden langzaam, langzaam, langzaam vermoord. Aanvankelijk

[p. 111]

'geneerden' de Duitsers zich nog een beetje, zoals men weet. Als het *Nationale Dagblad* op 23 augustus 1940 het bericht brengt, dat het vrouwelijk personeel van de fabrieken '*der Juden Hartogh und Zwijnenberg*' (zo werd dit geciteerd in het navolgende stuk) op instructie op Koninginnedag met rode blouse, witte ceintuur en blauwe rok komt, bepaalt *Generalkommissar Schmidt*, de betrokken Joden '*ohne Rücksicht darauf, ob die Mitteilung in der Zeitung stimmt oder nicht*', meteen '*in Schutzhaft zu nehmen*' en waarom? Het volgende staat in het Duitse stuk zelf tussen aanhalingstekens: '*(da) Unruhen in der Bevölkerung zu erwarten sind und man die Juden davor in Schutz nehmen müsse*'. Men zocht dus een reden voor zichzelf, misschien voor anderen. De lezer zal nog merken, dat die gêne nooit geheel en al verdween, maar ze werd toch wel zwakker van lieverlede.

In de voorafgaande bladzijden hebben wij meermalen moeten spreken over Duitse bepalingen, ingrijpend in het Joodse leven; wij herinneren aan de bekendmakingen van Rauter op 15 september 1941 en 30 juni 1942. Vooral in 1942 hield het niet op; het is duidelijk, dat de invoering van de gele ster eind april de mogelijkheid hiertoe - en de voldoening erover - aanzienlijk vergrootte.

Zoals men weet, had Rauter's bekendmaking van 15 september 1941 ertoe geleid, dat men nu eens systematisch het aanbrengen van borden en kaarten 'verboden voor Joden' aanpakte. Zo bezitten wij van 16 december 1941 een circulaire van het parket van de procureur-generaal bij het Gerechtshof te 's-Gravenhage, gericht aan alle hoofden van plaatselijke politie in Zuid-Holland en Zeeland (no. 1192 R.P. 'zeer veel spoed!') met het verzoek van een opgave van alle in hun gemeente zich bevindende 'café's en restaurants, met inbegrip van die op stations, hotels,

grotere pensions, schouwburgen, bioscopen, gebouwen voor concerten, lezingen, variétés en cabarets, overdekte bad- en zweminrichtingen, openbare bibliotheken, leeszaal en musea, openbare beurzen en veilingsgebouwen en andere openbare gebouwen' enz., dit met het oog op de voor deze alle benodigde kaarten. Maar ook een opgave van 'openbare parken en dierentuinen, openbare sportinrichtingen in de open lucht, zeebaden en andere openbare niet-overdekte zwembaden, openbare markten in de open lucht en slachthuizen'; dit weer voor de houten borden. Het parket verlangde deze opgaven al v  r 20 december, een zaterdag, blijkt het; men wilde blijkbaar het weekeind niet ingaan, zonder over deze wetenschap te beschikken. Een schrijven van 22 januari 1942, nu voor Amsterdam

[p. 112]

bestemd, deelt mede, dat 'teneinde de nodige eenvormigheid te verkrijgen, zowel de houten alsook de cartonnen borden te Amsterdam worden vervaardigd'. En: 'ik wijs U er nadrukkelijk op, dat naast de aanduiding door bovengenoemde borden geen andere aanduidingen zoals "Joden niet gewenst" e.d. geoorloofd zijn'. De lezer zal uit dat verbod wel niet afleiden, dat Joden dan w  l gewenst waren. De cartonnen borden zouden 'einde dezer week' (het stuk is op een donderdag gedateerd) verzonden worden. De kosten kwamen voor rekening van de gemeenten. Wat moesten nu de burgemeesters ermee doen? Heel eenvoudig: v  r 31 januari ze 'zoveel mogelijk op gezichtshoogte, op een voor het publiek van buiten af duidelijk zichtbare plaats, aan de hoofdingangen' aanbrengen. De houten borden zouden volgen. Ook zou 'een intensieve controle worden ingesteld, of de borden op de voorgeschreven plaatsen zijn aangebracht'.

Toch rijzen er blijkens een brief van 26 januari 1942 'misverstanden'. Er zijn burgemeesters, die ze niet geplaatst hebben, omdat er in hun gemeente helemaal geen Joden wonen. Dat is natuurlijk volkomen onjuist: de plaatsing 'hangt in het geheel niet af van het aantal in Uw gemeente woonachtige Joden of anderszins'. Ook moet men vooral niet borden en kaarten dooreengebruiken. En nog eens: zoveel mogelijk op gezichtshoogte enzovoorts.

Wij weten wel iets meer van deze misverstanden, ook uit latere tijd. Men luistere naar Bosch van Rosenthal, de afgezette commissaris van de provincie Utrecht: 1 '...(ik) kwam van buiten en zag toen ineens een bord met het opschrift: "Joden verboden!" Toen heb ik de burgemeester van De Bilt, waar ik het zag staan, gevraagd: wat betekent dat? Zijn jullie dol? Dat moet je nooit zetten. Hij zei: wij hebben er over gepraat, maar er is gezegd: laten wij het maar doen. Ik heb gezegd: dat mag je niet doen. Ik heb mij er heftig tegen verzet. Het sterkste bewijs is, dat de burgemeester van Utrecht, Ter Pelkwijk, en de waarnemend burgemeester van Amersfoort, Noordewier, het hebben geweigerd. Noordewier heeft ze zelfs weg laten halen, nadat de Duitsers ze hadden geplaatst. Ze zijn daar dan ook nooit gekomen.'

Nog meer 'misverstanden' heersten bij de kerken. De bisschoppen verboden de borden, die de Rooms-Katholieke Joden uitsloten en een uiting waren van principieel antisemitisme; later stonden zij, ter voorkoming van moeilijkheden, toe 'zich permissief te houden',

1 Enquêtecommissie, dl. VII C, p.

[p. 113]

wanneer op sportterreinen of zwembaden, voor ieder toegankelijk, deze borden werden aangebracht. De Hervormde Synode verzette zich tegen het bevestigen van de borden op kerken of kerkelijke gebouwen en localiteiten. Maar als begrafenissamenkomsten, zoals in Friesland veel geschiedt, plaats hebben in café's? En als in kerken concerten worden gehouden? En bibliotheken? En sportvelden? Enkele predikanten hielden voet bij stuk. Ds. W. Oosthoek te Zoutelande, die als protest voor het raam zijner pastorie een bordje aanbracht met het opschrift: 'Elk ras welkom', heette bij de Haagse *Staatsanwalt* 'een idioot, een krankzinnige'; in hoger beroep kreeg hij drie maanden gevangenisstraf of f 180 boete plus proceskosten. In Friesland ontbraken de protesten niet, noch van predikanten noch van gemeenteleden. De actie had succes; op kerkelijke gebouwen, verenigingszalen e.d. zijn de borden niet aangebracht; dit gold ook voor de gereformeerde kerken.

Overal elders stonden de borden en hingen de kaarten. Men zou kunnen denken, dat ze hun zin verloren hadden, zodra er niet veel Joden meer in den lande aanwezig waren, dus in het najaar van 1943 bijvoorbeeld. Toch, zegt een stuk van 21 september, was toen nog niet het tijdstip aangebroken, '*an dem das Judentum gewissermassen nur mehr eine verschwundene Rasse und eine unangenehme Erinnerung bedeutet*', m.a.w.: er liepen nog Joden vrij rond, voor wie die borden dienden. En... '*auch angesichts der grossen Zahl untergetauchter Juden ist es zur Zeit noch nötig, durch Judenverbotschilder die Bevölkerung immer wieder auf das Judenproblem aufmerksam zu machen.*'

Wij gaan nu even het jaar 1942 door, zonder enige pretentie van volledigheid of samenhang. Wij noteren maar wat onrust, plagerijen, gehinder, verboden, alles door elkaar. Een keuze, nog eens; een bloemlezing.

Op 13 januari moet de Joodse Raad aan de Duitsers plotseling een opgave zenden van mannelijke Joden zonder bezigheden in de Amsterdamse Van Eeghenstraat. Op 15 een van diegenen, die wel bezigheden hebben. Het zijn er nog al wat. Op 17 februari geen vergoeding van oorlogsschade meer aan Joden. Begin maart moet de Joodse Raad een lijst van Joodse repetitoren inleveren. In diezelfde maand komt er weer wat schot in een andere aangelegenheid. Op 25 maart gaat een omzendbrief uit van het departement van Onderwijs, behelzend het verbod van Joodse, Marxistische, anti-Duitse en/of anti-nationaal-socialistische literatuur; de aanvulling van 16 september komt alleen

[p. 114]

op die Joodse terug: allemaal verboden. Ook hier blijken vragen gerezen die de secretaris-generaal op 14 oktober behandelt, eveneens per omzendbrief; hij had trouwens al een opgave aan de scholen gevraagd van schrijvers en/of bewerkers van boeken van Joodse afstamming: 'ook negatieve mededelingen werden ingewacht. Het systeem van wijzigingsblaadjes, hoe vernuftig ook bedacht, voldoet niet helemaal, aangezien de boekhandel die niet altijd gebruikt'. Dit vindt de secretaris-generaal 'zeer onverantwoordelijk'. In april 1942 de al meer vermelde

bepaling, dat Joden, door een rechterlijke instantie tot een vrijheidsstraf van meer dan zes weken veroordeeld, deze straf in het concentratiekamp Mauthausen moeten ondergaan. 'Dit bericht moet mondeling worden doorgegeven en mag niet worden gepubliceerd'. Een bijzondere kwelling was het verbod tot het bakken van matzes. Hiertoe had de Joodse Raad een verzoek ingediend, maar... *'Ausschlaggebend war besonders der Umstand, dass die von Ihnen vorgeschlagene Bäckerei stillgelegt ist.'* Op 1 mei komt de Joodse Raad nog eens op de liquidatie van de firma A.I. de Haan en Co. (de bakkerij bij uitsteking van matzes) terug; geen enkel niet-Joods belang is hier in het geding, de fabriek staat *'in einer spezifisch jüdischen Gegend (Valkenburgerstraat, altes Judenviertel)'*. Het antwoord (op 18 mei 1942) blijft neen: liquidatie.

Op 21 mei zendt de Joodse Raad aan alle bureau's een speciale waarschuwing rond; laat men toch oppassen! Want: 'De volgende gevallen hebben zich voorgedaan:

1. Een dame ging een winkel binnen, die verboden is voor Joden, om er een praatje te maken met de winkelierster. Zij is gevangen genomen en niet vrijgelaten, hoewel ze in de winkel in het geheel niets had gekocht.
2. Een man, die in zijn colbert de straat opliep zonder ster, is gevangen genomen. Zijn excuus, dat hij het bij vergissing gedaan heeft, is niet aanvaard. Hij zit nog altijd gevangen.
3. Iemand die een café is binnengegaan, dat verboden was voor Joden, met een kwitantie voor de caféhouder, is gevangen genomen en nog steeds gevangen.'

'Niet vrijgelaten', 'nog steeds gevangen'. De lezer vertaalt dat wel zelf in gewoon Nederlands. En beseft óók wel, hoe het tot dergelijke arrestaties gekomen is: dank zij verklikkers.

Op 5 juni blijkt het, dat bewoners (bedoeld zal wel zijn: Joodse bewoners) van straten, waarin markt wordt gehouden, tijdens de markturen

[p. 115]

hun huizen niet mogen verlaten of naar hun huizen mogen gaan. Dit echter wordt verzacht; men zal niet optreden tegen zulke bewoners, 'mits zij zich uitsluitend langs de trottoirs begeven'. Ook hier fantaseert de lezer wel de puzzles, die dit verbod met zich meebracht. Op overtreding kon echter de doodstraf staan; men wist het nooit. En de Joodse Raad kon ook al niet anders aanraden dan: doe het maar, hoe dwaas het ook is (dat laatste zei hij er overigens niet bij). Op 11 juni blijkt het, dat roeien, zwemmen, hengelen en voetballen inderdaad tot de voor de Joden in het openbaar verboden sportuitleeningen dienden te worden gerekend. Hoe? Eenvoudig, doordat de Duitsers een aantal overtreeders arresteerden; de gevangenen beneden 18 jaar zouden veertien dagen, de overigen zes weken blijven zitten. 'Pogingen om dit verkort te krijgen zijn aan de gang.' Aldus de notulen van de Joodse Raad. Ook hier vermoedt de lezer wel, dat er niet verkort is, maar verlengd. En hoe... Op 12 juni gelukkig weer eens een verbod met een verzachting: Het Haagse Bos is dan als openbaar park voor Joden verboden, maar Joden mogen wel de rijwegen en fietspaden betreden, ja, 'voor zover men daarvan gebruik maakt om zich door het Bos naar zijn bestemming te begeven'. Daarmee waren overigens lang niet alle vragen opgelost.

Kon men wel met een ster op door een straat met bomen?

Plantsoenen waren immers verboden en was zo'n straat geen plantsoen? Mocht men, vraagt mr. Herzberg verder, alleen maar niet dóór een plantsoen of mocht men er ook niet làngs? Men wist het nooit. Op 19 juni bericht de secretaris-generaal van Onderwijs, dat volgens de Duitse autoriteiten ('naar hem is medegedeeld') in verscheidene scholen Joodse schoolfotografen worden toegelaten. Dit is voortaan.... (de lezer vulle in).

Moeten wij nog lang zo doorgaan? Na de zeer ingrijpende bekendmaking van 30 juni 1942, waarna haast niets meer te verbieden over leek te blijven? Inderdaad, dat léék maar zo. Want in juli mag de 'Linnen Maatschappij' geen linnengoed meer verhuuren aan Joden, hetgeen voor sommige instellingen, vooral voor rusthuizen e.d., 'niet minder dan een ramp betekent'. Wat doet men dan? 'Hieromtrent zal een brief aan de Duitse autoriteiten worden gezonden.' De lezer weet, hoe de Duitsers deze ramp hebben verholpen: door die rusthuizen leeg te halen.

Op 19 augustus kwam de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* met een kop: '*Die Judennamen verschwinden*'. Wat was het geval? Een aantal

[p. 116]

Joodse of 'Joodse' straatnamen in Amsterdam werden vervangen. En zo moest Sarphati eraan geloven: Vening Meineszkade, Bollandpark, Muiderschans. Ook zijn borstbeeld moest verdwijnen; het werd met de bijbehorende bronzen inscriptieplaten in het Stedelijk Museum opgeborgen. Spinoza: Andrieszstraat; Da Costa: Gouverneurkade, Van Koetsveldplein, Van Tienhovenstraat; Jephta: Badelochstraat; Jonathan: Multatulistraat, Jozef Israëls was helemaal erg, want die was niet alleen in Amsterdam vertegenwoordigd (Tooropkade voortaan), maar ook in Groningen met een monument aan het Heereplein, dat in maart 1943 door de leden van de WA met houwelen werd bewerkt, en een gedenksteen in zijn geboortehuis aan de Vismarkt, door een Duitse soldaat kapotgehakt. Ook de Joden doopten echter straatnamen om: de Nieuwe Keizersgracht (hoofdbureau Joodse Raad) Nieuwe Martelaarsgracht.

In augustus zitten de Duitsers met een eigenlijk brandend probleem: nog steeds zijn een aantal Joden in het bezit van de hun verleende gouden eremedaille van de Oranje-Nassau-orde. Daar deze medaille geen eigendom van de drager is, maar na overlijden moet worden ingeleverd bij de kanselarij van de orde, kunnen deze Joden haar niet inleveren op grond van de Verordening Nr. 58/1942 (over de behandeling van Joodse vermogenswaarden). Maar men kan 'bij de tegenwoordige stand van de Joden-wetgeving de Joden toch niet meer in het bezit van deze en andere orden laten'. Het beste zou zijn, de Joden met instemming van de secretaris-generaal op te leggen, deze medailles alsnog in te leveren bij bedoelde kanselarij. Nu kreeg Calmeyer hierover advies uit te brengen aan zijn chef Wimmer, die dit belangrijke vraagstuk voor zijn neus gezet had gekregen van diens collega *Generalkommissar* Fischböck (van *Finanz und Wirtschaft*). Het advies luidt: de inlevering of het teruggeven van Nederlandse orden en eretekens is '*eine ausschliesslich niederländische Sorge*'; het laat Duitse bureau's onverschillig of de Joden die nog bezitten of dat ze verloren gaan...

In september verzoekt de Joodse Raad, geestelijken een nachtvergunning te geven om stervenden te bezoeken. Afgewezen met de opmerking, 'dat daarvoor aan het front ook geen gelegenheid was' (Dl. I,

blz. 279). In november 1942 måg iets (dit ter afwisseling): Joden mogen wël brieven in trambussen werpen. Nog eens: het mag, het mag werkelijk, ze hoeven ze niet naar het hoofdkantoor te brengen, met vergunning bijvoorbeeld (schriftelijk). Maar een Jood

[p. 117]

die, aan het Centraalstation aangekomen, zijn bagage door een kruier naar huis wilde laten brengen, kreeg te horen, dat Joden zich geen goederen mochten laten thuisbezorgen: verboden dus. Dit overigens door een Nederlandse politieagent, die bewust of onbewust deze Jood daarmee misschien van de dood redde: een Duitser had hem ongetwijfeld meegenomen, vervolgens zijn familie opgehaald en allen samen op transport gesteld, want men hield de families bijeen. Het laatstgenoemde feit speelde in de eerste helft van januari 1943 en wij wilden niet verder doorgaan hiermee. De lezer weet het nu trouwens wel.

Hier en daar zijn in dit verhaal reeds psychologische reacties van de Joodse groep op dit gesar en getreiter vermeld. Aan bevoegderen zij overgelaten, dit probleem in zijn geheel te behandelen; deze reacties zijn van een genuanceerdheid, waaraan geen enkele schakering ontbreekt; van de nobelste aanvaarding, van de dapperste weerstand tot de volslagen gelatenheid, ja, moedeloosheid en murwheid. Er zijn documenten, die bijna niet meer te lezen zijn, zoals dat van de Joodse vrouw, wier twintigjarige zoon naar Mauthausen is gevoerd, die zelf op transport gaat: 'Ik voelde mij vrij, al het alledaagse was uitgewist; boven mij de hemel en in mijn hoofd mijn gedachten; ik kon ongehinderd mij uitleven in mijn geest... Steeds omgaf mij de onzichtbare wereld; mijn bereidheid tot de dood heb ik mijzelf langzaam en ordelijk opgebouwd'.

Maar zij overleefde het; moet, mag men zeggen: helaas? Ware zij destijds vergast, 'dan zou ik verzoend in en met God gestorven zijn. Toen had ik aan de zin van het offer geloofd, zoals Abraham in de Bijbel eindelijk God begrijpt. Vandaag ben ik daar ver van verwijderd. Onverzoend en verbitterd zal de dood mij vandaag vinden - het is uit met mijn geloof aan een Joodse bestemming.'

Vele van dergelijke aanhalingen zouden hier te geven zijn, minstens evenveel van verslagenheid. Van humor, uiteraard ook veel van galgenhumor en erger, tot *Selbstzerfleischung* toe. Als de beide leiders van de Joodse Raad de mededeling van de Duitsers in ontvangst nemen, dat alle Amsterdamse Joden nu zullen worden vergast, vragen zij, of zij naar iets mogen informeren. Als hun daartoe toestemming is verleend, volgt de vraag: 'Zorgen de Duitsers voor het gas of de Joodse Raad?' Het zijn dezelfde grapjes als in het ghetto van Warschau gemaakt zijn; even bitter, hard, afgrijselijk.

Er was torenhoog optimisme en afgrond diep pessimisme. Het eerste betrok zich doorgaans op de duur van de oorlog. Wanneer men in

[p. 118]

Churchill's oorlogsherinneringen leest, dat vele *professional authorities* uit zijn omgeving in december 1943 de Duitse ineenstorting ophanden achtten, dan verwondert het niet, dat onder talrijke Joden welhaast van het begin af dergelijke verwachtingen heersten; wij gewaagden al eerder daarvan. Er zullen weinig overlevende Joden zijn, die zich niet de ongelooftste

uitspraken van dien aard herinneren: deze schrijver staat het nog voor de geest, hoe hij in december 1942 een bekend geleerde, een econoom, op straat met een lachend gezicht op zich af zag komen en op zijn vraag, wat er toen wel te lachen was, ten antwoord kreeg: 'Het is absoluut zeker, dat de oorlog over vier weken is afgelopen'; hij wist het zeker... Het is duidelijk, dat het gerucht oppermachtig heerste; tevergeefs liet zowel de Joodse Raad als de Coördinatie-Commissie in het *Joodse Weekblad* ertegen waarschuwen: 'Zet een wachter voor Uw lippen!' Zeker ook, blijkt het, tegen het kwade gerucht, dat immers de weerstand ondermijnde. Het vermoeden trad in de plaats van het weten, het geloven in de plaats van het vermoeden.

Eindeloos gevarieerd was het gruwelijke spel van impulsen en gedachten in het bewustzijn, eindeloos geschakeerd waren de afweermechanismen. Alweer: slechts de bevoegde wetenschapsmens kan hier spreken. De historicus kan alleen het rauwe, onbewerkte materiaal verschaffen.

In een vorige alinea zijn de woorden 'weten', 'vermoeden' en 'geloven' gevallen; misschien hoort hier het niet-weten, het Franse *ignorer* bij. Wat 'wist' men wel, wat 'wist' men niet? Met talloze vraagtekens staat de historicus tegenover deze moeilijk hanteerbare termen. Anne Frank schrijft op 9 oktober 1942 in haar dagboek over de weggevoerde Joden: 'We nemen aan dat de meesten vermoord worden. De Engelse radio spreekt van vergassing. Misschien is dat wel de vlugste sterf-methode. Ik ben helemaal van streek. Miep vertelt al deze gruwelverhalen zo aangrijpend en zelf is ze eveneens opgewonden'.

Mag men nu zeggen, dat het Joodse meisje Anne en haar niet-Joodse verzorgster Miep *wisten*, wat er met de Joden gebeurde? Bij een man uit die tijd had een Duitser het verhaal gedaan van die vergassingen; hij gaf het door aan Joden: *wist* hij het nu, *wisten* zij het nu? Een Joodse advocaat had in het najaar van 1942 van een niet-Joodse kapper het verhaal gekregen: 'Aan de overkant van het IJ doet een Duitse soldaat dienst, die zich elke avond een roes drinkt, omdat hij heeft moeten meedoen aan het vergassen van Joodse kinderen, in treinen.

[p. 119]

Hij kan dit niet uit zijn gedachten zetten en denkt in dit verband aan zijn eigen vijf kinderen.'

In Westerbork circuleerde een vergelijkbare mededeling bij enkele leidende figuren. In de illegale pers komen zulke berichten te voorschijn, zo in januari 1943 over de vergassing, zo in september van dat jaar een vrij nauwkeurige beschrijving van deze methode. Ook elders vindt men zulke berichten, ook bij andere onderduikers bijvoorbeeld. Een gastvrouw wil in de nazomer van 1943 de hare tot voorzichtigheid manen en: 'Zonder enige mededogen worden wij ervan verwittigd, hoe de vrouwen onder voorwendsel een bad te mogen nemen met handdoek en een stuk zeep naar de gaskamers worden gevoerd teneinde geen argwaan te wekken, wàt in feite met hen gebeuren gaat; de mannen, als ze uitgeput, niet meer bij machte zijn, het toch al te zware werk te verrichten, door een schot in de nek worden gedood en de onschuldige kinderen, op wie de gaskamers nog geen vat schijnen te hebben, in ovens worden geworpen.'

Ook bij de leiders van de Joodse Raad kwamen mensen met soortgelijke mededelingen. Wisten zij nu? Vermoedden, geloofden zij?

Van het overgrote deel van de gedeporteerde Joden mag men wel uitspreken dat zij geen vermoeden of weten hadden omtrent de onmiddellijke vernietiging die hen in Polen wachtte. Het materiaal bevat daarvoor niet weinig gegevens. Philip Mechanicus haalt het woord van een blinde aan, die tegen hem zegt in Westerbork: 'Ik kan niet zien, maar ik weet, dat ook in Polen de zon, de maan en de sterren schijnen'. Juist en... onjuist. Talrijk zijn ook de gegevens, dat tot in de kampen, tot vlak bij de gaskamers het vermoeden ontbrak; zelfs al zagen ze de vlammen boven de schoorstenen spelen, wisten ze nog niet, bleven ze afwijzen. 'Zelfs in Sobibor had ik er geen idee van, dat ze ons wilden vermoorden', aldus een overlevende. Men wist niet, vermoedde niet, geloofde niet.

Men vond zichzelf al heel reëel, als men zich geen illusies maakte. Men glimlachte om de Joodse muzik liefhebber, die op weg naar Auschwitz nog een paar lievelingswerken in zijn rugzak duwde: dat was wel erg gek. Men was nuchter: er zouden ontberingen zijn, misschien erge ontberingen. Men zou ze dragen. Zeker als men jong was: 'In de trein' (uit Westerbork) 'dachten we: "Die oude mensen zullen ze wel afmaken"'. En zelfs dat dacht niet iedereen; de betrekkelijk gunstige behandeling van ouderen in Westerbork gaf voedsel aan de veronderstelling dat ook dit nog kon meevallen.

[p. 120]

Maar de vooroorlogse berichten omtrent Duitse concentratiekampen? Maar de ervaringen met de jonge mensen, naar Mauthausen gezonden en daar spoedig overleden? Helaas, ook daar had men een antwoord op. Dat waren mensen geweest, die gestraft waren òf wegens eigen òf wegens andermans verzet. Een passieve houding schonk de kans, te blijven leven.

En de berichten, uit 1941 en 1942 daterend, omtrent de massale afslachting van de Poolse Joden? De verklaring van Eden op 18 december 1942 (wij komen daarop nog terug)? Er waren, die dat afdeden als 'propaganda'. Er waren er, misschien wel de meesten, die aannamen ('wisten') dat het 'alleen' Polen betrof, hetgeen door de onduidelijkheid van de verklaring in de hand werd gewerkt; men vergete ook niet dat men hier deze verklaring alleen maar hoorde, dat niemand haar las; ook dat in Engeland dezelfde overtuiging heerste. Had Aus der Fünten prof. Cohen niet beloofd, dat hij, Cohen, in Auschwitz zelf mocht gaan kijken? In Westerbork wil men ook wel eens weten wat daar gebeurt: 'Wij zijn er achter gekomen, dat steeds dezelfde trein op en neer rijdt. Zodoende weten wij nu ook wat van de reis. We hebben aan mensen, die op transport moesten, gevraagd om briefjes te verstoppen. Verscheidene zijn er al gevonden. De reis zelve is verschrikkelijk, schrijven ze, door gebrek aan water en plaats. Het landschap waar ze doorgaan, is mooi. Maar het laatste is tot nu toe nog steeds geweest: We staan stil in Auschwitz, we moeten uitstappen. Het is een grote fabrieksstad, want je ziet veel schoorstenen. Verder hoor je niets.'

Hoorde men er niets? Een in Westerbork aangekomen Duitse *Brigadeführer* had twee kleine kinderen, die in Polen waren opgevoed. En: '...in de tuin van hun huis zeiden ze eens heel beleefd tegen een Joodse tuinman: "Gaat u niet weg voordat vader komt? Die kan geen Joden zien"'. - In de autowerkplaats, waar ze speelden, vertelden zij: "In Polen was het heel anders, daar werden de Joden in moerassen gedreven en als hun

lichamen verzonken, werd op de hoofden geschoten”. Het kamp, dat door onze mensen ervan hoorde, was opgewonden, diep onder de indruk.” (Gemmeker spreekt het tegen als “gruwelpraatjes”).¹

En op latere berichten: ‘Wij wilden er misschien niet aan geloven; nu’ (na de oorlog) ‘is deze reactie niet meer te begrijpen. Was het een soort zelfbescherming?’

1 Verslag H. Ottenstein (ongepubl

[p. 121]

De lezer herinnere zich de reacties van de ten dode gedoemde ghetto-joden in Warschau, als die vernemen, wat er met hen gebeuren gaat: ze geloven niet. Ze verwerpen deze zekerheid. Een prominent lid van de Joodse Raad spreekt van overdrijving. Anderen: de Duitsers doden alleen communisten. Weer anderen: die mensen hebben zeker geprovoceerd. Nog anderen: dat waren plaatselijke gebeurtenissen. En, weer een prominente nu: we hebben al genoeg narigheid om ons door dergelijke verhalen nog erger te laten deprimeren. Eén element noemt Hersey hierbij niet, dat juist in Nederland zo sterk ‘gewerkt’ heeft. De lezer herinnert zich de uitvoerige behandeling door ons ingeruimd aan de uit Polen binnenkomende post. Het is welhaast onbegrijpelijk (thans natuurlijk), hoe zeer men zich daarop verliet. Of: wilde verlaten? Wij geven enkele zinnen uit de notulen van de z.g. Centrale Commissie, die een aantal van de werkelijke kopstukken uit de Joodse Raad-omgeving omvatte:

18 september 1942: ‘Tenslotte komt ter vergadering het eerste bericht van een sterfgeval te Auschwitz (!) binnen.’

30 oktober 1942: ‘Van tijd tot tijd komen sterfgevallen uit Auschwitz binnen.’

19 februari 1943: ‘Uit Silezië zijn enige berichten binnengekomen, die een niet ontevreden karakter hebben’.

13 april 1943: (Er komen ‘haast’ nooit brieven van vrouwen of kinderen binnen): ‘Dit zal met de Duitse autoriteiten besproken worden.’

Voor wie geloven wou, *per se* wou, bood juist die post een onwaardeerlijk houvast. Eén brief uit Polen, is wel gezegd, woog op tegen welk bericht ook omtrent die ‘vernietiging’, waar de Duitsers mee dreigden. Men moest blijkbaar een interpretatie geven aan dat zo onheilspellende woord, men moest het niet letterlijk opvatten. Het betekende ‘alleen’, dat de Duitsers de Joden haatten - dat wist men al - en dat ze niet veel goeds met hen voorhadden. Vernietiging? Dwaasheid. Méér dan dwaasheid: wie zo sprak, gedroeg zich misdadig, ondermijnende de Joodse weerstand enzovoorts enzovoorts. De groep zelve bande de twijfelende enkeling uit.

[p. 122]

Enkele kinderen

In het middenvenster van de Westgevel onderscheidt de bezoeker van de kathedraal van Chartres de realistische weergeving van de kindermoord van Bethlehem; een jonge moeder, neergebogen in een smartelijke herhaling van de houding van haar vermoord kind. 'Weeklagen wordt gehoord in Rama, Rachel jammert om haar vermoorde kinderen!'

Het Joodse kind tijdens de oorlog. De geschiedenis, die men daarvan zou kunnen schrijven, ware samen te vatten in weinig woorden: zij droegen de ster en gingen de gaskamer in. Vele, vele duizenden kinderen, in één lange nacht van Herodes. Een aantal hunner overleefden het als onderduikers en er kwamen zowaar nog terug uit den vreemde, waar sommigen hunner 'alles' hadden gezien, tot kannibalisme toe. Ook die gingen dan weer gewoon in de schoolbanken zitten, net als voorheen. Ongeveer dan, ongeveer.

'Sterrekinderen' noemde hen een dichteres ¹, bewogen door genegenheid en deernis. De opdracht van haar boek, aan de 'kleine sterrejongen, die in de hel op de mondharmonica speelde'. Ondanks dat zijn moeder..., ondanks dat zijn vader..., ondanks dat hijzelf... De lezer begrijpt het wel. Sterrekinderen, het woord is in alle betekenissen juist. Maar van de geschiedschrijver verwacht men een verslag, verlangt men feiten en cijfers; bij hem dienen die sterrekinderen gewone kinderen te worden, niet zoveel anders dan andere kinderen, niet beter en niet slechter, alleen met een andere bestemming geboren, nl. om een vroege en verschrikkelijke dood te sterven, om als ongedierte te worden verdelgd; zij zeker, want zij waren in economisch opzicht onbruikbaar, maar zouden, eenmaal opgegroeid, van kleine Joden grote Joden worden en daarmee schadelijk en gevaarlijk. Hun dood had zelfs 'voorrang', samen dan met die van andere 'improductieve elementen', zieken, ouden van dagen, zogende moeders enz. De jonge Jood zou een volwassen Jood worden: de 'biologische noodzaak' voor zijn vernietiging was daarmee gegeven. 'Biologische noodzaak': een term, die bij zijn gebruiker op zijn minst een middelbare- school-diploma doet veronderstellen.

Dat is dus de taak van de geschiedschrijver en meer dan een heeft het geprobeerd. Niet altijd met succes. Een zo zakelijk verslag als van

¹ C. Asscher-Pinkhof, *Sterrekinde* 1946).

[p. 123]

prof. Cohen ¹ onderbreekt plotseling zichzelf, als de kinderen aan de beurt komen; dan lukt het niet meer, dan wordt de schrijver opeens overweldigd door de onuitsprekelijke verschrikking van wat hij heeft gezien en gehoord. Zij droegen de ster, een ster die op de smalle borst van de kleintjes soms zo buiten verhouding groot leek, zij droegen de ster en gingen de gaskamer in. Duizenden, honderdduizenden.

De geschiedschrijver behoeft maar even te duiken in het materiaal

om ze voor zich te laten leven; zelfs het nuchterste paperas kan dienen. Daar is de transportlijst van 6 september 1944, waarop de groep ‘*Unbekannte Kinder*’. Het zijn er 35. Nog nimmer heeft de schrijver op één velletje papier zoveel vraagtekens bij elkaar gezien. Hij wil feiten en cijfers geven; welnu, hier zijn ze. Er blijken drie onzekerheden te bestaan en één volstrekte zekerheid; deze laatste betreft natuurlijk het nummer, dat ze dragen, van 1 tot 35. Dat is het gemakkelijkst. Alle 35 hebben echter een vraagteken achter hun geboortedatum staan; van 10 kan men alléén de geboortemaand vermoeden, bij één staat - met een vraagteken - ‘*Ca. 4 Jahre*’. Het oudste lid van deze groep is van 21.11.1933 (?), het jongste van 24.12.1943 (?); de gemiddelde leeftijd 4 1/2 jaar. Op één na hebben alle 35 een voornaam, maar van deze 34 weer één slechts zonder vraagteken. Van de 35 hebben 21 een achternaam, natuurlijk allen met een vraagteken. Let wel: op een transportlijst, op de lijst voor een transport.

Het is een ontzaglijk groot materiaal, al met al. In meer dan één land wil men het bewerken. Wat is er al niet bijeengebracht over de Poolse kinderen, over de Tsjechische, over de kinderen in alle bezette landen!

Het toeval heeft gewild, dat deze schrijver als leraar aan het Joodse Lyceum van Amsterdam maandenlang te maken heeft gehad met kinderen, in de leeftijd van 12 tot 18 jaar. Te maken heeft gehad en - hoe kon het anders? - met ze heeft meegeleefd, evenals zijn collega's. Alleen al hun aller ervaringen zouden misschien een klein boek wettigen; het is al meer in deze bladzijden uitgesproken. Misschien wordt het nog eens geschreven, al is het hem nog niet duidelijk, hoe. Het moet door iemand gebeuren, die niet alleen het met effect geladen detail verwerken kan, maar ook, vooral ook het gewone, het platvloers-alledaagse. Zoals het verhaal, aan schrijver dezes gedaan door een zijner studenten, die als tienjarige jongen door de Duitsers uit zijn

1 Prof. dr. D. Cohen, *Zwervend en*
p. 233.

[p. 124]

onderduikschuilplaats werd gehaald: ‘Ik moest in de hoek staan, ze richtten hun geweerlopen op me en vroegen naar mijn ouders. Ik zei hun niets; ikzelf ben nooit mishandeld...’ (Men sloot hem in een cel met vier volwassenen op.) ‘Daar leerden ze me schaken, met stukken gemaakt uit een kartonnen doos. Ze waren heel aardig voor me, ook de Hollandse cipiers. Daarvan kreeg een zelf twee maanden, omdat hij mij appels had gegeven. Elke nacht kreeg ik asthma-aanvallen, dan mocht ik op de gang heen en weer lopen. Er waren in die gevangenis ook honden, waarvan één een gevangene had doodgebeten; die kwamen op een nacht in de gang op mij af; ik wist mij geen raad, bonsde als een gek op een gesloten deur; gelukkig redde mij een Duitser in de portiersloge. Die nacht had ik geen last meer van asthma. Vervelend was ook, dat een Hollandse vrouw op die gang mij uitlachte, omdat ik zo hijgde. Naast de gevangenis was een ziekenhuis, dat was heel naar bij een bombardement. Naast ons was de cel voor de terdoodveroordeelden. Kerst '44 waren de Duitsers dronken, maar toen iedereen in de gevangenis “Stille nacht, heilige nacht” aanhief, werden ze stil. Januari 1945 moest ik naar Westerbork; de hele dag gilte ik, dat ik niet wou. Maar twee landwachten brachten mij erheen, met een oude man en een vrouw. Met de trein naar Assen en daarna op klompen door de sneeuw naar Westerbork. Onderweg mocht ik in een boerderij

tussen de varkens uitrusten, ik dacht nog even aan ontvluchten. In Westerbork kwam ik in een soort weeshuis, daar zorgden ze goed voor me; het was een fantastisch goed leven, we deden er veel kattenkwaad. Eten en drinken? Veel en slecht. Ik werd er ingeënt.'

(Dan is de bevrijding daar) 'Ik wou weten: leefden mijn ouders nog? Na vijf mei vernam ik, dat ze in Amsterdam zaten; ik deed mijn best, hun een reep chocola te sturen. En plotseling stond mijn vader voor me, die naar Westerbork was komen liften. Ik ging naar Amsterdam en moest naar school. Van onze hele familie was verder niemand terug. Ik haalde de meeste dingen op school gauw in, al had ik wel eens last ervan, dat ik allerlei gewoon niet kon. Op het Lyceum ging het wel. In de groentijd had ik het gevoel: dat heb ik niet meer nodig.'

Misschien schrijft iemand toch nog eens dat kleine boek. Over de Joodse kinderen van toen.

[p. 125]

Joden en andere Nederlanders

De Duitsers in Nederland vervolgden de Joden. De niet-Joden in Nederland moesten weinig van de Duitsers hebben. Koesterden zij dus sympathie voor, verleenden zij bijstand aan de Joden? De verhoudingen tussen mensen, individueel of in groepen, zijn niet zo mathematisch bepaald, verre van dien. De werkelijkheid dier jaren was veel genuanceerder dan deze schematische abstractie.

Wanneer wij nu de verhouding tussen de niet-Joodse en de Joodse bevolkingsgroep tijdens de bezetting ter sprake brengen, herinneren wij eraan, dat wij al op vele plaatsen melding gemaakt hebben van de activiteit - of van het gebrek aan activiteit - van de eersten, zowel in haar bestuursorganen, in de kerken, als individueel of groepsgewijs. De hieronder volgende beschouwing zij aanvaard als afronding en gedeeltelijke samenvatting.

Men zou zich, met de wiskunde, hierboven genoemd, als leidraad een ideale houding bij de niet-Joden kunnen voorstellen, niet alleen bepaald door hun tegenstelling als Nederlanders tot de Duitsers als vijand, maar ook door die als behoorlijke mensen tot barbaarse misdadigers. *Idealiter* moest iedere Nederlander illegaal zijn geweest. Al vrij spoedig na de aanvang der bezetting was het al niet meer mogelijk de vervolging zodanig te bagatelliseren, dat men haar kon ontkennen. Zij betekende voor de grote meerderheid een realiteit, die in elk geval een gezindheid bepaalde. Van die gezindheid tot een houding was een onontkoombare tweede stap. *Idealiter*, als hiervoor bedoeld, zou nu ook nog een derde stap hebben moeten volgen: de identificatie van de niet-Joodse Nederlander met de Joodse ¹. In welke mate is nu de werkelijkheid bij dat ideaal ten achter gebleven? In welke mate heeft men de onderscheiding tussen niet-Joden en Joden aanvaard of er zich bij neergelegd?

Grijpen wij terug naar de hierboven gestelde tweeheid van gezindheid en houding, dan onthult reeds een oppervlakkige beschouwing merkwaardige discrepanties. De goede gezindheid en de goede houding kwamen voor - gelukkig. De verkeerde gezindheid en de verkeerde houding ook - helaas. Maar tevens de goede gezindheid en de verkeerde houding, de verkeerde gezindheid en de goede houding.

¹ R. de Jong, 'De voorwaarden vo pacifisme', *De Nieuwe Stem*, dec. 1

[p. 126]

'Goed' en 'verkeerd' vertonen daarbij een vèr uitwaaiërend spectrum van schakeringen; het zijn bijna onhanteerbare vereenvoudigingen voor wie een stuk werkelijkheid poogt te benaderen.

Wat immers omvat niet alles 'verkeerd'? Laf, traag, dom, onnadenkend, onverschillig, vijandig, laaghartig en nog meer. Het was een nieuwe situatie, voor iedereen. Er had in Nederland altoos een redelijke mate van verdraagzaamheid geheerst; pogroms waren nimmer

voorgekomen. De Joden hadden over de symptomen van antisemitisme zonder al te veel moeite kunnen heen zien; openlijke vijandschap was zo zeldzaam, dat zelfs - wij zagen het - een aantal Joden lid van de NSB had kunnen worden. Velen waren aan de Joden gewend geraakt, er waren er die ze waardeerden, er waren er die ze wantrouwden; tot bepaalde functies, tot bepaalde instellingen hadden ze op grond ener ongeschreven code, geen toegang; de bestaande discriminatie in het algemeen was voor de Joden draaglijk geweest, had voor de niet-Joden weinig betekend. In de jaren vóór 1940 hadden verscheidene niet-Joden in den lande openlijk tegen de Duitse Jodenvervolging hun stem verheven, vertegenwoordigers van alle gezindten; als enig voorbeeld maken wij hier gewag van Titus Brandsma, niet ten onrechte bij de Nazi's aangeschreven als *'ein gefährlicher Mensch'*; in de bezettingstijd is hij door hen naar Dachau gevoerd, waar hij het leven liet.

En nu kwamen de Duitsers en vervolgden de Joden. Velen merkten het aanvankelijk nauwelijks op en vonden, zodra zij het feit niet meer konden ontkennen, allerlei troostgronden, die het zelfbedrog der berusting mogelijk maakten: 'Wel werden onze Joodse medeburgers diep beledigd, maar dat was niet dodelijk, niet waar? Als het vrede werd, kwam alles immers weer in orde, plus een behoorlijke schadeloosstelling! Zo troostte men zich en suste zijn geweten in slaap.' ¹ Of, andere nuance: 'Men vond het erg voor de Joden, en prees zichzelf gelukkig, geen Jood te zijn. Men geraakte er aan gewend, dat de Joden de klappen kregen.' ² Of Het Parool (10 mei 1942): 'En nòg leeft een groot deel van Nederlands burgerij rustig verder. Zij horen niets, willen niets weten en zien liefst niets van wat er om hen heen gebeurt. Zij weten nauwelijks iets van de misdadige maatregelen, waaraan onze Joodse landgenoten zijn blootgesteld, waardoor dit deel van het Nederlandse volk in ons eigen, voorheen zo veilige land, langzamerhand

¹ J.T. Veldkamp, *Het Amsterdams oorlogstijd* (Amsterdam, 1955), p. 9

² R. Rijksen, *Criminaliteit en bezet*: 22.

[p. 127]

het bestaan begint te leiden van een opgejaagd dier, zonder enige rechtszekerheid, zonder bestaanszekerheid, zonder te weten, wat de dag van morgen zal brengen en welke nieuwe kwellingen de duivelse Hunnen weer voor hen zullen uitdenken'.

Zij wisten niet, wilden niet weten. Hitler maakte dat ook wel erg gemakkelijk voor hen: zij hoefden niet te weten. Het ging allemaal zo geleidelijk. Zo netjes. Niet altijd, maar toch. Men had zijn eigen zorgen. Vooral dat laatste werd een licht hanteerbare troostgrond. Hoe vaak heeft schrijver dezes niet na de oorlog te horen gekregen: Je moet niet vergeten, wat *wij* allemaal hebben uitgestaan! Hij vergat - en vergeet - het niet.

Vervolgens: men had het alibi van het voorbeeld. Wat deed de overheid? Bij de behandeling van het probleem van de Joodse Raad hebben wij reeds een opsomming gegeven van de Nederlandse instanties, die de Duitsers bij de Jodenvervolging allerlei diensten bewezen. Hoe vlijtig en toegewijd werkte niet het Centraal Bevolkingsregister bijvoorbeeld mee! Hoe plezierig was het niet voor de Duitsers, dat de Nederlandse ambtenaar zo'n Jantje Secuur was: 'Veel innerlijke tegenstand moest worden overwonnen. De ambtenaar was ingeprent, dat de waarde van de registers bestond in de allergrootste nauwkeurigheid, waarmede de

gegevens op de kaarten werden geregistreerd, dat fouten, zelfs de allerkleinste, ontoelaatbaar waren en dat hij voor deze fouten ter verantwoording kon worden geroepen... De wens om medeburgers te helpen uit handen van de vijand te blijven, won het echter...' ¹

Niet bij allen. Men sla er de ondergrondse pers maar op na. Over 'het jammerlijk schouwspel van een kudde angstige schipbreukelingen, die elkaar bij de jaspanden vastgrijpen om in elkaars radeloosheid de verontschuldiging te vinden voor hun gebrek aan moed' (*Het Parool*, 22 september 1941). 'Hadden zij', aldus *Trouw* (23 juni 1943), 'van stonde aan een principiële houding aangenomen... Dat zou het moreel van het Nederlandse volk ten zeerste hebben geschraagd.' Zij hadden het niet, zeker niet 'van stonde aan'. Reeds in het najaar van 1940 valt Pieter 't Hoen (F.J. Goedhart) de burgemeesters van onze beide grootste steden en velen hunner ambtgenoten aan om hun jammerlijke houding tegenover de bezetter: 'Het optreden van vele burgemeesters is meer dan beschamend. Het is ergerlijk en schandalig.

¹ Veldkamp, *Het Amsterdamse Be*

[p. 128]

Zij capituleren elke dag opnieuw voor de onbeschaamde eisen van de indringer.' Zij 'haasten zich om de Duitse overweldiger het stof van zijn laarzen te likken... Vooral het hogere overheidspersoneel papt met de vijand aan en gedraagt zich als schoenpoetser van de Pruis.' Kon de gemiddelde Nederlander een voorbeeld vinden in de houding van diegenen, in wie hij zijn in den lande vertoevende overheid moest zien: de secretarissen-generaal? Hielden zij - in meerderheid dan - zich binnen de grenzen van het Landoorlogreglement? Trokken zij de grens precies tussen geoorloofde en ongeoorloofde collaboratie? Wanneer zij twee heren te dienen hadden gekregen sinds mei 1940, gingen zij niet héél ver met hun diensten aan de nieuwe? En de kerken? Hoe aarzelend waren zij niet begonnen? Hoe velen helaas schikten zich niet in de noodlottige maatregelen van de bezetter (met een beroep op bijbelteksten e.d.), ja, werkten eraan mee? Hoe vaak kozen zij niet in de eerste plaats partij, niet voor de vervolgte Joden, maar voor de vervolgte dopelingen? Wat zag men de politie doen, die handhaver van de orde, afglijdend tot werktuig van de bezetter, medeplichtig aan zijn vervolgingen?

De angst sloop rond, weerhield, verlamde. Men zag, men hoorde:

'Maar ach, - ikzelf?... keek toe en heb gezwegen.' ¹

De Joden worden weggevoerd en:

'Bloed stijgt ons naar de wangen
van schaamte, dat we dit siddrend verdragen,
dat w'ons niet kunnen, ons niet durven wage'om
hen los te rukken uit die scherpe tangen
en enkel staan, meewarig en verslagen.' ²

'Meewarig en verslagen'; lang niet allen echter koesterden die gevoelens. De Duitsers haatten de Joden, het verzet haatte de Duitsers. Berustten, nog eens, menselijke verhoudingen op wiskunde, dan had het verzet voor

de Joden moeten opkomen. Dat is vaak, heel vaak inderdaad geschied; laat hier met nadruk uitgesproken blijven, dat het zeer vele, door zeer velen niet zelden met gevaar voor eigen leven en volstrekt belangeloos verricht in dezen, een van de verhevenste bladzijden blijft uit de geschiedenis van die jaren. Is ze daarmee weerlegd, de algemene uitspraak van Sartre, dat 'ieder onzer' (van de niet-Joden)

1 P. Geyl, *O Vrijheid!...*; sonnetten p. 91.

2 H. Roland Holst-van der Schalk, (Rotterdam, 1947), p. 50-51.

[p. 129]

is *'totalement coupable et même criminel, le sang juif que les nazis ont versé retombe sur toutes nos têtes'*?

Zelfs waar verzet geboden werd, kon de gezindheid achter de verzetshouding heel troebel zijn. Het is erkend, dat onder verzetslieden 'virulente Jodenhaters' voorkwamen. Tot in de kampen als Amersfoort en Ommen koesterden gevangen niet-Joden gevoelens van afkeer tegenover de Joden, hun medeslachtoffers ¹. Zelfs onder de Engelandvaarders bevonden zich antisemieten. Zelfs in de illegaliteit kwam verraad van Joden voor. In de literatuur over die tijd komt men de wonderlijkste Jodenhelpers tegen; men weet trouwens: de philosemiet kan (let wel: kan) een ongemeen gecompliceerd personage zijn. Welk een tragische complexiteit onthult zich niet in een stuk als *Het opgejaagde volk* van Anne de Vries, opbiechtend dat 'wij bijna allen' de Joden haatten, dat 'het Nationaal-Socialisme met succes geappelleerd heeft aan onze zondige hartstochten en voor zijn anti-Joodse propaganda in ons land een rijke voedingsbodem vond... De meest voorkomende houding hier (in Amsterdam) was overal als elders in het land: dat men met de Joden niet te maken wilde hebben.'

Een merkwaardige uitspraak, dunkt ons, omdat ze als belijdenis het besef verraaft ener zo diepgevoelde schuld, dat ze de Jood ertoe zou kunnen brengen, de schrijver en in elk geval de niet-Joden in het algemeen te verdedigen met een verwijzing naar de Februaristaking in hetzelfde Amsterdam, dat in zijn ogen zo erg gefaald heeft. Dezelfde aarzeling voelen wij tegenover wat hij hierop laat volgen: '...dat ondanks het prachtige werk, door enkelen gedaan, geen vorm van verzet zo grandioos verloren is als dat tegen de Jodenvervolging'. Kan men hier wegens, afwegen? En wat moet men dan meetellen, wat niet?

Onze aarzeling vervalt in elk geval tegenover één groep, die wij misschien het best - of het minst verkeerd - op deze plaats behandelen: de denuncianten, de openlijke of anonieme aanbrengers. Van hun brieven is een enkele terechtgekomen bij Calmeyer en daarmee bewaard gebleven. Reeds in 1941 schrijft een verontruste Nederlander 'persoonlijk' aan 'Mijnheer de Rijkscommissaris': 'U alleen kunt het doen om Joden en jodinnen uit de particulieren of Gemeente Rusthuizen te verdwijnen. Zij zijn een ergernis voor een ieder beschaafd mensch en zij vergallen een iegelijks leven. Groetend' (volgt een naam - geen echte).

1 H.L. Lieve en K.R. ter Steege, *P prikkeldraad* (Nijkerk, z.j.), p. 73-78.

[p. 130]

Calmeyer's commentaar hierop is kostelijk: *'Es wird Schreiber ja wohl genügen, sich ausgesprochen zu haben. Die Form, namentlich zu unterzeichnen, ist nicht einmal*

unsympathisch'. En na nog een paar zinnen: '*Weglegen*'.

Een aannemersfirma in Hilversum (met volle naam) bericht de Duitsers over bepaalde aangeduide Joden, die goederen uit hun woning in veiligheid brengen. Een zakenman (volle naam) verklikt een Joodse collega, die bij zijn klanten op de Duitsers scheldt. Een Hagenaar (volle naam) bezwaart zich op 21 november 1941 bij 'de Weledel zeer geleerde Heer Dr Seijs Inquart' over de aanstelling van een Jood ('En dat jongmensch is nog wel iemand dien zeer tegen Duitschland en de NSB is') in rijksdienst (nonsens natuurlijk op dat moment); hij heet geholpen 'door een van zijn chefs, want dien zij telkens tegen hem, maak ja maar niet bezorgd hoor, want ik zal je wel helpen, en dat is nu geschied.' Onze Hagenaar verklaart zich bereid tot toelichting ('doch ik kan helaas niet de Deutsche taal') en eindigt, na nog eens voluit de naam van de 'Jood' opgegeven te hebben met 'P.S. ik verzoek hierover wel geheimhouding over mijn persoon'.

Bijna komisch, maar niet helemaal komisch, is het geval van een Nijmeegse dame, die zich tot 'Dr. Seijs-Inquart, Den Haag' wendt over haar dochter, die 'omgang heeft' met een Jood. 'U begrijpt dat ik daar *zeer* (in tekst dubbel onderstreept) "op tegen ben." "Seijs-Inquart" is "de enige, die hier een einde aan kan maken". Seyss-Inquart zond deze hartekreet door aan Calmeyer, die hem weer naar Binnenlandse Zaken doorgaf met het verzoek, bij het hoofd van de Afdeling Bevolking, Verkiezingen en Burgerlijke Stand in Den Haag erop aan te dringen, de bruidegom eens bij zich te laten komen, die inderdaad verklaarde, van het huwelijk af te zien...

Een bijzonder triest hoofdstukje uit de bezettingstijd is dat, waarin de activiteit - of non-activiteit - ter sprake moet komen van een instelling, die bij uitstek voor hulpverlening op humanitaire basis geschapen heette: het Nederlandse Rode Kruis. In het materiaal bevinden zich daarover vele klachten - en aanklachten; zelfs heel gematigde personen spreken met grote verbittering: 'Alle nationaliteiten in Theresienstadt ontvingen pakketten behalve wij'. (In een kamp na de bevrijding): 'Het Franse Rode Kruis was natuurlijk present, het Belgische Rode Kruis was present, maar het Nederlandse Rode Kruis schitterde door afwezigheid'. En: 'Het Nederlandse Rode Kruis kan er zich nooit op beroepen, dat er geen verbinding met Auschwitz te

[p. 131]

krijgen was. Het is dan ook een raadsel waarom het nooit pakketten naar Auschwitz gestuurd heeft.' Ook na de bevrijding had het 'nog heel veel goed kunnen maken, indien het gezorgd had voor voldoende medicamenten en voor een behoorlijke voedselvoorziening'. 'Ik durf te beweren, dat menig Nederlander, die na de bevrijding nog gestorven is, dan wel gered zou zijn geworden.' En: 'Het was voor ons in vergelijking met andere nationaliteiten in-droevig, steeds maar weer te constateren dat wij volkomen aan ons lot overgelaten werden.' (In een Duits tuchthuis:) 'In de loop van 1942 bleek dat wij kammen en stofkammen van huis mochten ontvangen. Enkeligen kregen op verzoek ook een gestuurd. Het Rode Kruis stuurde niets. Natuurlijk, een kam is maar een kam, maar is er iemand bij het Rode Kruis, die beseffen kan wat een eigen kam en een eigen stofkam betekenen in een gemeenschap, waar ongedierte aan de orde van de dag is en een kam een symbool der beschaving? Zelfde klachten over tandpasta en tandenborstel. Bovendien afgezien nog van de

geweldige betekenis die dergelijke kleinigheden in die omstandigheden voor ons betekenden, het feit alleen al te merken “ze denken aan ons, ze doen hun best voor ons” was immers honderdmaal meer waard dan het gezondene zelf.’ En: ‘Alle Franse, Belgische, Luxemburgse, Noorse, Deense, Tsjechische vrouwen hadden’ (in Waldheim) ‘dergelijke gaven ontvangen. *Het Nederlandse Rode Kruis had weer niets gedaan*’ (in tekst cursief).

Men weet, dat na de bevrijding in het rapport van de z.g. ‘Pakkettencommissie’ over deze aangelegenheid harde noten zijn gekraakt. Het is daar, waar feiten gegeven worden, buitengewoon pijnlijke lectuur. Ook hier kan schrijver, zich overigens de subjectiviteit van zulk een uitspraak bewust, zich niet geheel en al overtuigd voelen van wat door de voorzitters van het *London Committee* van het Nederlandse Rode Kruis in antwoord op het rapport der Pakkettencommissie ter verdediging is aangevoerd; hij sluit zich op zijn minst aan bij de conclusie van de Enquêtecommissie, welker beheerste bewoordingen hij slechts met moeite voor eigen rekening kan nemen. Dat het naoorlogse bestuur van dit Rode Kruis zich geroepen voelde, in het raadhuis van de gemeente Westerbork een gedenkraam te laten aanbrengen, stemt ook tot gepeinzen, wanneer men verneemt, dat dit voorstelt ‘een uitgeputte, ter aarde geworpen Joodse man, die door een vrouwenfiguur de drinkbeker wordt aangereikt’; links en rechts de wapens van het Rode Kruis en Westerbork. Het blijft nu eenmaal voor schrijver dezès een schrijnende waarheid, dat ook waar deze

[p. 132]

organisatie zelf geen hulp heette te kunnen verlenen, zij meer had kunnen presteren in het ontwikkelen van initiatieven, om hulp door anderen te stimuleren. Het lange stuk van H.M. Gans, op blz. 106-118 als bijlage in het rapport van de Pakkettencommissie opgenomen (wij citeerden al eerder daaruit) blijft een onvergetelijk document van menselijk falen.

Gelukkig zijn er ook andere zaken te vermelden.

Herhaaldelijk gewaagden wij van protesten, van verzet, van hulpverlening. Bij het ontslag aan Joodse ambtenaren, bij de terreur in de Amsterdamse Jodenhoek, bij de invoering van de ster, bij het begin van de deportaties; wij zullen nog moeten spreken over de opneming van en hulpverlening aan ondergedokenen. Niet alleen verzetslieden haalde men met groot risico uit de gevangenissen, ook Joden, omdat zij Joden waren - al is het tekenend, dat dit als een van de zeer weinige keren moet gelden dat zulks geschiedde. Niet overal was men traag geweest; hier en daar vinden wij zelfstandige initiatieven van mensen, die niet wachtten, totdat anderen op gang kwamen. Niet alle ambtenaren lieten verstek gaan; velen bekochten hun actieve steun aan de vervolgdèn met hun leven; hetzelfde kan men ook zeggen van velen bij de politie aangesteld. In de baaiërd van drijfveren ontbreken gelukkig zeer vaak de nobelste niet. In het leven van alledag bevinden zich de dingen gewoonlijk niet op zulk een hoog niveau.

‘Vanmorgen ontmoette ik een vroegere patiënt, een Jood van *plus minus* 70 jaar. Hij vertelde, dat zijn vier kinderen 6 tot 8 maanden geleden naar Polen waren vervoerd en dat hij sedert niets van hen had gehoord. Toen het gesprek afgelopen was, gaf ik hem een hand en werd toen plotseling door een Duitse onderofficier aangesnauwd: “*Schämen Sie sich nicht mit einem Sau-Juden zu reden?*” Ik heb niet geantwoord en ben doorgelopen, maar dat zo iets kan gebeuren in ons land door zo'n “*rotmof*”? En daar staan wij machteloos tegenover voorlopig.’ ¹

Zo waren er verscheidenen, misschien wel de overgrote meerderheid. Zeer velen kwamen daar niet aan toe, lang niet. Anderen staken er boven uit. Er is van alles, van iedereen. Willem Mengelberg, die in zoveel opzichten gefaald heeft, brak blijkens de bewaard gebleven copie van een brief bij ‘*Herr Generalleutnant Rauter*’ een lans voor Michael Hillesum, ‘het grootste pianistische talent, dat in de laatste

1 H. Mees, *Mijn oorlogsdagboek*, I

[p. 133]

jaren het Conservatorium bezocht heeft’. De schrijver van dit boek had dit wonderkind - dat was ‘Micha’ zeker - een paar jaar als leerling op het gymnasium. *Requiescat*. Er zijn hoogtepunten, er zijn dieptepunten. Bij een enkele, die zulk een hoogtepunt had bereikt, vinden wij de erkenning van een tragisch tekort, en de uitspraak: ‘dat de Joodse landgenoten na de bevrijding het minst van ons allen reden hadden tot dankbaarheid, die niettemin van hen tot in het belachelijke toe werd verwacht’.

Het bovenstaande geeft enige indruk van de reacties van de niet-Joodse Nederlandse bevolking op de wegvoering van ruim honderdduizend Joden. Er was echter nog een Nederlandse regering buiten Nederland, er waren nog Nederlanders buiten Nederland. Wat hebben zij gewild, gekund, gedaan? Of niet gewild, niet gekund, niet gedaan?

Londen

Men mag o.i. deze vraag niet geheel losmaken uit een van wijdere strekking. Nederland was een van de Geallieerden, het betrekkelijk machteloze lid van een strijdgemeenschap, waarbinnen de Verenigde Staten, Engeland en de Sowjet-Unie de leiding hadden. Hun daadloosheid dekte de Nederlandse daadloosheid - niet geheel. Hun initiatief stuwde het Nederlandse initiatief op - niet geheel.

Miljoenen Joden werden vermoord. De beschaafde wereld vernam het. Wanneer zij het geloofde, stond ze verbijsterd, maar beperkte haar sympathie tot staan en tot weinig meer. Niet alleen God, is gezegd, helpt wie zichzelf helpen, maar ook de mens - en de Joden konden zichzelf niet helpen. En stierven, bij miljoenen, mannen, vrouwen en kinderen, stierven een verschrikkelijke dood.

Misschien is het waar, dat de Geallieerden er weinig tegen konden doen. Maar dan dringt zich toch de vraag op: waarom hebben ze dan zelfs dat weinige nagelaten? Waarom hebben ze de Joden niet beschouwd als wat ze toch waren: hun bondgenoten, waarom hebben

[p. 134]

ze de Joodse zaak niet tot de hunne gemaakt; Waarom verdronk elk initiatief in een oceaan van politieke, economische en militaire alibi's? Waarom bleef alles liggen, kwam alles te laat? 'Het is niet, dat ze zich er niet om bekommeren, maar dat ze zich er niet genoeg om bekommeren', aldus de klacht van een Britse Jood tijdens de oorlog.

Men heeft verklaard, ach ja. Gewezen op militaire noodzaak, op de publieke opinie, op een tekort aan fantasie. Gewezen op het algemene ongeloof; Thomas Mann ¹ zei toen al, dat men die verhalen voor 'Geschichten' hield (maar, zei hij, ze zijn *Geschichte*). Men vluchtte daarin weg voor een waarheid, die men niet in het gezicht kon kijken. Zelfs Joden in Palestina konden, wilden niet geloven. Wanneer de Londense Regeringscommissaris voor de Repatriëring op 31 maart 1944 een rapport met bijzonderheden over de Poolse vernietigingskampen (rapport-Dentz) inlevert, laat hij daaraan voorafgaan: 'Het kennisnemen van bijgaande beschouwing kan wellicht tot de veronderstelling leiden dat hierin een sombere voorstelling van zaken gegeven is of dat teveel uit bijzondere gevallen gegeneraliseerd is geworden. Hierbij kan slechts worden opgemerkt, dat bij het bewerken van het zeer uitgebreide materiaal naar de grootst mogelijke objectiviteit gestreefd is, na vergelijking van bronnen van de meest uiteenlopende aard. Echter zijn de meest weerzinwekkende berichten achterwege gelaten of slechts in verkorte vorm vermeld.'

De lezer late die slotzin even goed op zich inwerken. Hij houde er rekening mede, dat zo iets met de beste bedoelingen gebeurd kan zijn; tenslotte zou de inhoud van dit rapport een groot aantal Joden bereiken, die toch niets konden doen. Maar toch kan men niet nalaten te denken aan de klacht van een Joodse vrouw ², aan de hel ontkomen: '*Wir erfahren es ja heute noch, dass dies alles jetzt noch in vielen Ländern nicht geglaubt wird, obwohl doch die Zahlen schwarz auf weiss nur eine allzu deutliche Sprache sprechen. Man will es nicht glauben, die Konsequenzen, die man aus diesem Wissen ziehen müsste, wären zu einschneidend und beschämend. Die sechs Millionen Menschen sind eben nicht mehr,*

¹ Thomas Mann, *Deutsche Hörer*;

und es sieht so aus, als wenn man in einiger Zeit leugnen würde, dass sie jemals existiert haben.'

Ach ja, men weet het: wat voor de Joden het probleem bij uitstek

Radiosendungen nach Deutschland
48.

2 Grete Salus, 'Eine Frau erzählt',
Zeitgeschichte, Beilage zur Woche
30 okt. 1957, p. 680.

[p. 135]

vormde, was voor de Geallieerden slechts een uit vele. Men weet het: er kwamen zoveel berichten binnen, het was zo moeilijk, daarin te schiften en ze waren niet gecoördineerd. Men weet het allemaal.

Maar dan is er toch nog altoos die Britse uitspraak omtrent: *'difficulties of disposing of any considerable number of Jews should they be rescued from enemy-occupied countries'*. Hetgeen men in het Nederlands vertaald heeft met: waar moeten we naar toe met de geredde Joden? Is dat ook nog gebrek aan fantasie? Of is het iets ergers? Staat daar niet, dat de Joden maar moesten verrekken? Moet dat de Duitsers niet hebben versterkt in de veronderstelling, dat ze hun gang wel konden gaan? Is ze werkelijk zo onzinnig, de opmerking van een Jood in november 1943, dat Hitler dwaas gehandeld had, door de Joden in zijn domeinen niet aan de Geallieerden te hebben aangeboden? Die zouden dit aanbod zonder twijfel afgewezen hebben - en Hitler zou zijn goede naam als *gentleman* hebben behouden. De Pools-Joodse leider Zygelboim pleegde op 12 mei 1943 zelfmoord in Londen, als een protestdemonstratie tegen de democratische naties en regeringen, die volstrekt niets gedaan hadden om de volledige uitroeiing van de Joodse bevolking in Polen te voorkomen. 'Misschien zal mijn dood teweegbrengen wat ik niet kon bereiken in mijn leven, nl. dat men handelt.' Deed men het?

Er is geen beginnen aan, enig beeld te geven van de niet zelden verregaande Jodenhaat, waar de Jood in de landen onzer bondgenoten geregeld mee geconfronteerd werd; het verschijnsel zou een apart boek vereisen. Wij keren dan ook maar terug naar de reeds geciteerde vrouw 1 : *'Die Tatsache bleibt bestehen, dass unschuldige, hilfslose Menschen hingemordet wurden, ohne jedwede Hilfe von aussen. Vor den Augen der ganzen Welt geschah das, sie wandte sich zwar schauernd ab, nahm es aber hin als unabänderliche Forderung dieses Krieges, nahm dieses Opfer hin, schweigend. Die Flammen schrieten, die Flammen der hundert Verbrennungs-kamine schrieten mit Frauen- und Kinderstimmen, züngelten auf bis zum Himmel, um dann erst zu erlöschen, wenn eben nichts mehr Lebendes da war, mit dem sie genährt werden konnten.'*

Alvorens tot een beoordeling van de Nederlandse regering in Londen over te gaan, heeft het zin, nog aan enkele feiten te herinneren.

In de loop van 1942 hadden de Nazi-leiders, vooral Hitler en Goebbels, er weinig twijfel aan overgelaten, dat zij van plan waren, de

1 A.v., p. 701.

[p. 136]

Joden inderdaad uit te roeien. Op 18 december 1942 legde Eden in het Lagerhuis de historische verklaring af (tegelijktijd gepubliceerd in Washington en Moskou), waarin hij mededeelde dat de aandacht der hierin opgesomde Geallieerde regeringen (ook van de Nederlandse) was getrokken door talrijke (*'numerous'*) berichten, waaruit bleek, dat de

Duitsers inderdaad Hitler's bedreiging uitvoerden. De verklaring gewaagde van transporten uit alle bezette landen *'in conditions of appalling horror and brutality'* naar Oost-Europa. In Polen, *'which has been made the principal Nazi slaughterhouse, the ghettos established by the German invaders are being systematically emptied of all Jews except a few highly skilled workers required for war industries'*. De verklaring vermeldde reeds 'vele honderdduizenden' slachtoffers. Na afloop verhief zich het Lagerhuis een ogenblik in stilte, bij wijze van protest.

Na zijn rede werd de Britse regering bestormd door Joden en niet-Joden: men moest het Britse rijk openstellen, de Dominions, Palestina. Men moest, men moest... De kranten bevatten de vreselijkste details. Maar toen men de pers voorstelde, een campagne te openen tot het wakker houden van de publieke aandacht en tot bespoediging van de regeringsactie, luidde het antwoord: 'Het is geen nieuws meer'. De vergassingen gingen door - mannen, vrouwen, kinderen, honderdduizenden; *'it was just too bad'*, die nare Duitsers toch. Maar het was geen nieuws meer. Men 'deed' natuurlijk wel wat. Maar wat deed men? Niet eens het probleem werd gesteld: hoe kunnen wij nog zoveel mogelijk Joden redden ondanks de ontzaglijke moeilijkheden? En misschien moet men ook hier weer vragen, rechtvaardigheidshalve: Wat geloofde men? Wat wilde, wat kon, wat moest, wat mocht men geloven?

Van 19 tot 29 april 1943 kwam de Bermuda-Conferentie bijeen, die het vraagstuk besprak. Zij opende met enige redevoeringen. Geven wij het woord aan de *Observer*, in een hoofdartikel: 'Wat zo verschrikkelijk is aan deze redevoeringen is niet alleen hun uiterste ongevoeligheid voor menselijk lijden. Het is de daaruit gebleken bereidheid van de twee machtigste mogendheden op aarde, zich te vernederen, zich bankroet te verklaren en machteloos, ten einde daarmee het geringste ongemak te ontlopen, dat hulpvaardigheid veroorzaakt.'

Men kan de bewaardgebleven stukken van deze conferentie (Joodse vertegenwoordigers werden er n.b. niet eens toegelaten!) niet zonder smart en schaamte lezen. En dat precies in de tijd, dat de Poolse Joden in Warschau hun hopeloze strijd tot het eind toe voerden! Niet zonder

[p. 137]

grond gaf de *News Chronicle* van 26 april 1943, dus nog vóór het einde van deze bijeenkomst, een beschrijving ervan onder het kopje *'How not to hold a Conference on Refugees'*. Omdat men niet alle Joden kon redden, behoefde men helemaal niets te doen...

Op 22 januari 1944 richtte President Roosevelt een *War Refugee Board* op, met als directeur John Pehle. Men lette even op de naam: het woord 'Jood' komt er niet in voor. Had de St. James Conferentie van januari 1942, gewijd aan de Duitse oorlogsmisdaden, al niet geweigerd, de misdaden tegen de Joden als zodanig te noemen? Op 30 maart 1944 legde Eden weer een verklaring af in het Lagerhuis. Het Russische Politbureau propageerde zijn visie op de oorlog als een fase in de historische strijd tussen fascisme en vooruitgang; de Joden werden dus niet afgeslacht omdat zij Joden waren, maar als anti-fascisten uit landen, bezet door de Nazi's... Wel schoten West en Oost beide te kort. De Joden stierven.

Het wordt tijd, dat wij ons hierna naar de Nederlanders in Londen begeben. Als inleiding diene nog eens het rapport-Dentz, hierboven reeds

aangehaald, meer in 't bijzonder de reacties die dit rapport opriep. Zij zijn van dezelfde aard als die van 'Londen' (in het algemeen gesproken) op de noodkreten van de (voornamelijk Joodse) vluchtelingen. Luisteren wij naar M. Sluysen, die zich daar bevond: '...Waar het echter op aankomt, is dit, dat men de mensen aan hun lot overliet, dat men mensen niet doorstuurde, dat men van een bepaald anti-democratische geest bezielde was, dat men mensen, die bepaalde boodschappen voor Londen hadden en die voor de democratische groeperingen kwamen, op alle mogelijke manieren tegenwerkte'.

Dezelfde zagsman haalt in het meergeciteerde Enquêteverslag een karakteristiek antisemitische uitspraak aan, in Londen gedaan door iemand 'in de top'.

De Voorzitter: 'In de top?'

Antwoord: 'Hij was toch secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, was dus de baas van allemaal onder de heer Van Kleffens. Als er dus op een dergelijke manier in de top geredeneerd wordt, hoe wilt U, dat anderen dan zullen redeneren?'

Inderdaad. En hoe wilde men, dat anderen dan zouden doen? Zou de uitroeiing van honderdduizend Nederlandse, van miljoenen niet-Nederlandse Joden hen uit de slaap hebben gehouden? Ligt het niet voor de hand, dat zij in elk geval zich niet al te sterk in die narigheden hebben verdiept? Men herinnert zich, dat de heer Dentz niet alle gruwelen,

[p. 138]

hem bekend, in zijn rapport heeft weergegeven. Toen hij het klaar had '... (heb) ik het aan de heer Ferwerda ter goedkeuring voorgelegd. De heer Ferwerda heeft toen enkele passages geschrapt of mij verzocht, die te wijzigen, omdat hij het zo erg vond, dat men het eigenlijk niet op schrift kon zetten.'

De heer Stokvis: 'Nu wil ik dit nog vragen: ik begrijp niet, waarom de heer Ferwerda dit liet schrappen. Was dit uit emotionele of aesthetische overwegingen?'

Antwoord: 'Ik heb het ook niet begrepen.'

Gelukkig kunnen wij, dank zij de Enquêtecommissie, het 'hoor en wederhoor' toepassen. De Voorzitter zegt tegen de heer Ferwerda: 'Die hele ellende staat er in. Heeft hij het eerst aan u voorgelegd, vóórdat het uitging?'

Antwoord: 'Ongetwijfeld.'

De Voorzitter: 'Weet u ook of u daar wat in veranderd of geschrapt hebt?'

Antwoord: 'Ja, dat heb ik inderdaad gedaan.'

De Voorzitter: 'Wat hebt u geschrapt?'

Antwoord: 'Nu moet ik het uit mijn hoofd zeggen en ik kan mij het rapport niet geheel en al voor de geest halen, maar er stonden in dit rapport bepaalde gruwelverhalen.'

De Voorzitter: 'Die staan er nog in.'

Antwoord: 'Maar er waren bepaalde passages, die mij beslist stotend voorkwamen en welke dat nu precies waren, kan ik u niet zeggen.'

Uit het vervolg van dit verhoor blijkt, dat de heer Ferwerda - en er is geen enkele reden aan zijn goede trouw te twijfelen - vreesde, dat het rapport voor 'overdreven' zou worden aangezien en dat een te schrill kleurengamma 'eerder de medewerking zou hebben geschaad dan gebaat'.

Daarom meende hij verstandig eraan te doen, het 'enigszins bij te vijlen'.

Honderdduizend Nederlandse, miljoenen buitenlandse Joden werden afgemaakt. De heer Dentz stelde een rapport op, het werd 'bijgevijsd' door de heer Ferwerda en nu zou er iets gebeuren?

De Voorzitter: 'Was er bij het repatriëringscommissariaat een afdeling, die hier iets mee te maken had?'

Antwoord: 'Neen.'

De Voorzitter: 'Wie had er dan wel mee te maken?'

Antwoord: 'Niemand; daar gaat het juist om.'

[p. 139]

De Voorzitter: 'Eind 1943, begin 1944 was er volgens u niemand, die zich bij de Regering in Londen bemoeide met de noden van de gedeporteerden en de gevangenen in de concentratiekampen?'

Antwoord: 'Laat ik het zo zeggen, dat ik niemand heb kunnen ontdekken.'

Maar er was toch een regering in Londen? Een Nederlandse regering in de tijd, dat honderdduizend Nederlandse Joden werden weggevoerd? De oud-minister van Binnenlandse Zaken, mr. J.A.W. Burger, verdedigde voor de Enquêtecommissie zijn collega's: 'Wat ik te kennen heb willen geven, is, dat men nu niet moet veronderstellen, dat de Ministerraad geen belangstelling had voor de situatie van de Joden, maar meer dat de meerderheid de moeilijkheden niet zo ernstig zag als ik dat deed.'

De heer Stokvis: 'Dus een gemis aan realiteitsbesef?'

Antwoord: 'Zo voelde ik het aan. Er was echter geen sprake van, dat men zich aan de Joden niets gelegen liet liggen. Naar mijn mening onderschatte men de moeilijkheden.'

Honderdduizend Nederlandse Joden, mannen, vrouwen, kinderen, werden weggesleept onder de verschrikkelijkste omstandigheden. Berichten meldden, dat zij in Polen voor een verschrikkelijke dood waren bestemd. Dat waren de 'moeilijkheden' van deze Joden, door de Nederlandse regering onderschat, al moet men tot haar lof ontkennen, dat zij zich niets aan deze Joden gelegen liet liggen. Wat precies ze zich wel aan hen gelegen heeft laten liggen? Uit het Enquêteverslag wordt het maar niet duidelijk:

De Voorzitter: 'U meent dus, dat ze ook wel belangstelling hebben gehad voor het vraagstuk van de Joodse Nederlanders, maar dat ze zich eenvoudig machteloos gevoeld hebben?'

Antwoord: 'Inderdaad.' (volgt: de Regering zat onder heel moeilijke omstandigheden) '...niemand zou onder die omstandigheden 100 pct. resultaat hebben kunnen bereiken. Dat was onmogelijk, wij zaten er toch zelf mee.'

De heer Stokvis: 'Maar op dit terrein is het nul percent resultaat.'

Antwoord: 'Ja.'

Honderd percent was niet mogelijk. Negentig niet, tachtig niet - de lezer kan de reeks wel vervolgen. Maar tot nul percent was het toch wel ver, heel ver. Het was nul percent, niet één percent, maar nul percent.

En prof. Gerbrandy? Een man, aan wiens volharding, energie, toewijding

[p. 140]

men nog nimmer heeft getwijfeld? Als anderen werkloos bleven, dan moet hij toch...? Vóór 1940 had hij al getuigd van zijn diep respect voor het Joodse volk, voor hem het Volk van het Boek, van de Bijbel, had hij zijn geloof uitgesproken aan de uiteindelijke mislukking van de Neurenberger wetten, ‘omdat zij vloeken met die werkelijkheid in hogere zin, die alleen in staat is, een rechtsorde blijvend te dragen’.

Geven wij twee aanhalingen uit het Enquêteverslag:

‘Laat ik dit even zeggen, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb bezoek ontvangen van één der leiders van de mensen, die vooral opkwamen voor de Joden over de gehele wereld, en die heeft mij persoonlijk verklaard in tegenwoordigheid van de heer Van Haersma de With, dat er geen Regering was, die zich zo intensief daarvoor had geïnteresseerd als de Nederlandse.’

De heer Stokvis: ‘Dat was dan een platonische belangstelling, mijnheer Gerbrandy.’

Antwoord: ‘Neen.’

De heer Stokvis: ‘Dan zou ik graag van u willen horen, wat er in concreto gedaan is.’

Antwoord: ‘Hij heeft er bij gezegd: ik weet, dat u zo weinig kunt bereiken. Men moet niet de uitslag, het resultaat tellen, maar het doel.’

De heer Stokvis: ‘Inderdaad.’

De Voorzitter: ‘Hoe kwam het nu, dat u niets bereiken kon? Kwam dat voornamelijk door Engelse tegenstand, waarbij u zich neerlegde?’

Antwoord: ‘D.w.z. fysieke onmogelijkheid, Mijnheer de Voorzitter.’

En nu de Voorzitter van de subcommissie zelf: ‘Het merkwaardige van deze zaak is, dat wij indertijd aan de heer Gerbrandy hebben gevraagd: “Had u niet steeds in Londen deze zaak in uw hoofd? Bent u niet steeds begaan geweest met de slachtoffers van de Duitse terreur op dit gebied, niet alleen wat de Joodse slachtoffers betreft, maar ook vele andere? Hebt u zich niet voortdurend afgevraagd: wat kunnen wij er aan doen?” “Ja, natuurlijk”, zei de heer Gerbrandy toen en hij heeft het ons min of meer toegelicht. Hij zei: “Er staat het nodige over in de notulen van de ministerraad”. Toen hebben wij gevraagd: “Mogen wij daar iets naders over vernemen?”, waarop de heer Gerbrandy ons beloofde, het thuis te zullen nakijken. Wij hebben later gevraagd of hij iets gevonden had en hij heeft ons geantwoord: “Er

[p. 141]

staat niets in”. Dat is iets, waardoor wij enigszins schichtig zijn geworden.’

Er zijn uit het najaar van 1943 een paar documenten overgeleverd, die licht kunnen werpen op de toenmalige zienswijze van de minister-president. Het eerste is een stuk, aan de ministers op 6 oktober 1943 rondgezonden en dat betrekking heeft op de uitwisseling van Nederlanders tegen Duitsers. Daaruit blijkt dat in februari 1943 deze zaak al aan de orde is geweest in de ministerraad, maar dat het toen alleen ging over de vraag, of men Nederlandse Joden in Nederland tegen geïnterneerde Duitsers in Suriname kon uitwisselen. Daarop was de ministerraad niet ingegaan: ‘Een der bezwaren tegen het plan was dat

hoewel het lot der Joden wellicht zwaarder te dragen is dan dat van andere bevolkingsgroepen, het toch de vraag blijft of zulks voldoende grond vormt voor een voorkeursbehandeling.'

Men wist toen al, dat tienduizenden Joden onder vreselijke toestanden de weg naar Polen waren opgegaan; men had alle aanleiding, te vrezen voor een catastrofe. 'Wellicht' was hun lot zwaarder te dragen dan dat van andere bevolkingsgroepen. Wellicht. Het staat er. Ook voor dit latere plan blijft als een der bezwaren gelden, t.a.v. de Joden, in Barneveld geconcentreerd, dat zij 'bevoorrecht worden boven andere Nederlanders'.

In een radiorede, op 21 oktober 1943 gehouden, erkende Gerbrandy echter: 'Hoewel ons volk ook, als geheel, te lijden heeft gehad en nog te lijden heeft, de slagen, die de Joden troffen, waren algemener en veelal wreder'. Maar ook: '- eens zal het Joodse volksdeel, verminkt, doch niet ontzield, zijn plaats hernemen aan de Nederlandse haardsteden. Al zal veel leed helaas niet ongedaan gemaakt kunnen worden, het Nederlandse volk zal zich zijnerzijds beijveren om de geslagen Joodse wonden naar beste vermogen te helen, gelijk het zich zal inspannen om het doorstane oorlogsleed van al zijn kinderen te verzachten en te genezen.'

De directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dr. L. de Jong, tijdens de oorlog in Londen werkzaam, herinnert zich, dat hij begin december 1943 prof. Gerbrandy documentatie-materiaal had voorgelegd, waaruit met grote mate van waarschijnlijkheid de systematische uitroeiing der Joden in Oost-Europa bleek. Prof Gerbrandy was hierdoor zo getroffen dat hij op een gegeven moment in ontsteltenis uitriep: 'Maar dan gaat het ganse Duitse volk te gronde!' (of woorden van die strekking). Hij had kennelijk tot op dat moment

[p. 142]

de realiteit van de massamoord betwijfeld. Ook later - nog in 1954 - meende prof. Gerbrandy zich stellig te herinneren, dat hij op het ogenblik, dat hij het hiervoor genoemde stuk (van 6 oktober 1943) opgesteld had, nog geen geloof gehecht had aan de berichten die van massale uitroeiing van westeuropese Joden gewaagden; korte tijd later echter had hij deze mening gewijzigd en kon hij niet meer aan de vreselijke realiteit twijfelen.

Het blijft een benauwende, een bijna obsederende vraag voor de historicus: Wat 'wist' 'men' in Londen? Een zin met twee woorden, gescheiden van elkaar, tussen aanhalingstekens: 'wist' en 'men'. Als die 'men' in Londen Pools was, 'wist' hij het reeds midden 1942 zowat allemaal, maar de zelfmoord van een Poolse Jood, hierboven vermeld, bewijst, hoe weinig daarna gebeurde, beter: dat niets daarna gebeurde. En de Nederlandse 'men' in Londen; 'Wist' men het? Radio Oranje sprak op 29 juli 1942 van 'Joodse Polen', bij duizenden in gaskamers afgemaakt en in een oproep: 'Onze Joodse medeburgers zal het even slecht vergaan'; hen wacht 'vernietiging en uitroeiing'. Een Amerikaanse publicatie van 1943 gewaagt van de transporten en spreekt uit, dat alleen al hun afschuwelijk karakter 'voldoende bewijs' leverde, dat uitroeiing meer dan arbeid het werkelijke doel was. Hele pakken documenten over de toestand in bezet gebied en in het bijzonder in Nederland zijn uit Londen bewaard gebleven. Alweer: wie precies was de 'men' die ze las? Hoe weet men dat deze of gene afschuwelijke onthulling niet wekenlang, maandenlang in een bureaula bleef liggen? Op verschillende documenten staat 'geheim'. Wie hield het geheim en voor wie? Het zal misschien nog na te gaan zijn,

misschien ook niet; wij hebben het maar niet geprobeerd. Het al meer genoemde rapport-Dentz komt tot de conclusie dat de deportatie naar Polen ('naar geveerd moet worden') daarentegen te beschouwen is als een aanwijzing, dat van de betrokkenen uiteindelijk slechts weinigen het leven er zullen afbrengen.

Is er nu volstrekt niets gedaan? Er zat in Londen toch een vrij groot aantal Joden; namen zij geen enkel initiatief? Natuurlijk. Geven wij nog eens het woord aan een kroongetuige, de heer M. Sluysen: 'De zaak is, dat midden 1942 men *eigenlijk*' (cursivering van ons, J.P.) 'in Londen zich rekenschap *begon*' (idem) 'te geven van de grote ernst van de gevaren, die vooral de Joodse Nederlanders bedreigden'. Een aantal personen - de heer Sluysen inbegrepen - had 'de zaak van het begin af zeer pessimistisch bekeken'. Maar men had 'moeite om de gedachte

[p. 143]

te verwerken, dat de mensen werden weggevoerd om in Polen te worden vergast'. Op een middag had prof. Gerbrandy hem verteld, dat volgens een uit Polen ontsnapte officier de Joodse Nederlanders daar werden vergast. Prof. Gerbrandy had gevraagd: 'Kun jij zo iets geloven?' Prof. Gerbrandy 'kon het niet geloven, dat een dergelijke onmenselijke methode zelfs door de Duitsers werd toegepast'.

In elk geval, de heer Sluysen kreeg daarna contact met twee Nederlandse Joden in Londen, mr. J.L. Polak, directeur van de Unilever, en de heer S. van Zwanenberg uit Oss. Pogingen om bij de Nederlandse regering gedaan te krijgen, een advies-commissie voor Joodse aangelegenheden in het leven te roepen, werden aanvankelijk afgewezen met een argument, waarvan de heer Sluysen zegt, dat het 'volstrekt *bona fide*' was: de regering maakte geen verschil tussen Nederlanders en Nederlanders. De historicus beseft wel, hoe gevaarlijk vergelijkingen zijn, maar zou toch willen opmerken, dat het een arts, voor wie alle patiënten patiënten zijn, ook niet siert, wanneer hij geen verschil maakt tussen een zware verkoudheid en een acute blindedarm-ontsteking. Eindelijk, op 22 februari 1943, werd toch uit de drie genoemde personen deze commissie gevormd, die zich meer in het bijzonder blijkt bezig te hebben gehouden met het probleem van de uitwisseling. Verderop in het Enquêteverslag vindt men iets over haar activiteit. Bij het verhoor van de heer Dentz merkte mr. Stokvis op: 'Ik heb de taak van de Joodse Adviescommissie eigenlijk nooit helemaal begrepen.'

Antwoord: 'Ik ook niet. Ik heb zoveel in Londen niet begrepen.'

Het is ook merkwaardig uit het verslag te vernemen, in welk tempo bij de toenmalige Regeringscommissaris voor de Repatriëring 'eindelijk' het plan was opgekomen om de Joodse gedeporteerden te helpen. Pas in juni-juli 1944 kreeg hij van de regering toestemming, 'te trachten in die richting te doen wat er te doen was'.

Wij onderschrijven volkomen het oordeel, door een o.i. bevoegde¹ te dezer zake uitgesproken over de Londense activiteit ten bate van de Nederlandse Joden: 'Nergens staat in een aantal punten duidelijk en onomstotelijk geresumeerd wat die Nederlandse instanties nu eigenlijk wel hebben gedaan'. Nergens, voegt schrijver dezes daaraan toe, heeft hij een aanvaardbare weerlegging gevonden van het oordeel van de Pakkettencommissie:

'dat de Nederlandse Regering te Londen haar taak betreffende de

¹ M.H. Gans, 'Parlementaire Enquête hulpwerk aan Joden', *Nieuw Israel* 1952.

[p. 144]

zorg voor de politieke gevangenen en gedeporteerde Joden afgeschoven heeft op andere instanties, zonder er zich voldoende van te overtuigen, of deze taak naar behoren werd uitgevoerd;

‘dat het een grove nalatigheid van de Nederlandse Regering in Londen en het *London Committee* is geweest, dat tot juni 1944 geen enkele maatregel, zelfs niet het registreren van aldaar bekende namen van politieke gevangenen en gedeporteerde Joden, was genomen om de directe hulpverlening aan genoemde gevangenen te organiseren, zulks in tegenstelling met andere naties;

‘dat in de jaren 1944 en 1945 de activiteit van de meeste officiële Nederlandse instanties in Londen nog zo gering was, en eventuele toegezegde financiële hulp zo traag werd uitbetaald, dat iedere poging tot hulpverlening vrijwel tot mislukking gedoemd was.’

Enzovoorts. En:

‘dat alle bovengenoemde grotere en kleinere tekortkomingen - vrijwel alle terug te brengen tot een tekort aan initiatief, durf en fantasie en een teveel aan formalisme en bureaucratie - er de oorzaak van zijn, dat duizenden Nederlanders het leven hebben verloren welke, naar menselijke berekening, bij tijdige hulpverlening zouden zijn gered.’

Terecht wijst mr. Herzberg¹ op de reactie van de meergemelde Regeringscommissaris voor de Repatriëring op een voorstel tot hulpverlening aan Joden in Bergen-Belsen, d.d. 8 maart 1945: ‘*I would still have to consider whether the matter is of sufficient urgency and importance*’. Deze uiting zegt mr. Herzberg ‘bewijst op zichzelf al hoe weinig men in Londen van de Jodenvervolgung heeft begrepen. En dit is nog de meest vleierende suppositie.’

Inderdaad; vleender kan het o.i. niet. Een gestencild stuk, in het Enquêteverslag niet opgenomen, bevat de telegramwisseling van baron Van Harinxma, regeringscommissaris voor de vluchtelingen, in maart en april 1944, betreffende het sturen van pakketten uit Portugal naar de Joden in Westerbork, Barneveld en Vught. Het is een vorm van hulpverlening, voorgesteld door de Amerikaanse *Joint* en door een Joods comité in Jeruzalem. In door minister Van Kleffens ondertekende, namens baron Van Harinxma verzonden telegrammen, poneerde laatstgenoemde tot tweemaal toe, dat zijn organisatie niets met deze zaak te maken had (‘Volgens mij is plan *Jewish Joint Committee* alleen hun zaak’).

¹ Herzberg, p. 237.

[p. 145]

Toen het in bezet gebied misliep met de Joden, deed Koos Vorrink van hieruit begin 1943 voorstellen voor het nemen van represailles op de Duitsers. Deze Duitsers vingen zowel zijn boodschap op als het antwoord uit Londen; dat laatste kwam hierop neer dat men voor dergelijke politieke berichten geen interesse had. Het bewijs is niet geleverd echter, dat dit telegram, indien al echt trouwens, van de Nederlandse regering gekomen is, of haar bekend geweest is; van de Duitsers hier te lande, van Rauter bijvoorbeeld, heet het, dat zij er met voldoening van kennis genomen

hebben, vermengd overigens met spijt, dat publicatie (de telegramwisseling vond plaats in het kader van het *Englandspiel*) toen onmogelijk was. Het is te begrijpen dat wie in Nederland na de oorlog de echtheid en de oorsprong volledig aanvaardden, daar bittere oordelen aan vastgeknoopt hebben ten aanzien van een regering, die in haar elementaire taak te kort geschoten leek; het paste zo goed in een samenhang met andere beschuldigingen, met die bijvoorbeeld, dat Londen nimmer enige instructie aan de Joodse organisaties verstrekt had, ook niet via Radio Oranje, dat Londen de Joden maar in de steek gelaten had, overgeleverd als zij waren aan een oppermachtige vijand zonder enige hulp van buiten.

Hulp van buiten? Misschien zal deze of gene lezer opperen: maar er was toch binnen het kader van de internationale gebruiken een instantie, die de Nederlandse belangen, ook die van Nederlandse Joden, verdedigde? Er was toch, wat de Duitsers noemden, een *Schutzmacht* in Berlijn?

Inderdaad, die was er: Zweden, of beter de Zweedse gezant, aan wiens legatie een z.g. *Schutzmacht*-afdeling verbonden was; tevens was een ondergeschikt Nederlands ambtenaar daar achtergelaten, toen de Nederlandse legatie in mei 1940 uit Berlijn vertrokken was. Uit de verhoren van de Enquêtecommissie en uit brieven, door enkele nauw bij deze zaak betrokkenen na de oorlog tot prof. Cohen gericht (en door deze te onzer beschikking gesteld) krijgen wij wel enig beeld van wat men gewild, gepoogd en bereikt heeft. De wil blijkt in het algemeen goed te zijn geweest, al heette een met name genoemde leider van deze *Schutzmacht*-afdeling 'geen Jodenvriend' en 'een vrij povere figuur'. Aan pogingen heeft het niet ontbroken. Prof. Cohen had zich naar aanleiding van wat wij de Mauthausen-catastrofe zullen noemen, in 1941 gericht tot de honorair consul-generaal van Finland in Nederland, de heer A.J. Th. van der Vlugt, die in deze kwaliteit met een *Dauervisum* ongehinderd naar Berlijn kon reizen en daar contact opnemen

[p. 146]

met de Zweedse gezant. Ook de uitgesproken anti-Nazi's onder de Zweden voelden zich echter geremd op dit punt en wel met het oog op de delicate positie van hun land; zij zagen er spoedig van af, zich te veel in te laten met de belangen der Nederlandse Joden, 'nadat speciaal daaromtrent de Duitsers hun sterke ergernis kenbaar gemaakt hadden'.

Die 'sterke ergernis' zal ook wel enigszins daarin geworteld hebben, dat de Duitsers liefst zo lang mogelijk de schijn der legaliteit wilden ophouden en door de Zeedse interventie a.h.w. gedwongen werden legale uitwegen voor hun illegale optreden te verzinnen. Al vroeg trouwens vinden wij daar de sporen van. Op 16 juni 1941 immers reeds stelt de *Pressereferent* Janke de oprichting voor van een concentratiekamp in Nederland, opdat Nederlandse onderdanen niet hoeven te worden gevoerd naar Duitsland, waar ze rechtstreeks de Zweedse bescherming genieten. Curieus is dat Bene op 17 juli 1942 met iets soortgelijks voor de dag komt, nu speciaal op de Nederlandse Joden gericht; laat men ze allemaal statenloos verklaren, dan heeft men bij hun deportatie helemaal geen last van de Zweden als *Schutzmacht*; het blijkt, dat hier een aansporing van het *RSHA* in Berlijn aan ten grondslag lag, alleen de weggevoerde Joden het Nederlanderschap te ontnemen, maar op een bespreking bij Seyss-Inquart voelde men meer voor een zodanige maatregel tegen alle Nederlandse Joden zonder uitzondering.

Tussen die eerste en tweede datum was al wat gebeurd. In oktober 1941 bleek, op verzoek van de Nederlandse regering, Zweden 'herhaaldelijk' (zegt een Duits stuk) te hebben gepoogd, iets voor de Mauthausen-jongens te doen, maar de gezant was door de Duitse ambtenaar van het *Auswärtige Amt* dr. Albrecht afgescheept met de mededeling, dat het hier was gegaan om Amsterdamse relletjes onder 'Joods-communistische leiding'. Ook andere functionarissen van het *Auswärtige Amt* bemoeiden zich ermee, zo Luther en Rademacher; deze laatste moet tijdens zijn naoorlogse proces te kennen hebben gegeven dat hij de wegvoering van Joden als volkenrechtelijk juist beschouwde en had nooit van Auschwitz gehoord; zijn ministerie was bij deze deportaties alleen gebruikt 'om naar buiten de indruk van correctheid te maken'. Ook hij gaf in een bewaard gebleven brief aan Müller (van het *RSHA*) te kennen, dat het beter was, de opgepakte voortaan in de bezette gebieden te laten, dan kon niemand voor ze interveniëren. En: *'Weiter sollte dafür Sorge getragen werden, dass bei der Mitteilung der*

[p. 147]

Todesfälle möglichst nicht der Eindruck entsteht, die Todesfälle ereigneten sich jeweils an bestimmten Tagen'. Aan het eind nog eens de verzekering, dat het *Auswärtige Amt* het verder geheel eens was, *'grundsätzlich'*, met de maatregelen tegen de Joden, maar de bescherming van Duitse belangen maakte de hiervoor genoemde maatregel nodig. Onder dit stuk stond blijkens de fotocopie aangetekend: *'Die Schweden sind nicht darauf zurückgekommen'*.

Er is nog een klein staartje in 1942. Op 31 juli komt de hierboven-genoemde dr. Albrecht zowaar nog eens op de zaak terug. Hij vreest dat *'die internationalen Judenkreise'* toch weer Zweden zullen benaderen, nu alle Nederlandse Joden voor de wegvoering staan. In 1941 had men Zweden steeds weer het verzoek geweigerd, Mauthausen te bezichtigen, maar wel had men de families van de toen weggevoerden voortdurend overlijdensacten gestuurd. Maar nu gaan alle Joden. Dan is het maar het beste, dat men *'über den Unterbringungsort sowie über etwaige Sterbefälle keine Mitteilungen nach aussen gelangen lässt'*. En waarom? *'Dann wird es voraussichtlich auch möglich sein, Verlangen der schwedischen Gesandtschaft auf Besuch der Lager abzubiegen.'*

In oktober 1947 is deze dr. Albrecht in Neurenberg verhoord. Twee aanhalingen, uit het Engels van het protocol vertaald:

Vraag: (Albrecht weet van niets) 'Ik raad u aan, helemaal openhartig tegenover mij te wezen. Het is beter, als u helemaal openhartig tegenover mij bent. Ik weet niet of u wel de volledige gevolgtrekkingen hebt begrepen uit wat ik u mededeel. U weet dat die Joden werden gedood en dat overlijdensacten werden opgesteld in grote aantallen op een bepaalde dag.'

Antwoord: 'Dat wist ik niet.'

Vraag: 'Zo dat iedereen al uit de verte kon zien, dat dat geen gewone sterfgevallen waren. Dat weet u precies. Ik kan het u bewijzen en wel binnen vijf minuten, nu' (citeert de inhoud van het bovenvermelde stuk van 31 juli 1942). 'Herinnert u zich dat?'

Antwoord: 'Ik herinner me de zaak zoals die in mijn memorandum staat.'

Vraag: 'Als u dit advies toen hebt gegeven, is het dan niet

weerzinwekkend?’ (Komt er later op terug) ‘Nogal walgelijk, vindt u niet?’

Antwoord: ‘Dat is de zaak waar ik toen over schreef.’

Vraag: ‘Vindt u niet, dat het nogal walgelijk is? Is het niet verschrikkelijk? U geeft toch wel toe, meneer Albrecht, dat het verschrikkelijk is?’

[p. 148]

Antwoord: ‘Ik zit er over na te denken, hoe die kwestie is ontstaan.’

Vraag: ‘Dat kan ik u precies vertellen. De Zweden wilden de kampen inspecteren, om te weten, wat men met de Nederlandse Joden deed. Van 1941 af poogden zij de kampen te bezoeken.’

Antwoord: ‘Het blijkt dat ze niet werden toegelaten.’

Vraag: ‘Natuurlijk werden ze niet toegelaten. Ik wil nu weten of u de moed hebt, mij te vertellen of het een misdaad is of niet en of u betreurt, dat u er iets mee te maken had?’

Antwoord: ‘Zeker, voorzover het het laatste betreft.’

Vraag: ‘En of het een misdaad was? Kom, wees een kerel, meneer Albrecht! Ja of nee?’

Antwoord: ‘Ja.’

En met deze bevestiging kunnen wij overgaan tot de behandeling van een probleem, dat zich a.h.w. van de eerste bladzijde af opdringt: dat van de Duitsers in het algemeen.

De vervolgers

Een schildering van de Joodse gemeenschap in de bezettingsjaren ware onvolledig zonder een, zij het ook niet al te uitvoerige, beschrijving van hun vijanden. Het is uit het voorgaande wel gebleken, dat 'vervolgers' het betere woord is, zoals ook op de Joden 'vervolgden' toepasselijker blijft. De Duitsers immers *bestreden* de Joden niet, maar *vervolgden* hen. Een vervolging die, gelijk de lezer uit welhaast talloze aan dit probleem gewijde analyses weet, gaandeweg het grootste deel van het Duitse volk op de een of andere wijze raakte, zo niet infecteerde. Bladzijden zou men hieraan kunnen wijden; de opzet van dit boek, dat zich alleen op Nederland betreft, laat dit niet toe. De behandeling van de Nederlandse en van de westeuropese Joden in het algemeen moge in tempo iets hebben afgeweken van die in Oost-Europa; de aanwezigheid van een burgerlijk bestuur hier te lande moge anderzijds de Duitse aanpak juist in Nederland hebben

[p. 149]

verscherpt; het doel was hier precies hetzelfde als elders: de *Endlösung der Judenfrage*, de vernietiging der Joodse *Schädlinge*, die moesten worden *ausgemerzt*.

Het Duitse apparaat hier te lande handelde vooral op grond van de door de beruchte afdeling *IV B 4* van het Berlijnse *Reichssicherheits-hauptamt* verstrekte directieven; *SS-Obersturmbannführer* Adolf Eichmann, geboren 19 maart 1906, SS-nr 45326, was eenvoudig bezeten van zijn taak, alle Joden zonder uitzondering, '*ohne Erbarmen, eiskalt*' uit te roeien, in een terreur, die de pen van een Malraux of Sartre zou vereisen. 'Ik zal lachend in het graf springen, want de gedachte, vijf miljoen menselijke levens op mijn geweten te hebben, is voor mij de bron ener buitengewone voldoening' - van de man, die dit gezegd heeft (en er bestaat weinig reden daaraan te twijfelen), kwamen de bevelen, die uiteindelijk richting schonken aan het lot der Nederlandse Joden; de boven hem weer staande machthebbers, Heydrich, Himmler en tenslotte Hitler, vereisen geen aparte vermelding op deze plaats.

Even onnodig blijkt het, enige speciale beschrijving te geven van het hier in Nederland werkzame Duitse apparaat in zijn geheel. Niet overbodig is het echter, dit apparaat te schilderen voorzover het diende tot de uitvoering van een van de belangrijkste en consequent nagestreefde Duitse oorlogsdoeleinden: de vervolging van de Joden - en in dit geval van de Joden, die zich op het Nederlandse grondgebied bevonden.

Nu lijkt dit een vrij eenvoudige zaak. Tenslotte is er wel enig materiaal, zelfs vrij veel al met al, overgebleven, materiaal, dat ons ertoe in staat stelt, dit apparaat in zijn opbouw duidelijk voor de lezer neer te zetten. Men vindt deze dingen trouwens in elk boek over de oorlog behandeld. Zoals het was - en dit is, het zij herhaald, vrij eenvoudig. Minstens even belangrijk is te weten, hoe het precies werkte en nog belangrijker, hoe het zich in de ogen van de anderen voordeed, van de Nederlanders in het algemeen, van de Joden in het bijzonder.

Hitler's decreet van 18 mei 1940 stelde, als bekend, ons land onder de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, Seyss-Inquart.

Hem terzijde staan Rauter op voorstel van Himmler, als commissaris-generaal voor de Openbare Veiligheid, Schmidt, op voorstel van Hess (Bormann) als dito voor bijzondere gevallen (*zur besonderen Verwendung*), Wimmer en Fischböck, oude medewerkers van Seyss-Inquart in Oostenrijk, respectievelijk voor Bestuur en

[p. 150]

Justitie en voor Financiën en Economische Zaken. Verder zij hier nog eens Bene genoemd, als vertegenwoordiger van het *Auswärtige Amt*, deze op voorstel van Ribbentrop. Bovendien komen er nog territoriale *Beauftragten* voor de elf provincies en de twee grootste steden. Men zou hier willen zeggen: enzovoorts, enzovoorts. Het is echter duidelijk, dat dit slechts de hoogste garnituur aangeeft. Het treft, dat daaronder geen eigenlijke *Judenkommissar* voorkomt; geen enkele functionaris, wiens speciale taak het was, de Joden te kwellen, te... de lezer kent nu wel die rij van overgankelijke werkwoorden. Hier deden ze dit allemaal zo'n beetje, de een wat meer, de ander wat minder; zo heel veel met elders verschilde het nu ook weer niet, doordat de grote impulsen zowel hier als daar toch uit Berlijn kwamen en doordat een zodanige, met speciale opdracht belaste figuur zowel kon stimuleren als remmen of, beter gezegd: soms nu eens kon stimuleren, dan weer remmen, of nog beter: soms tegelijkertijd stimuleren en remmen. Voor de lezer, die zich nu wel ingelicht acht, diene dat geen enkele van de hiervoor gebezigde formules de schrijver helemaal voldoet; het blijft immers alleen maar ongeveer waar en niet méér dan dat. Dat mag verwonderlijk lijken voor wie bij deze Duitsers, zoals trouwens bij alle, een maximum aan systematiek veronderstelt. Was die er dan niet? Ook hier alweer, alweer, moet het antwoord luiden: ja en neen. Maar toch vooral: ja. Het blijft een feit, dat elke tijd geïsoleerde gevallen van beestachtigheid gekend heeft, maar dat dit als welberekende, systematische, mechanische uitmoording van miljoenen vrijwel op zichzelf staat.

*‘Der schlimmste Rückfall eines zivilisierten Staates in vorrechtstaatliche Verhältnisse geschah... in der Form eines emsigen Bürokratismus’*¹ - en bureaucratie veronderstelt systeem. De Joden-uitroeiing was in de eerste plaats een administratieve prestatie: genocide als ambtenaarlijke taak. Aan bevoegden zij overgelaten te verklaren, waardoor het *maximum* of *optimum* hier onbereikbaar bleef, misschien door wat de hiervoor geciteerde Duitse schrijver *‘der ganze Unsinn und Widersinn, die Pseudowissenschaftlichkeit und der Manipulationscharakter des Antisemitismus’* noemt, misschien door andere oorzaken. Alleen al in Berlijn vindt men vier kanselarijen: de *Reichskanzlei*, de *Präsidialkanzlei*, de *Parteikanzlei* en de *Kanzlei des Führers der NSDAP*; daarvan hadden de nummers 2 en 4 geen, de beide andere wel relaties met Nederland.

¹ W. Hofer, *Der Nationalsozialismus* 1957), p. 271.

[p. 151]

Hier te lande heersten in het Duitse apparaat tegenstellingen zonder weerga: *‘ein recht verschiedenartig zusammengeworfener Haufen’* (dr. Harster); het rijkscommissariaat, ‘was naar binnen geen eenheid, maar conglomeraat van door eigen bureau's in Duitsland naar Nederland gedetacheerde en

gedelegerde personen, die in hoofdzaak meer werkten voor en in de lijn van hun eigen chefs dan in de geest van de *Reichskommissar* in Nederland'. Deze personen werkten hier samen, werkten elkaar hier ook tegen; het treft echter, dat zij op het terrein van de Jodenuitroeiing veel, heel veel met elkaar samenwerkten, met een zeer hoge mate van harmonie tussen diverse betrouwbare, vlijtige en overtuigde leiders, met een eensgezindheid van optreden, die juist in Nederland de deportatie tot zulk een groot succes heeft gemaakt. De instructies waren vaak zo ruim, dat zij zelf de grenzen van hun bevoegdheden niet kenden. Dat geldt zeker ten aanzien van de Joden-politiek. Wie mocht, wie moest wat doen? Helemaal precies konden zijzelf die vraag niet beantwoorden. Men verlieze bovendien niet uit het oog, dat de reële bevelsverhoudingen, als zo vaak bij betrekkingen tussen mensen in een praktisch functionerend organisatorisch verband werkend, van de formele op vele punten afweken. Welhaast alles kwam dus neer op de geest, waarin zij hun arbeid ten aanzien van de Joden opvatten - en die was bij de leidende groep in het Duitse apparaat 'goed' - van Nazi-standpunt uit beschouwd.

Maar nu verplaatse men zich even in de Joden, tegenover die Duitsers gesteld. En zeker in de overgrote meerderheid hunner, voor wie al die instanties, al die geüniformeerde personen een onoverzichtelijke, onbegrijpelijke troep vervolgers vormden, nauwelijks te differentiëren of te taxeren. Het is interessant, de dossiers door te bladeren betrekking hebbend op een man als Schellenberg, hier al meer genoemd, in dienst van de *Zentralstelle*. Ruim 20 getuigen, door de politie gehoord, prijzen hem in zeer warme bewoordingen, een enkele, door schrijver dezes opgespoord, had geen woorden genoeg om haar minachting voor zijn optreden in een bepaald geval (in haar tegenwoordigheid) uit te drukken; toen deze man na de oorlog voor zichzelf en voor zijn gezin een verblijfsvergunning in Nederland aanvraag, kwamen meer aanklachten los, van een zo stuitende inhoud, dat wij ze hier maar niet weergeven. Wat kan de historicus met dit alles aanvangen? Helaas: zeer vele Joden zouden tijdens de oorlog ongetwijfeld ingestemd hebben met de woorden van een Duitse verzetsman in die periode: '*In Zukunft wird es heissen: "charakterlos wie*

[p. 152]

ein deutscher Beamter, gottlos wie ein protestantischer Pfaffe, ehrlos wie ein preussischer Offizier.'"¹

Waren het echter de 'duivels in mensengedaante' zoals ze tijdens een rechtszitting zijn afgeschilderd? Als iemand dat zou zijn geweest, dan toch wel een man als de commandant van Auschwitz, Rudolf Hoess. Uitvaagsel, deze man vol plichtsbesef, deze gehoorzame, preutse filister, deze dienstklopper, deze robot? Wielek² geeft van het personeel op de *Zentralstelle* een zeer afstotend beeld: 'Uit hun evenwicht geslagen waren zij allen meer of minder. Een niets ontziende cynicus: Aus der Fünten; infantiele domkoppen: Wörlein en Stumm; een brute landsknecht, de latere plaatsvervanger van Aus der Fünten: Stübe; crétins: de hijgende, dikke Klausnitzer; de dwerg Irlar, de eerste chauffeur van Aus der Fünten, die bij voorkeur goedgebouwde, grote Joden stompte en schopte,' enz., een weerzinwekkende troep geboefte; een van de weerzinwekkendste is Konrad, die met 'reuzepret' eens de baard van een rabbijn had afgeknipt - 'later hielp hij plotseling Joden - en dook onder.' Aldus Wielek. Laat ons luisteren naar een zéér bevoegde als kameraad Huygen, secretaris-generaal

van de NSB, die, blijkens een geheim spionage-rapportje aan Himmler van oktober 1942, de hogere Duitse leiders hier te lande in een gesprek gekenschetst had als: *‘Deutsche, die, aus dem Dreck des Reiches kommend, doch niemals etwas bedeutet hätten, nach dem 10. mai 1940 nach Holland kamen und glaubten, der NSB immer vorschreiben zu können. H. benutzte hierbei jedoch nicht den Ausdruck “Deutsche”, sondern umschrieb ihn mit übelsten Verbalinjurien.’* Die laatste zijn ons onthouden.

Kunnen wij daar nu veel mee aanvangen? Er blijft nogal wat twijfel, een twijfel door de psycholoog, de psychiater maar al te zeer gevoed. En... door het materiaal van andere zijde. Men leze eens het hieronder nog nader te gebruiken rapport van eind 1942, dat er een duidelijke indruk van geeft hoe de Duitsers hier hun eigen activiteit zagen en men begrijpt dan iets van de misschien onthutsende uitspraak van een geoefend waarnemer: *‘Never in history have more people been killed with less real hatred than during World War II.’*³

Dat werd hun, ook hier te lande, in zoveel opzichten zo gemakkelijk gemaakt. Zij hoefden zich niet hun broeders hoeders te voelen,

¹ E. Niekisch, *Das Reich der nied* (1953), p. 139.

² Wielek, p. 329-30.

³ G.M. Gilbert, *The psychology of examination of the leaders of Nazi* (1950), p. 314.

[p. 153]

zij hoefden ‘slechts’ bevelen op te volgen, gemakkelijk als die klaar, gemakkelijk als die onklaar waren. Ze hoefden slechts hun ‘plicht’ te doen en niet verder te kijken, zeker niet het perspectief te beschouwen, waarbinnen de plichtsvervulling van hen geëist werd, zeker niet de verantwoordelijkheid te voelen voor het geheel: het voor het Nazi-systeem zo kenmerkende vacuüm van onverantwoordelijkheid. Dostojewski's Grootinquisiteur zou hen ten volle begrepen hebben.

Reeds met de taal drong het besef van onverantwoordelijkheid hun ziel binnen. Het is moeilijk, niet te walgen van de eufemismen, waarin het proces van de Jodenuitroeiing a.h.w. verpakt was. Verpakt - en onzichtbaar gemaakt; soms zelfs heette het ‘liefdewerk’. ‘Wij beschouwen’, aldus een aan dit rapport gewijde studie, ‘de Nazi-taal als een van de belangrijke werktuigen gebruikt door de Duitsers voor de lichamelijke uitroeiing van het Joodse volk’. Lichamelijke uitroeiing? Vergassingen? Massa-executies? Welneen, *‘Sonderbehandlung’*.

Ook hier komt, niet voor de eerste maal in dit boek, de vraag naar voren naar de mate van wetenschap omtrent het uiteindelijke lot van de Joden, nu bij de Duitsers hier te lande.

Het is duidelijk dat hier een zeer moeilijk probleem ligt, dat in zijn algemeenheid meermalen is behandeld. Er ligt zo eindeloos veel tussen zeker weten en volstrekt niet weten: als Ernst Jünger in zijn Parijs dagboek op 21 april 1943 over de vergassingen spreekt, staat het dan vast, dat hij *wist* dat Joden, dat de Joden, dat bijvoorbeeld de Franse Joden vergast werden? Het is vrijwel uitgesloten, dat tot de hoogst-geplaatsten in de ambtelijke Haagse hiërarchie van Seyss-Inquart en de zijnen niet eens berichten doorkwamen van verlofgangers in het Oosten, niet eens foto's van kampen, niet eens verhalen van massa-executies; ook uit steden of dorpen, waar zij vandaan waren, moeten Joden zijn weggevoerd. Wij beschikken over de verklaring, door een Duitser lang na de oorlog afgelegd, die er geen twijfel aan wilde laten, dat onder de Duitsers in Den

Haag soms (hoe vaak, hoe algemeen?) volkomen openlijk werd gesproken over de massale vernietiging van Joden (hij bezigde het woord ‘*Grossbetrieb*’) in de Poolse kampen.

De rechters van Eichmann: ‘Op zijn allerlaatst in 1940 moest het een ieder, die zich niet door heel bijzondere onnozelheid onderscheidde, duidelijk zijn, dat het Nazi-bewind niet terugdeinsde voor misdaden en wie aan deze misdaden deelgenomen had, kan niet beweren, dat hij bij vergissing een verboden handeling als geoorloofd beschouwde.’

[p. 154]

Maar ook hun stonden ten dienste, wat mr. Herzberg¹ ‘de uitwijkmogelijkheden voor hun bewustzijn’ heeft genoemd; de sfeer van de geheimhouding, waarin de Joodse uitroeiing plaats vond, schonk hun rijke mogelijkheden tot zelfbedrog, tot verdringing. Zij hadden een alibi a.h.w. vlak bij de hand. Hier te lande hoefden zij ook niet te vragen, konden zij zich wijsmaken - en het nog ‘geloven’ (woord tussen aanhalingstekens), welnu, ‘geloven’ ook, dat ze niet meer waren dan een soort expeditieus, die Joden van het ene adres naar het andere verzonden; wat er op dat andere geschiedde, behoefde een in Den Haag of Amsterdam geposteerde Duitser niet aan te gaan; welhaast niemand hunner zal niet gedacht hebben, dat het ook wel ‘beter’ en in elk geval veiliger was, daar niet naar te vragen - en zij vroegen ook niet. ‘De vraag is niet zozeer’, aldus nog eens mr. Herzberg, ‘wat zij geweten hebben over het lot der Joden, als wel of het hun iets *kon schelen* wat er met de Joden gebeurde. Hierop nu, is alleen een negatief antwoord mogelijk... Dat is hun misdaad.’ Spreekt Herzberg hier als jurist, als historicus? En is het helemaal waar, dat het hun niets kon schelen, in de volledige zin des woords? Het is mogelijk, maar wie zal het uitmaken?

Laat ons ook hier de rechters van Eichmann het woord geven: ‘De juridische en morele verantwoordelijkheid van hem, die het offer uitlevert aan de dood is in onze ogen niet geringer dan die van hem, die het offer doodt, ja, kan nog groter zijn.’ En: ‘...de vernietigingsactie was een enkele, alles omvattende behandeling en ze kan niet in enkele daden of handelingen ontleed worden, die door enkele personen op verschillende tijden en op verschillende plaatsen werden uitgevoerd.’

Het ligt voor de hand, dat zij, ernaar gevraagd, met de grootste nadruk van hun onwetendheid hebben getuigd. Zo Rauter tegenover schrijver dezes in een onderhoud in de Scheveningse gevangenis kort voor zijn terechtstelling. In hartstochtelijke bewoordingen, min of meer een herhaling van de betuigingen tijdens zijn proces, verwierp hij alle medewetenschap; ook toen riep hij uit, dat hij als generaal liever de epauletten van zijn schouders had gerukt dan tot die massamoord mede te werken; tijdens dit proces had hij zich maar één straf voor zulk een misdaad kunnen indenken: ‘*auf dem Scheiterhaufen lebendig verbrannt zu werden!*’ Maar dan herleest men weer de teksten van brieven en redevoeringen van deze man, ook van brieven tot hem

¹ Herzberg, p. 104.

[p. 155]

gericht, van redevoeringen, door hem aangehoord, alles uit de tijd, waarin

hijzelf, zijn meerderen en zijn minderen, zich nog konden laten gaan, omdat de zekerheid der overwinning al bij voorbaat alle verantwoording overbodig en alle verantwoordelijkheid onvoelbaar maakte, men stelt zich dat alles voor ogen en laat daarachter die vele tienduizenden wegtrekken naar de verschrikkelijke dood, die hen, mannen, vrouwen, kinderen wachtte. Bestaat er een andere mogelijkheid hier dan tegenover dit onuitsprekelijke, dit onnoembare, het hoofd te buigen en te zwijgen?

Zij deden het ook zo goed doorgaans, zo knap. Hun werk was zo af; ze identificeerden zich volledig ermee; ze voerden het soms uit, alsof ze van de duivel zelf gedetailleerde instructies hadden gekregen om de weerloze kleine mensen, die aan hen overgeleverd waren, zo erg mogelijk te kwellen, zo diep mogelijk te krenken, zo groot mogelijke angst aan te jagen. Wij gaven daar al een enkel voorbeeld van. Hoe werkzaam was niet, om dit eens te noemen, hun etappensysteem? 'Telkens illusies openlatend dat het ergste bereikt was, telkens ontgoocheling brengend omdat nog erger kwam. Maar ook bij deze ontgoocheling wist hij de nieuwe illusie te kweken, dat hij aan het eind van zijn maatregelen gekomen was.' Eén voorbeeld dit, één.

Het citaat is uit Herzberg¹. Maar herlees dan in Hersey's *The Wall*, hoe de maatregelen elkaar opvolgden in dat Warschause ghetto: *'Each episode comes at a different time. Each affects a different group. And when each group raises a clamor, all the other Jews cry: "Hush! Do you intend to endanger the majority? Hush, friends!"'*

Er is geen reden aan te nemen, dat, waar ook, in hun gedragspatroon dit motiefje mankeerde. Evenmin als de eigenlijke terreurmethoden, hiervoor al uitvoerig behandeld. Hoe werkzaam alleen al niet was de voortdurende mogelijkheid, razzia's te houden! Geen enkele, ook de best 'gestempelde' Jood, die niet elke dag het slachtoffer daarvan kon worden. Op 12 oktober 1941 schrijft prof. Cohen naar aanleiding van de in de oostelijke provincies gehouden razzia's aan mr. Visser: 'De toestand in den lande wordt ondraaglijk. Vrijdag l.l. ben ik op verzoek van de enige man, die nog in Arnhem was overgebleven, daarheen gegaan. Er zijn in Gelderland een aantal (het juiste getal is niet te bepalen) mensen opgepakt. Velen anderen zijn gevlucht en weten niet wanneer ze terug moeten keren. De gevangenen zijn blijkbaar reeds

¹ Herzberg, p. 46.

[p. 156]

naar Duitsland vervoerd. Nu is men in Zwolle begonnen. Daar zijn alle mannen gevlucht en men heeft er de vrouwen als gijzelaars genomen. Morgen zal het elders beginnen.'

Enzovoorts. Dat was nog pas in het begin, in oktober 1941. De dreiging, toen weer geluwd, verdween nooit helemaal, integendeel. Het ergste was, dat er zo vaak 'tips' omtrent een komende razzia werden doorgegeven, dat men het tenslotte helemaal niet meer wist en de werkelijkheid doorgaans de mensen toch nog overviel. Zelfs deed zich menigmaal het feit voor, dat Joden, die zich bedreigd voelden, een toevlucht zochten in het huis van een in hun ogen 'veilige' Jood, die zelf weer zolang zijn intrek genomen had bij een niet-Jood...

Zo zeer leefde dit alles in de gemoederen, dat de razzia doordrong in het spel der kinderen, die erover twistten, wie hunner de rol van *Grüne*

Polizei mocht spelen, want dat was natuurlijk het mooiste. Niet alle kinderen reageerden zo; bij Clara Asscher-Pinkhof's *Sterrekinderen* leeft wel enig, zo niet veel besef van de van alle spelkarakter gespeende werkelijkheid. En die werkelijkheid was niet veel anders dan een maandenlange politie-actie, waarbij men als in een continue reuzen-razzia vele duizenden oppakte en zonder vorm van proces liet afmaken.

Wij bezitten vrij veel materiaal over de inhoud en de methoden van deze actie; vooral de tussentijdse balansen zijn in dit opzicht leerzaam. Daar is o.m. het uitvoerige overzicht door Böhmcker, de Amsterdamse *Beauftragte*, op 2 oktober 1941 aan Seyss-Inquart toegezonden, met zijn optel-som van reeds genomen maatregelen en schema van wat nog te doen overblijft voor wat hij 'een voorlopige oplossing' van de Nederlandse Jodenkwestie noemt. Hierboven gewaagden wij al even van de paragraaf getiteld '*Entwicklung der Judenfrage*' in het als *Sonderbericht* uitgebrachte geheime *Jahresbericht* 1942 van de SD te Amsterdam. Een stukje opperste zakelijkheid, volmaakte overzichtelijkheid, perfecte doordachtheid, gewijd aan een kluwen van waanzin. Men leest het en zou zich nu, zovele jaren later, de ogen willen uitwrijven; dit is eenmaal in ernst neergeschreven, dit hebben eenmaal mensen, denkende, voelende mensen gemeend, geloofd, aanvaard.

Het is welhaast onbegrijpelijk. Welhaast?

Wij willen nu nog enkele details naar voren halen van de organisatie van de Jodenvervolging hier te lande. Door het ontbreken - wij wezen hierboven daarop reeds - van een speciale Jodencommissaris viel de leiding binnen onze landsgrenzen vanzelf toe aan de centrale

[p. 157]

van het Duitse apparaat in Den Haag, aan de Rijkscommissaris; zijn activiteit, binnen deze sector dan, verdient enige beschouwing.

Ein treuer Diener seines Herrn, ongetwijfeld. Ons is geen enkele grond bekend, waarop wij zouden moeten veronderstellen, dat Seyss-Inquart niet gehoorzaam de hem uit Berlijn voorgeschreven algemene politiek heeft uitgevoerd; evenmin is ergens gebleken van nalatigheid bij de uitvoering van de tegen de Joden voorgeschreven maatregelen. Of hij ze in zijn hart toegejuicht of afgekeurd heeft, weten wij niet; hij deed wat hij als zijn plicht beschouwde. En dat zo voortreffelijk, dat hij in Hitler's testament promoveerde tot rijksminister van Buitenlandse Zaken, wat hij, laat ons zeggen: bij gebrek aan buitenland, niet meer geworden is. In Neurenberg heeft men hem opgehangen; ook daar kwam welbeschouwd niets ontlastends te voorschijn. In de *NSDAP* had hij vrijwel niets betekend; hij was geheel afhankelijk van Hitler's vertrouwen en had de steun nodig van zijn medewerkers, vooral van de twee door Hitler aangewezen, Rauter en Schmidt; met deze beiden samen had Hitler hem op 25 mei 1940 ontvangen. Het is niet onbelangrijk te bedenken, dat voor hem Nederland een doorgangsstation was op zijn weg naar een hogere plaats in Berlijn: onverzwakte plichtsbetrachting in ons land was voor die promotie de voorwaarde bij uitstek. En dat betekende bij een staatshoofd als Hitler: onverzwakte toewijding aan de Jodenvervolging. Van hem hadden de Nederlandse Joden niets, maar dan ook niets te hopen. Datzelfde geldt in meerdere of mindere mate van de hele organisatie van het Rijkscommissariaat, met zijn onderverdelingen, bureau's, staven enz.

Met een aantal van die medewerkers besprak de landvoogd de

anti-Joodse maatregelen in zijn z.g. *Judenkonferenz*, volgens Rauter een paar maal per jaar in het bureau van Seyss-Inquart belegd. Verslagen van deze conferenties zond Rauter dan aan zijn eigen directe chef Heinrich Himmler. Aard en aantal van de agendapunten bepaalden, wie er aanwezig moesten zijn. Aan Lages danken wij enkele sprekende bijzonderheden over de sfeer, die op deze conferenties heerste. Seyss-Inquart, uit Oostenrijk afkomstig, had zelf deze en gene uit zijn vaderland meegebracht, zo Fischböck en Wimmer, nog oude bekenden van de *Anschluss*; de door Hitler buiten hem om aangewezen Rauter was eveneens daarvandaan. En aangezien de Führer zelf ook een Oostenrijker was, *'war auch die Begeisterung für Hitler gross'*. *'Und daneben brachte ihnen ihr österreichisches Temperament und der blutsmässige Hang zum geruhssamen Plaudern mit charmantem Einschlag auch als Mensch viel*

[p. 158]

Entgegenkommen ein.' Toch hield Seyss, aldus Lages, stevig de lijn van de partij en daar zijn medewerkers de weg van de geringste weerstand gingen, *'stimmten sie auch lächelnd den Forderungen des Tages ein'*. Seyss-Inquart zette met name voor de *Entjudung* van Nederland zijn medewerkers nog wel eens onder druk; hij bleef ook bepaald actief ten aanzien van de zo moeilijke kwestie van de gemengd-gehuwden en de gedoopten. Ontbrak daarbij nu de gemoedelijkheid? De lezer oordele: dergelijke besprekingen vonden vaak plaats in Oostenrijks dialect, zodat men zich in een Wiener café kon wanen. Het heette dan ook de *'Donau-klub'*. Zonder strijkje, moet men toch wel aannemen.

Van sommige van de Joden-conferenties zijn verslagen bewaard gebleven, zodat wij precies weten wat in die gütig-idyllische sfeer in zangerig Weens is uitgebroed. Het is wel zaak er zich rekenschap van te geven, *wie* in dit *'geruhssame Plaudern mit charmantem Einschlag'* allemaal zo niet meegepraat, dan toch ja geknikt moeten hebben en daarbij tegenover de geschiedenis de verantwoordelijkheid voor de begane onmenselijkheden mede dragen. Daar is de bespreking van 8 oktober 1941 naar aanleiding van het hierboven genoemde stuk van Böhmcker van 2 oktober. Daar zijn behalve Seyss-Inquart en Böhmcker o.m. ook Schmidt, Fischböck, Harster, Lages en onze oude bekende 'Dr. Dr.' Rabl aanwezig. Daar is die van 16 oktober 1942 over de *'Sortierung'* van Joden, waarvan wij helaas de presentielijst niet bezitten; men mag echter aannemen, dat de z.g. *Generalkommissare* geregeld van de partij waren, met verdere onmisbaren als Bene, Harster, soms Lages, soms Böhmcker of andere *Beauftragten*. Ook vroeger hebben wij al eens van soortgelijke besprekingen melding gemaakt, waarbij deze en gene *'den Forderungen des Tages lächelnd einstimmten'*. Laat ons die 'deze en gene' ook op deze plaats even vermelden.

Eerst de vier groten, de *Generalkommissare*. Daarvan is geen zo vaak in de voorgaande bladzijden opgetreden als Rauter, geen ook, omtrent wie wij, dank zij vooral het hier te lande tegen hem gevoerde proces, bij alle leemten zo goed ingelicht zijn als hij. Hij was de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen und Höhere SS- und Polizeiführer in den Niederlanden* en had in deze laatste functie het bevel over de Duitse politie-eenheden en de politie-organen in Nederland. Men mag wel zeggen, dat hij van de Duitse topfiguren hier te lande door de Joden het meest gevreesd werd en wel niet geheel ten onrechte, want hij was een van de drijvende krachten van het apparaat, al vinden wij een dood-enkele

[p. 159]

maal ook bij hem sporen van pogingen tot matiging en was hij al met al op een bepaalde manier bij de deportatie van de Joden minder betrokken dan de hierna nog te noemen dr. Harster; als dwarskijs van Himmler in Nederland, als vertegenwoordiger van de SS, in zijn ambt met het tweeledige aspect, het politieke en politionele, na een voorgeschiedenis in de gevaarlijkste jungle van de Oostenrijkse politiek (men hoefde bij een man als hij niet aan te komen met het Landoorlogreglement, heet het ergens) was dit wel de echte vervolger, moest het bovendien wel meer en meer lijken, naarmate in de loop van 1943 zijn primaat hier zich duidelijker aftekende (na de dood van zijn grote tegenstander Schmidt op 26 juni 1943 en de bevordering van Heinrich Himmler tot *Reichsinnenminister* op 24 augustus van dat jaar). ‘*Ein grosses Kind mit der Grausamkeit eines Kindes*’, moet Seyss-Inquart van hem gezegd hebben; de Joden hebben meer de wreedheid dan de kinderlijkheid ervaren van deze *Höhere SS- und Polizeiführer* en het treft, dat in de tenlastelegging van de Procureur-Fiscaal voor de openbare terechtzitting, van 1-3 en 22 april 1948 bij het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage gehouden, het eerste van de daar opgesomde zeven punten betrekking heeft op de Jodenvervolgelingen hier. Bij dat proces, van Nederlandse zijde in eerste instantie helaas op teleurstellende wijze geleid, verdedigde Rauter zich vooral met behulp van door hem bij Joodse volkenrecht deskundigen gevonden argumenten, met scherpe, grimmige intelligentie, een enorm geheugen en felle hartstochtelijkheid, waarmee hij menige toehoorder imponeerde. Ten aanzien van de Joodse politiek van zijn vaderland kwam hij niet uit onder de erkenning: ‘*Es ist die Schande Deutschlands, die wir nie mehr ablöschen können*’. Voor die schande heeft Rauter met zijn leven geboet.

Fritz Schmidt was de commissaris-generaal ‘*zur besonderen Verwendung*’, voor bijzondere gevallen dus. Deze gewezen straatfotograaf, *Reichsamtseiter*, vertegenwoordigde hier te lande, naar bekend, vooral de partij, de NSDAP, of misschien moet men zeggen: Martin Bormann. Géén Oostenrijker, dus minder gemoedelijk? Men heeft wel eens uitgesproken, dat hij ‘achter zijn bureau’ niet de ‘bloeddorstige bullebak’ was, die hij in zijn redevoeringen speelde. Het kan zijn. Al vroeg zien wij deze man, ook achter zijn bureau, aan Jodenmaat-regelen knutselen. Ook hoeft niet voor die gematigdheid te pleiten, dat hij, zoals hierboven vermeld, aan mr. Frederiks de weg naar Barneveld voor een aantal Joden geopend heeft. Waarom precies, zullen wij wel nimmer met zekerheid weten, want een val uit de trein (dat

[p. 160]

kan een val, een sprong of een duw geweest zijn) maakte op 26 juni 1943 een eind aan zijn leven.

Ook de derde commissaris-generaal is al eens hier en daar in deze bladzijden te voorschijn gekomen, Friedrich Wimmer, ook hij ‘Dr. Dr.’, zowel in de wijsbegeerte als in het recht, een praehistoricus, kunsthistoricus en jurist uit Oostenrijk, met grote verdiensten voor de NSDAP aldaar, *SS-Brigadeführer* en als Nederlands commissaris-generaal voor Bestuur en Justitie ten aanzien van de Joden met een zondenregister,

dat er huiselijk uitgedrukt niet om liegt. En nummer vier is dr. Hans Fischböck, de commissaris-generaal voor Financiën en Economische Zaken; de lezer wil wel aannemen, dat deze *SS-Gruppenführer* in zijn Nederlandse kwaliteit ook wel iets te maken heeft gehad met het Jodenprobleem hier te lande. Deze figuur, ‘*per Du*’ met Seyss-Inquart, had in de vóóroorlogse periode in Oostenrijk op dit terrein trouwens reeds zijn sporen verdiend.

Het zij, ten overvloede misschien, nog even herhaald, dat het Duitse garnituur in dit boek alleen ter sprake komt, voor zover het middellijk of onmiddellijk bij de ondergang van de Nederlandse Joden betrokken was. Het merkwaardige is nu, dat er weinigen waren die er méér mee te maken hadden dan een man, van wie Abraham Asscher na de bevrijding kon verklaren, dat hij diens naam toen voor het eerst vernam: dr. Wilhelm Harster, *SS-Gruppenführer und General-leutnant der Polizei* en van 15 juli 1940 tot 29 augustus 1943 de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* hier te lande. Asscher stond daarin niet alleen; de gemiddelde Jood wist wel - en maar al te goed - wie Seyss-Inquart, Rauter, Lages, Aus der Fünten waren, maar deze man, aan wie Himmler en Heydrich de organisatie van de Duitse politie hadden opgedragen, deze plichtsgetrouwe, stipte, zeer intelligente *Polizeijurist und Polizist*, deze uitvoerder van de bevelen van Berlijn (*RSHA IV*), deze rechterhand van Rauter en Eichmann, hem kende men niet. Een interessante persoonlijkheid ongetwijfeld; de schrijver bewaart herinneringen daaraan uit een gesprek, dat hij met deze figuur op 6 september 1955 in de Bredase strafgevangenissen mocht voeren.

Wat was zijn taak? Harster was door Heydrich in 1941 aangesteld tot *Subkommissar* van de *Reichskommissar für die Judenfrage*, maar Seyss-Inquart had deze benoeming niet aanvaard, omdat hij in deze kwesties niet uitgeschakeld wenste te worden; Harster zou alleen de ‘*rein polizeilichen Massnahmen gegen die Juden ausführen*’, Rauter, die hem

[p. 161]

bijzonder waardeerde, verklaarde tijdens zijn proces: ‘*Harster hat nur den exekutiven Abtransport*’ (der Joden) ‘*durchzuführen gehabt*’. Ook elders, o.m. in een rapport van 1944, heet hij de man, die de door Himmler voorgeschreven, versnelde *Entjudung* van Nederland doorvoerde. De vraag is, waaruit concreet dat ‘*nur*’, twee zinnen geleden, bestond. Harster zelf heeft ons daaromtrent ingelicht en hoe onoverzichtelijk ook de organisatie van het Duitse apparaat in zijn geheel blijft, toch mag men uitspreken, dat deze man, tot twaalf jaar veroordeeld, maar vóór het einde van zijn straftijd vrijgelaten, althans in het proces van de Joden-wegvoering een centrale rol heeft gespeeld. Wij beschikken over het afschrift van een zeer belangrijk stuk, door hem ondertekend, waarin hij ‘*in der Bearbeitung von Judenfragen*’ op 3 februari 1942 een afgrenzing van bevoegdheden tot stand brengt tussen hemzelf en de *Zentralstelle* in Amsterdam. Die laatste komt nog hierna ter sprake. Maar wat reserveerde Harster voor zich? Het zijn een viertal terreinen:

1. De voorbereiding enz. van algemene regelingen, voorschriften, verordeningen, decreten enz.
2. De behandeling van afstammingskwesties en van het-doet-er-niet-toe welke aparte behandeling van een Jood (ook kwesties van buitenlandse Joden, ontsterringen, arisering, vrijstellingen enz.).

3. (Dit maar beter onvertaald): *Bekämpfung des Juden als Einzelgegner*.

Dus de overtreder van verordeningen, de gijzelaar, de arrestant; hieronder valt ook de *Sicherstellung von Vermögen und Schliessung von Geschäften*. De lezer bedenke hierbij even: het oude vrouwtje, dat haar ster niet volkomen zichtbaar droeg of het kind, dat een voor Joden verboden straat inholde, diende als 'Einzelgegner' 'bekämpft'.

4. (Ook dit mooier in het Duits): *Übersicht über das jüdische Vermögen*. Dus betrokken bij allerlei wat door dr. Fischböck en de zijnen was uitgebroed, bij de *Wirtschaftsprüfstelle*, het *Devisenkommando*, enzovoorts.

De lezer zal zich misschien afvragen, wat hier nog aan ontbrak. Dat zal hieronder wel blijken; het is misschien verrassend, hoeveel meer er nog met en tegen de Joden te doen viel. Een vlijtige hand vindt altijd wel een taak.

Dit zestal mag men wel als de grote figuren beschouwen; onder hen stonden met verschillende taken en in uiteenlopende functies een aantal kleinere uitvoerders van hun opdrachten en medewerkers aan de ondergang van de Nederlandse Joden. Sommigen daarvan zijn al

[p. 162]

in de loop dezer bladzijden ter sprake gekomen, een enkele zelfs uitvoerig.

Wat moet de geschiedschrijver nu doen? Aan ieder van hen een korte of lange alinea wijden? Wij moeten afzien van volledigheid en doen een keuze, die iets willekeurigs of zo men wil iets onrechtvaardigs houdt. Een onrechtvaardigheid die zich overigens elders al ten aanzien van het voorafgaande zestal voorgedaan heeft, van wie twee ter dood gebracht zijn, terwijl een in het geheel niet is lastiggevalen. Moeten wij echter hier nog eens terugkomen op de fanatieke Rodegro, een hatelijke, afstotelijke vijand? Op Bene, de vertegenwoordiger van Ribbentrop, met zijn berichten naar Berlijn? Op Naumann en Schöngarth, Harster's zoveel mindere opvolgers na diens vertrek? Op Wölk, leider van de *Aussendienststelle* Rotterdam der *Sipo* van oktober 1942 af en door zijn chef Naumann geprezen om de 'erforderliche Härte', waarmee hij zijn taak verrichtte? Arme Rotterdamse Joden, mannen, vrouwen, kinderen, die deze 'Härte' 'erforderten'...

Daar is (wij gaan maar kriskras) de *Sicherheitspolizei*-man. Otto Kempin, in Amsterdam belast met de leiding van een groep Nederlandse politie-ambtenaren en tot tien jaar veroordeeld wegens zijn aandeel in de Joden-vervolging (waaronder de mishandeling van Joodse arrestanten), in 1951 vrijgelaten.

Daar is verder, veel belangrijker, de *Regierungsrat* Willy Zöpf, die als *Sachbearbeiter*, als *Judenreferent* onder Harster stond, een heel begaafde man, door en door Nazi. Deze *Sturmbannführer* hield voor zijn chef vooral de besprekingen in Berlijn, ongeveer tienmaal in de jaren 1941-1943, en bemoeide zich de eerste jaren bijvoorbeeld nog met de mogelijke emigratie van Joden, gelijk wij reeds vermeldde; van 1 januari 1942 werd hij het hoofd van het nieuw opgerichte *Referat IV B 4*, Den Haag. Daar is, eveneens in Den Haag, de *Kriminalsekretär* aan dat *Judenreferat* Franz Fischer, chef van de afdeling Algemene Zaken van *IV B 4*, leider van de deportatie van ongeveer 13 000 Haagse Joden, een *Hauptscharführer*, omtrent wie een enkele maal iets menselijks, iets ontlastends wordt meegedeeld, maar die in het dikke dossier, op zijn strafzaak betrekking hebbend, door vele getuigenverklaringen zo ernstig belast werd, dat een

doodvonnis nauwelijks kon uitblijven; hij kreeg echter gratie. Daar is de *Beauftragte* van Seyss-Inquart in Amsterdam, dr. Böhmcker; eigenlijk, zoals Harster een vertegenwoordiger van de combinatie Heydrich hier te lande was, is hij een vertegenwoordiger in Jodenzaken van de landvoogd, een soort coördinator

[p. 163]

voor de anti-Joodse maatregelen, door Rauter ironisch '*Judenkommissar*' genoemd; Rauter had niet veel op met de opdrachten van Seyss-Inquart aan Böhmcker, misschien omdat bij de Amsterdamse *Beauftragte* ook andere gezichtspunten dan de louter *sicherheitspolizeiliche* konden gelden. Met de feitelijke deportatie had Böhmcker heel weinig rechtstreeks uit te staan, al was hij betrokken geweest bij de ghettoplannen en ook bij de concentratie van Joden in Amsterdam, die deze deportatie pas goed mogelijk maakten; bij razzia's en ook bij het vertrek van Joden naar Westerbork was hij aanwezig. Deze *Frontkämpfer des Weltkrieges* en burgemeester van Lübeck kwam in september 1940 naar Amsterdam, waar hij zijn bureau eerst in de Van Miereveldstraat, later op het Museumplein had. De voorzitters van de Joodse Raad, die veel met hem te maken hadden, spreken niet ongunstig over hem; hij handhaafde, heet het, een hoffelijke toon bij de besprekingen en betreurde de gewelddaden; Asscher, bepaald geen betrouwbaar getuige overigens, laat hem zelfs daarom ontslag nemen en, naar Lübeck teruggekeerd, zelfmoord plegen. Het is mogelijk, dat dit gerucht hier gelopen heeft, maar in zijn rapporten ontloopt hij zich (of doet hij zich voor) als een heftige antisemiet en fanatieke nationaal-socialist. In juni 1942 nam hij of kreeg hij zijn ontslag; er zouden in Lübeck '*neue und grössere Aufgaben zu übernehmen*' zijn; hij werd in Amsterdam plechtig uitgeluid en door burgemeester Voûte geprezen om de '*bervorragende menschliche Eigenschaften*', door hem aan de dag gelegd; de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 21 oktober 1942 meldde in een kort berichtje zijn overlijden.

Daar is verder *Fräulein* Slotke, het enige vrouwelijke wezen in deze sinistere rij. Zij had als '*Polizei-Angestellte*' a.h.w. de boekhouding van de vrijstellingen van deportatie en, naar het schijnt, een belangrijk aandeel in de getroffen beslissingen. Vooral in Westerbork dook zij geregeld op en een ooggetuige beschrijft haar (ze werd er spottend '*Fräulein* Plotske' genoemd, naar een populaire Joodse handelaar van toen): 'Ze was klein van gestalte en donker met een lange spitse neus en menig een van de kampingezetenen dacht, met een Jodin te maken te hebben. Zij wou iedereen, die een request waarover zij te beslissen had, had ingediend, zelf zien en spreken: zij was meestal zakelijk en vriendelijk en - wees dan dikwijls het verzoek af. Zij was wel eens door praten ten goede te beïnvloeden, maar ik geloof niet, dat zij ooit een woord sprak, dat waar was... Tegen de mensen, met wie ze geregeld te maken had, deed ze meestal vriendelijk; zij was een

[p. 164]

onmenselijke automaat, die van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat kon werken.' Herzberg¹ spreekt over 'ons aller *Fräulein* Slotke, met haar tanige, fanatieke kop, die ons bijblijven zal als een nachtmerrie, lijfelijk geworden bij dag... vermoedelijk door een perverse eenzaamheid

bevroren, een lege perkamenten zak, ideale schuilplaats voor de duivel, door wie ze bezeten was. Ze droeg een bloedrode ridderorde, ten teken harer verdienste bij de *Entjudung Europas* boven haar vermoedelijke borst... een heks, die zonder aandoening het “materiaal” administreerde en sorteerde en zijn aflevering regelde naar het Oosten. Alleen trilde er iets om haar bovenlip, iets als heilige voldoening, wanneer zij de wanhoop zag opklaaien, die zij teweeg bracht, bij vrouwen, die van hun mannen, bij kinderen, die van hun moeders gescheiden werden. Kinderen, die zij haatte, omdat zij ze niet bezat, geluk, dat zij vernietigde, omdat zij het zelf niet kende...’

Een spookachtige verschijning, die de historicus met haar eeuwige kleurloze kledij, haar vleermuisachtige allure, haar tas vol bescheiden, op vele plaatsen ziet optreden, schichtig opduikend binnen en weer wegschietend uit het legioen van gedoemden, van wie zij nu eens een enkeling even uitstel verleent, dan weer velen afwijst, altijd vriendelijk, zakelijk, onverbiddelijk doorgaans; fantoom als uit een verhaal van Poe of Hoffmann.

Twee figuren vereisen nu nog onze aandacht; Lages en Aus der Fünten. Willi Lages, helemaal voor politiemann opgeleid, werd in februari 1941 door Harster als diens persoonlijke vertegenwoordiger naar Amsterdam gezonden, om de aanstichters van de Februaristaking op te sporen, hetgeen hij zo goed deed, dat hij meteen tot taak kreeg, in de Noordhollandse *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* orde op de gang van zaken te stellen. Al spoedig kreeg hij van Harster opdracht, de leiding van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* op zich te nemen, waarbij tussen hem als chef en Aus der Fünten een zekere taakverdeling plaatsvond; de laatste had meer de technische, ook wel de meer dagelijkse, leiding (‘op punten van bepaald administratieve aard, ik noem hier de juiste registrering van de Joden, het op de juiste wijze doorvoeren van bepaalde maatregelen van beperkende aard, zoals het dragen van sterren, het niet reizen, het niet in de open lucht of bepaalde inrichtingen vertoeven’) 2 ; hiervoor was Aus der Fünten aan Harster

- 1 Herzberg, *Amor Fati* (Amsterdam)
2 Proces-verbaal W. Lages, 9 mei

[p. 165]

rechtstreeks verantwoording schuldig. Uiteraard werkte Lages, die nog vele andere taken had, ook nauw samen met de *Beaufragte* voor Amsterdam. Over zijn arbeid uitte Harster zich na de oorlog met zeer grote tevredenheid; op de vraag of Lages niet wel eens ‘scherp’ was opgetreden, luidde het antwoord, dat de *Aussenstelle* Amsterdam heel moeilijk was en scherp optreden vereiste; had Lages de hem opgedragen taken afgewezen, dan zou hem zware straf hebben gedreigd. Van Joodse zijde komt in het materiaal maar bitter weinig voor, dat deze tweemaal ter dood veroordeelde, maar niettemin geëxecuteerde figuur ontlast; van niet-Joodse is hier en daar voor hem getuigd. De leiders van de Joodse Raad, vooral prof. Cohen, hadden van hem een zeer ongunstige indruk zowel van zijn optreden als van zijn karakter, een indruk, die door niet weinigen werd gedeeld; ‘hèt type van een intellectuele misdadiger’.

Dat zou men zeker niet kunnen zeggen van zijn plaatsvervangende leider aan de *Zentralstelle*, de Keulse ‘koopman’, waarschijnlijk kleine, zo niet heel kleine, koopman Ferdinand Hugo Aus der Fünten, van wie nogal

wat uitingen van onmacht, onlust, ja, bijna onwil, overgeleverd zijn met daarnaast opmerkingen van een klein, hatelijk cynisme, ja, wreedheid: ‘alle wegen leiden door Westerbork’, aldus tegen een opgepakte Jood (en meer zulke geestigheden). Herhaaldelijk hebben wij hem hiervoor in actie gezien. Lages en Aus der Fünften waren *de* mannen van de *Zentralstelle*; wat daar verder met hen samenwerkte, Wörlein, Blumenthal, laten wij maar onbesproken.

De *Zentralstelle*, voor de Joden van toen een woord, geladen met dezelfde ondefinieerbare magie als het hiervoor genoemde *Expositur*. Voor hen bestond Den Haag nauwelijks, de *Zentralstelle* was de vijandelijke citadel binnen Amsterdam, was de krater, waaruit het onheil over hen heen stroomde. Terecht, want uiteraard vond daar volgens een Duitse uitspraak ‘*der wesentlichste Teil der Entjudung*’ plaats. De bevelen uit Berlijn betrekking hebbend op de deportatie kwamen via Harster, via Zöpf hier tot uitvoering. Hier leek de vervolger verschanst, hier oefende hij zijn afschuwelijk werk uit, hier huisde de plunderaar, de beul, de moordenaar. Al vóór 1940 was de Weense *Zentralstelle* een getuige in het proces-Eichmann voorgekomen als: ‘een automatische fabriek... aan de ene kant komt er een Jood in, die nog bezittingen heeft, die nog een winkel heeft of een bankrekening. Hij gaat door het hele gebouw, van loket tot loket, van bureau tot bureau, aan de andere kant komt hij eruit, beroofd van al zijn rechten, beroofd

[p. 166]

van zijn geld, van zijn kapitaal, alleen met een pas, waarop staat: “U hebt binnen veertien dagen het land te verlaten, anders komt u in het concentratiekamp.””

Dat was, als herhaald, voor 1940. Ook in Amsterdam zou deze Duitse instantie de Jood het land doen ‘verlaten’, maar dan juist naar een kamp - of erger.

De Amsterdamse *Zentralstelle* is de navolging van de onder dezelfde naam in Praag bestaande instelling, zelf weer later gesticht dan de hiervoor genoemde Weense, in juli 1938 enige maanden na de *Anschluss* (12 maart 1938) in de Oostenrijkse hoofdstad in het leven geroepen. Zij was daar op 15 juli 1939 opgericht en haar eerste instructie omvatte inderdaad de bevordering en de versnelling van de Joodse emigratie uit Bohemen en Moravië. Reeds op 5 maart 1940 kreeg zij taken toegewezen, die zich al eigenlijk buiten dit doel uitstrekten, een proces dat blijkens het toevallig nogal overvloedige materiaal de eerstvolgende maanden is voortgegaan; ze was zelf weer naar een op bevel van Goering op 24 januari 1939 gestichte Duitse *Zentralstelle* opgericht, waarbij de *Auswanderung* dus onder de Duitse politie kwam te ressorteren. Wij vinden hierbij al de beruchte figuren van Heydrich en Eichmann betrokken; in Praag kreeg weldra *SS-Sturmabführer* Hans Günther de leiding; deze *Zentralstelle* werd ook spoedig aangesloten op de afdeling *IV B 4* van het *RSHA* te Berlijn, de hoofd-centrale van de Jodenuitroeiing. In Praag zelf had de daar gevestigde *Zentralstelle* uiteraard het meeste contact met de Joodse leiders, onder wie Jacob Edelstein en Richard Friedmann ongeveer de ‘Cohen’ (dus de voorzitter) en de ‘Sluzker’ waren.

Nu plachten de Duitsers nog wel eens ‘deskundigen’ van het ene land naar het andere te sturen en zo zonden zij in het voorjaar van 1941 Edelstein en Friedmann naar Amsterdam om daar de Joodse emigratie

voor te bereiden en vooral de Joodse leiders van advies te dienen. Was hun zending geheim? Misschien moet men zeggen: min of meer. Want al verkeerden zij in Amsterdam met Joodse notabelen (zij vierden zelfs met enkelen, met name bekend, het Paasfeest), toch vindt men in de notulen van de secretarissen-generaal pas op 12 mei van hun komst melding gemaakt, terwijl zij, naar wij weten, van 17 maart af in Nederland waren; uit deze notulen blijkt wel, hoe weinig het college van de kwestie op de hoogte was; op 17 mei verlieten zij ons land weer. Uit een bewaard gebleven, maar helaas ongedateerd stuk blijkt wel, dat Asscher en Cohen door Friedmann op zekere dag

[p. 167]

met enkele Duitsers, waaronder de later zo beruchte Rahm, in contact zijn gebracht; bij die gelegenheid deelde *SS-Obersturmführer* dr. Rajakowitsch de beide voorzitters mee, dat de *Dienststelle*, toen Van Eeghenstraat 88, met het oog op de Joodse emigratie uit Nederland was opgericht; in dit stuk is trouwens al sprake van de *Expositur*. Prof. Cohen vermeldt nog een bespreking met Günther en Rahm op het bureau Lijnbaansgracht. ¹

Van de aard van het contact tussen Edelstein en Friedmann enerzijds en de Joden anderzijds geven de bronnen een nogal uiteenlopend beeld. Asscher verklaarde na de oorlog: 'Wij hebben met hen alleen geborrelt en ons van hun adviezen niets aangetrokken, althans ik niet'. Cohen: dat de Praagse heren niet gewaarschuwd hadden, 'dat de Joden werden vergast' - zo iets was op dat tijdstip ook niet te verwachten. Wij beschikken echter over een betrouwbaar getuigenis, dat zij wel degelijk 'op bijzonder moedige en openhartige wijze' met deze en gene hebben gesproken, dat zij niet alleen gealarmeerd, maar ook 'alles in feite vooruitgezegd hebben, wat later gebeurd is'. Een ander bericht, dat dit tweetal hun Nederlandse lotgenoten vooral geleerd heeft, hoe men die emigratie niet moest bevorderen, door talmen, obstructie voeren en ook door het in de kaart spelen van de Duitse hang naar eindeloos formuliergebruik en paperasserie. Een derde laat Edelstein op een bijeenkomst met Joodse notabelen niet zeggen, dat men niet moest doen, wat de Duitsers eisten, wèl, dat de Duitsers het heel erg voorhadden met de Joden; tevens zou Edelstein erover geklaagd hebben, dat Asscher en Cohen daar geen begrip voor hadden getoond en niet bleken te geloven, dat de Duitsers zulke plannen koesterden: als ze die zouden koesteren, zou de Nederlandse bevolking zo iets nooit toelaten. De historicus moet uitspreken, dat hem een dergelijke reactie op dat tijdstip, althans van Asschers kant, niet onwaarschijnlijk lijkt.

Een stuk van 18 april 1941 werpt nog enig licht op de eigenlijke oprichting van de *Zentralstelle*, natuurlijk op bevel van Heydrich, volgens dit stuk uitvloeisel van een tot deze gericht verzoek van Seyss-Inquart, zeer waarschijnlijk gedaan toen Heydrich in het voorjaar van 1941 in Den Haag vertoefde. De Nederlandse *Zentralstelle* zou als model dienen voor de oplossing van de Jodenkwestie ('*die Lösung der Judenfrage*', nog niet de '*Endlösung*') in alle Europese staten. Zij kreeg niet minder

¹ Proces-verbaal D. Cohen, 17 de

[p. 168]

dan drie verschillende taken toegewezen: de *Erfassung sämtlicher Juden*, de *Überwachung des jüdischen Lebens* en de *zentrale Steuerung der Auswanderung*. Onder dat 'Steuern' van wat toen nog 'Auswanderung' heette, viel uiteraard de 'behandeling' van de vermogens dezer emigranten; daartoe werd aan Zöpf, eerst als leider van de *Zentralstelle*, in april door Heydrich de in deze tekst meer genoemde dr. Rajakowitsch toegevoegd, die in deze arbeid ook al in Praag ervaring opgedaan had, tevens had dr. Wohlthat, *Kommissar* van de Nederlandse Bank, op een zodanige dienst aangedrongen, die zelfs, in een brief van 21 februari 1941 aan Seyss-Inquart, Fischböck het advies gegeven had, de rijke emigranten ertoe te verplichten 'eine bestimmte Zahl von unbemittelten Juden mitzunehmen'. Merkwaardig wijst de *Wirtschaftsprüfstelle*, een nog nader te bespreken dienst van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, er in een brief van 26 februari 1941 aan deze beiden op, dat de 'sicherheitspolizeiliche Seite' van deze emigratie veel minder speling toelaat dan de 'devisenpolitische'. Of de *Sicherheitspolizei* deze brief zelf geïnspireerd heeft? In elk geval bevatte zij een waarheid, die zich steeds duidelijker zou onthullen: de behandeling van de Joodse zaken was steeds meer een aangelegenheid voor de politie, de politie die al van de aanvang af bij allerlei maatregelen tegen de Joden betrokken was geweest, maar die daarin gaandeweg een positie veroverde, die niet zo heel ver van het monopolie af zou blijven en in elk geval in serieuze kwesties doorslaggevend werd.

Aanvankelijk was de *Zentralstelle* nog klein en behandelde ze inderdaad de *Auswanderung*; Gertrud van Tijn had te dezer zake zelfs enig contact met Zöpf, een contact, dat iets leek te beloven, maar ook in de kwestie van de vrijwillig aangevraagde emigraties in die periode schijnt ze weinig zeggenschap te hebben gehad, over de toelaatbaarheid besliste de *BdS* in overleg met de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. De oprichting van deze *Zentralstelle* was nooit officieel afgekondigd (evenmin als die van de Joodse Raad) en dat zij 'in sehr kleinem Umfang' functioneerde (onder leiding eerst van een zekere *SS-Sturmabführer* Reinhard) blijkt daaruit dat pas in augustus 1941 briefpapier voor haar ontworpen werd.

Als reeds gezegd had Seyss-Inquart geweigerd, Harster's benoeming tot *Subkommissar des Reichskommissars für die Judenfrage* te accepteren, waarlijk niet uit teerhartigheid, of uit bezwaren van welke aard ook tegen totale uitplundering, concentratie en tenslotte deportatie. Op 19 mei 1941 had in zijn bureau een bespreking plaats over deze kwestie,

[p. 169]

waarbij waarschijnlijk Harster zelf en in elk geval Rajakowitsch aanwezig waren; de *Zentralstelle*, aldus besliste hij, zou niet de *General-kommissar für das Sicherheitswesen* maar hem zelf 'unterstellt' zijn en hij zou er het hoofd van benoemen. Toch kwam voorlopig vrijwel niets van de taken, die deze instantie hierna waren toegewezen, nl: 1. *Regelung und Überwachung des sozialen und kulturellen Lebens der Juden* 2. *Förderung ihrer Auswanderung* 3. *Befehlsbefugnis gegenüber der jüdischen Zwangsorganisation*. De eerste taak kwam trouwens gedeeltelijk onder de meer genoemde dr. Böhmcker als *Beauftragte* van Seyss-Inquart. Werkelijk op gang kwam de *Zentralstelle* eigenlijk pas met de *Anordnung über das Auftreten von Juden in der Öffentlichkeit* van 15 september 1941, zoals men weet, van Rauter; deze *Anordnung* overigens weer, 'krachtens paragraaf 45 der verordnung nr. 138/1941 van de Rijks-commissaris', dus bepaald niet buiten Seyss-Inquart om, tot stand

gekomen. Artikel 4 (2) schakelt voor allerlei werkzaamheden in verband hiermee van Duitse zijde een ‘instantie’ in, ‘door de Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid aangewezen’, dit was, naar Reinhard op 23 september 1941 prof. Cohen als voorzitter van de Joodse Raad mededeelde, de *Zentralstelle*.

Merkwaardig genoeg spookt in het materiaal ook nog een omstreeks 15 september 1941 opgericht *Sonderreferat Juden* (afgekort *SR J*), waarvan dr. Rajakowitsch zelf de leiding kreeg. Men mag wel aannemen, dat de instelling van dit *SR J* samenhangt met de plannen van het Berlijnse *RSHA* voor de doorvoering van de *Endlösung*, plannen, die het noodzakelijk maakten, de greep op de Joden te verstevigen. Het is wel treffend, dat kort daarvoor, in een stuk van Rauter, gericht tot Seyss-Inquart, Fischböck en Wimmer, voor het eerst naast ‘*Auswanderung*’ de term ‘*Aussiedlung*’ opduikt, deze ‘*Aussiedlung*’ is de ‘*territoriale Endlösung*’, dit alles voor intern gebruik bestemd - als zoveel Duitse termen van toen. Het genoemde *Referat* waren enige taken toegewezen, die met deze doelstelling ten nauwste samenhangen, afstammingskwesties, behandeling van buitenlandse Joden, emigratie (of verhinderende daarvan) en verder de eigenlijke deportatieplannen, die steeds meer vorm kregen. Het geheel van deze taken ging begin januari op het nieuw ingestelde *Referat IV B 4* bij Harster over, volgens deze (in een na de oorlog afgelegde verklaring) ‘*die Führungsstelle in allen Judenfragen*’, de leider hiervan werd als reeds vermeld Zöpf; Rajakowitsch ging naar een ander *Referat (II B)* over, dat met Joodse aangelegenheden niets had uit te staan. Hiervoor is reeds aangegeven dat

[p. 170]

van Zöpf de ‘lijn’ liep naar de Amsterdamse *Zentralstelle*. Wat werd nu haar opdracht?

Het al meer aangehaalde stuk van 3 februari 1942 werpt daarop een duidelijk licht. Het draagt de *Zentralstelle* eveneens een drietal taken op, maar men lette op de formulering:

- ‘1. *die Steuerung des jüdischen Lebens (Befehlsausgabe an den Judenrat, jüdische Organisationen, Schulung, Fürsorge, Arbeitseinsatz, Wochenblatt).*
2. *die Durchführung der Anordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit (Bestimmung örtlicher und zeitlicher Beschränkungen im einzelnen, Überwachung der Kennzeichnung, Zulassung zu öffentlichen Einrichtungen und Veranstaltungen, Umzugsgenehmigungen).*
3. *die Vorbereitung der Endlösung*’ (in de tekst staat ‘*Eslösung*’; had men nog enige moeite met dit woord?): ‘*Durchschleusung durch die Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Umsiedlungsaktionen, Lager Westerbork, Vorbereitung der Aussiedlung.*’

In de praktijk kwam het tot een zekere taakverdeling tussen het bureau van de *Beauftragte* en de *Zentralstelle*. Bij de eerste kwamen meer en meer administratieve kwesties van de Joden (levensmiddelen, financiën, Joods weekblad), de bestuurlijke zaken dus, te ressorteren, bij de *Zentralstelle* de politieke. Bij de *Beauftragte* zaten ambtenaren, bij de *Zentralstelle* politiemannen e.d., gewoonlijk scherper en voor Joden ook wel lastiger te hanteren in de omgang. In gewichtige gevallen vonden de voorzitters van de Joodse Raad niet zelden beide instanties samen voor zich, beter: tegen zich. In verband met dit werk arbeidden ook geregeld enige ambtenaren van de *Expositur* op de *Zentralstelle*, die nogal eens wat opmerkten en afluisterden; toen het geregelde ophalen van Joden plaats

vond, verzamelden Joodse ambtenaren op die *Zentralstelle*, tientallen tenslotte, de persoonlijke gegevens e.d., hetgeen voor de vrijgestelden natuurlijk zijn nut had, doordat op deze wijze snelle interventie van de *Expositur* te hunnen bate plaats greep; de minder gelukkigen, de overgrote meerderheid, en in 't algemeen iedereen die de *Zentralstelle* bezocht, zij werden waarschijnlijk minder prettig getroffen door het feit, dat zoveel Joden onder de leiding van de doodsvijand zelf hand- en spandiensten leken te verlenen bij hun wegvoering.

Uit het archief van de *Zentralstelle* zijn een aantal lijsten overgebleven, waarop, gemeentegewijs onderscheiden, in alfabetische volgorde de namen en verdere persoonlijke gegevens van Joden. Zijn dit

[p. 171]

nu de lijsten, waar de Duitsers mee werkten bij het ophalen van hun slachtoffers? Al vroeg in 1941 - zo niet eerder - schijnen zij over deze lijsten te hebben gedacht, maar op gang kwam deze aangelegenheid pas in de herfst van dat jaar. In oktober ontvingen de voorzitters van de Joodse Raad van het Centrale Bevolkingsregister opdracht ten behoeve van de *Zentralstelle* een lijst samen te stellen van alle Joden. Dat blijkt te berusten op een initiatief van Aus der Fünten (dr. Sluzker meende later van Fischer, maar een rapport van 4 november 1941 van het hoofd van dit Centrale Bevolkingsregister noemt de Amsterdamse politiemann). Aus der Fünten moest op 15 oktober zeer spoedig - alles moest bij deze lieden zeer spoedig - alle Joden op kaarten hebben, de Joodse Raad zou voor typisten, machines, tafeltjes, stoelen en collationeurs zorgen. Op 16 oktober reeds kwamen drie personen vanwege de Joodse Raad en op 20 oktober ving de arbeid aan. Op 21 oktober kwam van andere Duitse zijde - ook dat 'in stijl' - een kink in de kabel: wanneer Joden zulk werk deden, dan zouden ze natuurlijk in de lijsten knoeien; het werk werd dus stopgezet. Maar op 23 oktober mocht men het hervatten, onder voorwaarde dat er iemand van de *Zentralstelle* aanwezig zou zijn. Die verscheen ook en zo kwamen de lijsten of de kartotheek tot stand. Men zou uit een stuk van januari 1942 willen opmaken, dat het werk toen vrijwel klaar was. Een andere vraag is nu, of het deze gegevens waren, die de Duitsers als grondslag voor hun wegvoeracties gebruikten. Er is wel eens opgemerkt, dat zij voor het opmaken van de eigenlijke deportatielijsten het nodige geschoolde personeel ontbeerden. Het is mogelijk, maar onloochenbaar blijft, dat zij toch over die deportatielijsten beschikten. Het overgebleven materiaal geeft geen volstrekte zekerheid hieromtrent. Wij kunnen ons echter onmogelijk voorstellen, dat de *Zentralstelle* zijn gegevens op een andere manier verkregen heeft.

Men heeft wel eens de vraag opgeworpen, niet zonder enig verwijt aan de Joodse leiders, waarom zij tegenover dit burgerlijke bestuur nooit de hulp hebben ingeroepen van het leger en in het bijzonder van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, de 'WBN' afgekort, generaal Christiansen. Formeel de gelijke van Seyss-Inquart, bezat hij toch een veel en veel zwakkere positie; bovendien was hij als persoonlijkheid verre diens mindere. Het is trouwens de vraag of hij, indien hij de macht gehad had, iets ten bate van de Joden had willen doen; wat het overgrote deel van de Duitse hoge militairen te dezer zake tijdens de oorlog te zien gegeven heeft, wettigt wel een enkel

[p. 172]

vraagteken hierbij. Hoe dan ook, al had Christiansen de wil gehad, de macht bezat hij zeker niet. Of het daaraan lag, of aan andere oorzaken, zal men wel niet meer kunnen nagaan, maar het feit ligt daar, dat een Jood, die zich schriftelijk tot Christiansen om hulp gewend had, prompt door de Duitse politie werd opgepakt en naar Polen gestuurd. Misschien kan men uitzonderingen ontdekken op de regel ¹, dat 'elke scheiding tussen de nationaal-socialistische ideologie en de hun handwerk uitoefenende generaals van Hitler fout is'; Christiansen is daar in elk geval niet bij.

Op deze bescherming behoeften de Joden dus niet te rekenen. Er was echter nog een andere, die van het volkenrecht. Men verwachtte van deze schrijver, ten enenmale onbevoegd, over deze zaak geen uitsluitsel. Maar geven bevoegden dat wel? Nemen wij het tweede deel van het *Handboek van het Volkenrecht* van prof. mr. J.P.A. François ter hand, die, ook duidelijk bewogen door de Duitse maatregelen tegen de Joden, schrijft: 'Bleven aanvankelijk de maatregelen binnen zekere grenzen, geleidelijk namen zij een omvang aan en werden zij toegepast met een wreedheid, die de ergste verwachtingen nog hebben overtroffen.'

Men herleze: 'bleven de maatregelen binnen zekere grenzen'. De historicus vraagt zich verbijsterd af, hoe bij deze jurist die grenzen hebben gelopen. Enig licht geeft misschien een volgende passage: 'Ontslag van Joodse ambtenaren, voor zover het leidende functies betreft - rechterlijke ambtenaren daarbij inbegrepen - als tijdens de tweede wereldoorlog in de door Duitsland bezette gebieden plaats had, was bij de pathologische afkeer, die het nationaal-socialisme van de Joden had, en die elke samenwerking met hen in de weg stond, niet onrechtmatig.' Niet onrechtmatig, herhalen wij dan maar, was het dus dat de bezetter wegens de 'pathologische afkeer' (wij citeerden deze term reeds vroeger, dl I, blz. 41), gekoesterd tegen een bepaalde groep, hen, die tot die groep geacht werden te behoren, ontsloeg en daarmee van onrecht recht maakte. Mag men deze afkeer echter uit het geheel van nationaal-socialistische beginselen isoleren?

Het valt moeilijk, hier niet bitter te worden. Het valt moeilijk, hier niet aan de vrees uiting te geven, dat er nog wel eens een beoefenaar van het volkenrecht zal opstaan, die, hoe menselijk ook bewogen door de uitroeijing van de Joden, verklaart, dat bij de pathologische afkeer,

¹ W.H. Nagel, 'Twee Vragen', *Ma*

[p. 173]

die de Duitsers ten aanzien van deze Joden koesterden, de gaskamers, hoe afschuwelijk ook, als niet onrechtmatig mogen worden beschouwd. Het is nog niet zover; de schrijver van dit boek, na een jarenlang leraarschap met zijn chefs en collega's in het najaar van 1940 uit zijn betrekking gejaagd, mag zich voorlopig troosten met het besef, dat een in hoog aanzien staand Nederlands jurist, als reeds opgemerkt, adviseur van de secretarissen-generaal, de onrechtmatigheid van dit ontslag ontkent. Van die chefs dan.

Nederlandse instanties

De Duitse vijand had in Nederland zijn bondgenoten, geestverwanten, handlangers - men zou hierin nog een heel stuk in verder kunnen nuanceren, maar dat is niet nodig, al heeft het zin, al dadelijk uit te spreken, dat men hier met een wit-zwart schema niet ver komt. Niet altoos valt het gemakkelijk, deze nuanceringen duidelijk te onderscheiden tegen de zo egale achtergrond van de ontelbare doden zonder graven, maar de historicus kan zich niet aan die plicht onttrekken. Als enige illustratie diene de aantekening omtrent de NSB-er, in Westerbork opgesloten als Jodenvriend en voorbestemd om, met zijn partijspeldje en een ster op, de reis naar de gaskamer te maken.

In de loop van dit verhaal hebben wij herhaaldelijk gewaagd van de hulp, door Nederlandse instanties en individuele personen aan de vijand verstrekt; wij herinneren aan de politie, aan de pers, waarvan uiteraard de uitgesproken nationaal-socialistische het meeste reliëf verdient; enkele organen, zoals de weekbladen *Storm* en *De Mistboorn*, bereikten hierbij wel een heel laag peil, daarin dapper nagestreefd door o.m. het radio-cabaret 'Paulus de Ruyter', dat de zondagmiddagen van de luisteraars enige wijding verleende met zijn deels antisemitische uitzendingen; wij herinneren tenslotte aan de zeer vele voorbeelden van medewerking met, alweer, alle nuances tussen *volens* en *nolens volens* in; bij de behandeling van het Joodse-Raad-probleem hebben wij er een aantal genoemd.

[p. 174]

Twee notities, een beknopte en een uitvoerige, mogen hier een plaats vinden.

De eerste heeft betrekking op het in deze bladzijden herhaaldelijk vermelde college van secretarissen-generaal, dat, naar bekend, door het vertrek van de regering in mei 1940 van de ene op de andere dag van 'wasvrouwencollege', met onbeduidende zaken belast, een zeer voorname plaats moest innemen in wat in Nederland nog aan burgerlijk bestuur restte of door de Duitsers werd toegestaan. Het ligt niet op onze weg, in te gaan op deze ongemeen moeilijke, zo niet hachelijke materie en zeker niet op de vraag, hoe men hun positie in de bezettingstijd moet beoordelen alsook de door hen verrichte of nagelaten handelingen. Toen het gezag van de wettige overheid in feite in handen van de bezetter was overgegaan, ware deze gehouden geweest tot herstel en verzekering van de openbare orde en het openbare leven, daarbij de in het land geldende wetten eerbiedigend, behoudens volstrekte verhindering. Binnen deze grenzen zouden de secretarissen-generaal deze bezetter eenvoudigweg te dienen hebben gehad, dat is ook de niet-jurist nog wel duidelijk. Ongetwijfeld was de door de Duitsers als discriminatie aangevangen en als deportatie beëindigde Jodenvervolging een inbreuk op die wetten en dan een inbreuk, die men bepaald niet met een '*Not kennt kein Gebot*' kon verontschuldigen. Nu zou men zich misschien - het is nog steeds de leek, die spreekt - een situatie kunnen indenken, waarin secretarissen-generaal, met volledig inzicht in aard en omvang van die inbreuk, niettemin hun ambt waren blijven vervullen in de eerlijke overtuiging, dat zij daarmee land en volk de beste dienst bewezen

en dat hun handelen niet in strijd kwam met wat men hun ‘primaire rechtsplicht’ genoemd heeft. Hebben secretarissen-generaal deze eerlijke overtuiging gekoesterd? Van de niet-NSB-ers onder hen, die in hun functie verbleven, mag men dit wel aannemen. Zij hebben het kwaad, door de bezetter gedaan, natuurlijk wel gezien, maar als het mindere beschouwd tegenover het grotere, dat hun inziens zou geschieden, indien zij met gebruikmaking van de hun door de Rijkscommissaris gedane belofte aan deze ontheffing uit hun functie hadden gevraagd. Hoe hij het ook wendt of keert, deze historicus ontkomt niet aan de gevolgtrekking, dat zij de Joden-deportatie als dat mindere kwaad hebben beschouwd, waarbij hij enerzijds in aanmerking wil nemen, dat zij niets geweten, misschien, misschien, ook niets vermoed hebben van de gaskamers, anderzijds toch geen zekerheid heeft of zij zelfs met die wetenschap een

[p. 175]

andere weg hadden betreden. Wat althans bijvoorbeeld in het verslag van de Enquêtecommissie naar voren komt, is bepaald niet van dien aard om aan een andere veronderstelling heel veel voedsel te verschaffen, evenmin als de notulen van de door hen als college gehouden vergaderingen. Natuurlijk was in 1942 de hele Jodenkwestie formeel aan hun inmenging onttrokken, maar dat wil nog niet zeggen, dat zij zich daarbij hadden moeten neerleggen en ook niet, dat zij er helemaal niets meer mee te maken hadden; het verplichtte hen zeker niet tot toelating van wat zij als ontoelaatbaar hadden kunnen - en ook wel moeten - beschouwen.

De langere notitie zij gewijd aan de Nederlandse politie, hier uiteraard al eveneens beschouwd met betrekking tot haar activiteit terzake van het door ons behandelde onderwerp. Wij doen het best, hiervoor terug te gaan naar de tijd, waarin de vervolgingen zich zozeer verscherpten, dat de Jood voortdurend te maken had met deze politie, of beter gezegd polities, vooral met allerlei speciale, min of meer voor deze taken opgeleide medewerkers van de bezetter, tot en met de ‘bloedhonden’, waar het illegale *Parool*¹ op doelde, de eigenlijke jagers, ophalers, plunderaars, afpersers en moordenaars. Niemand minder dan een zeer bevoegde als Lages heeft indertijd van een aantal hunner de lof gezongen als van lieden die zich ‘*ausserordentlich gut, zum Teil weit über den Durchschnitt*’ hebben gedragen.

Wij gewaagden hiervoor reeds van weerstanden, die de gebeurtenissen in het Oosten des lands in de herfst van 1941 bij de marechaussee hadden opgeroepen; het bleek echter niet mogelijk, in het bijzonder van Rauter gedaan te krijgen om afstand te doen van de medewerking van de Nederlandse politie bij de maatregelen tegen Joden. Zo verzocht hij begin november 1941 de secretaris-generaal van Justitie, de Nederlandse politie-instanties voor te schrijven, hoe zij op te treden hadden bij eventuele huiszoekingen bij hen, vooral met het oog op inbeslagneming van contant geld en waardepapieren, welke immers bij Lippmann, Rosenthal & Co. behoorden te zijn ingeleverd. Op 25 november moest de Amsterdamse politie honderd man in burger beschikbaar stellen voor toezicht op het sluiten van Joodse winkels; hierbij zouden geen arrestaties plaatsvinden, heette het - de historicus zou daar achteraf het woordje ‘nog’ aan willen toevoegen. In 1942 werden Nederlandse politie-ambtenaren bij de hierboven genoemde

¹ *Het Parool*, 25 sept. 1942.

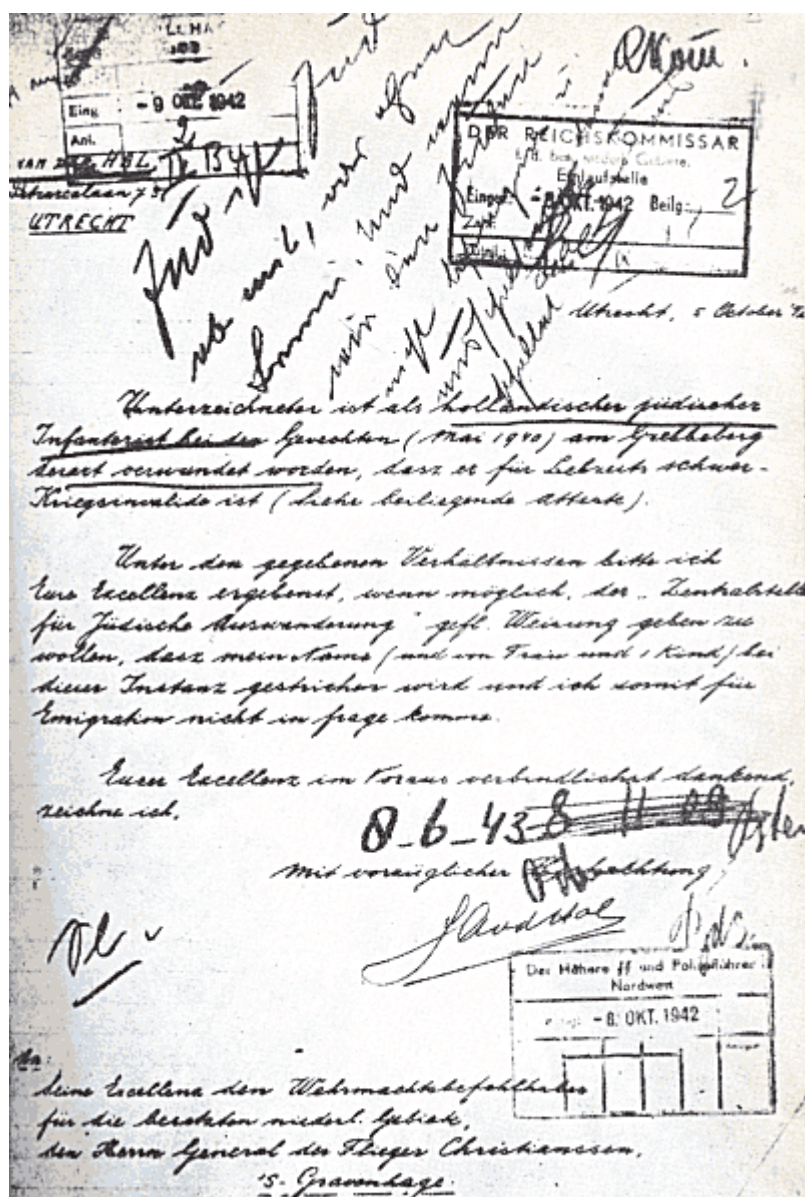
[p. 176]

Zentralstelle gedetacheerd; dat jaar gaven diverse circulaire's allerlei voorschriften en richtlijnen; wij herinneren alleen aan de inschakeling van de politie in Amsterdam en elders bij de grote razzia van 2 oktober van dat jaar. Curiositeitshalve maken wij even melding van het rondschrijven, op 14 januari tot de burgemeesters gericht door de 'Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie', die o.m. waarschuwt tegen het uitvoeren (door de politie) van 'door Joden gecomponeerde of bewerkte muziek'.

Op 15 mei 1941 was in Amsterdam op last van generaal-majoor Schumann, *Befehlshaber der Ordnungspolizei* te 's-Gravenhage, opgericht het 'Politie Bataljon Amsterdam', het PBA, gedeeltelijk gekazerneerd in een Katholiek scholencomplex, Cornelis Troostplein 23. Kort erna, in juli 1941, werd te Schalkhaar het 'Politie Opleidings Bataljon' (POB) opgericht, dat onder direct Duits toezicht stond. De eerste maanden werd het PBA nauwelijks ingeschakeld bij tegen de Joden gerichte maatregelen; het leverde op 25 november 1941, als hiervoor meegedeeld, alleen honderd man in burgerkleding om met andere, in burger geklede agenten bepaalde Joodse winkels te sluiten, aan het arresteren van Joden werkte het nog niet mee; toen echter in het voorjaar van 1942 leiding en personeel (behoudens een kleine kern) vernieuwd werden, voor een niet onbelangrijk deel in nationaal-socialistische zin, veranderde de situatie en zo werd van september 1942 af het PBA steeds meer ingeschakeld bij het verlenen van assistentie bij het ophalen van Joden; het kwam toen rechtstreeks onder de *Sicherheitspolizei* en arresteerde deze Joden aan de hand van oproepen. Hiertoe dienden patrouilles van drie manschappen, onder leiding van een PBA-lid, dat tevens SS-man en/of NSB-er was; deze patrouilles stonden weer onder controle van verschillende commandanten, van sectie, compagnie of bataljon. Na 3 oktober moest het PBA inderdaad zelf Joden ophalen; de manschappen kregen van hun officieren de opdracht, alle in een woning aanwezige Joden mee te nemen, ook die waarvoor ze geen oproeping hadden; die officieren hielden ook zonder oproeping wel lukraak Joden in hun woningen aan: men mag veronderstellen uit dienstijver of voor hun plezier.

Dit is wel de plaats, eraan te herinneren, dat de politie in de oorlogsjaren zeker ten aanzien van het Joodse probleem heel vaak in conflictsituaties terecht kwam, dat zij in het bijzonder aan grote spanningen blootgesteld werd bij de uitvoering van maatregelen van een bezetter, die haar tot een willoos werktuig wilde maken voor eigen belangen

[p. *83]

Verzoekschrift aan generaal Christiansen van J.A. van der Hal die bij de strijd aan de Grebbeberg o.m. een been verloren heeft. De generaal schrijft boven de brief: 'Jud is Jud, ob mit oder ohne Beine, und wenn wir den Juden nicht besiegen u. ausschalten, dann schaltet er uns aus.'

[p. *84]

1160/1941 Amsterdam, den 17. März 1943.

Der niederländische Staatsangehörige Solomon Keyer 351
 1160/1941 7 übergibt am 17. März 1943

1. Elfrida Keyer, geb. 21.2.29 arfjofst Wolff
2. Joseph Keyer, geb. 14.2.32 arfjofst Wolff
3. Leopold Keyer, geb. 11.1.36 arfjofst Wolff
4. Frank Keyer, geb. 9.5.35 arfjofst Wolff
5. Leopoldine Keyer, geb. 2.6.38 arfjofst Wolff

Für die Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam richtig übernommen.

Wachhabender 1160/1941

1. Für die Richtigkeit der Übernahme:
 2. Verwaltung

zur Zahlung von 37.50 Gulden, in Worten dreißig und
sechzig Gulden.

Festgestellt Amsterdam, den 17. März 1943.
 Sachlich richtig 1160/1941

B. d. S.
 Zahlstelle-Aussenstelle
 Amsterdam

Amsterdam, den 17. März 1943.

Empfangsbescheinigung:

Von der Zahlstelle des B. d. S. - Aussenstelle Amsterdam - habe ich 37.50 Gulden,
 in Worten dreißig und sechzig Gulden erhalten.
 Dieser Betrag ist vorschussweise aus Judevermögen gezahlt worden.

K 372

Kwitantie van leden van een opsporingsploeg (Kolonne Keyer in dit geval) die per ingeleverde Joodse onderduiker f 7,50 ontvangen

[p. 177]

en die haar onder bedreiging met scherpe represailles belastte met opdrachten, welke haar bij voortduring voor gewetensconflicten stelden.

Men verplaatse zich in de moeilijkheden van een 'doodgewone' brave agent, na de oorlog berecht. Op ambtelijk bevel van zijn hoofdcommissaris overgeplaatst naar het hieronder te noemen Bureau Joodse Zaken, wil hij eigenlijk niet. Hij gaat om raad bij deze of gene 'goede' chef, maar wordt afgescheept met een 'Zie maar, hoe je het klaart'. Hij ziet de trambestuurders avond in, avond uit Joden wegvoeren, weet, dat de treinmachinisten hen de stad uit brengen. Onderduiken? Van iedere politieman bestond een speciale signalementskaart en vond men hem, dan kwam hij voor een Duitse militaire rechtbank wegens het onrechtmatig bezit van wapens, met een goede kans op de doodstraf. Weigerde hij, dan wees men een ander aan, zoals men hem aangewezen had; hij kon zich in elk geval inbeelden, hardheid te kunnen vermijden en enigszins, al was het

maar weinig, te kunnen saboteren. Tenslotte had men het gevoel, kon men zich althans wijs maken, dat men, bij dit bureau Joodse Zaken werkend, de Joden niet aan de Duitsers overleverde...

Wij vermelden nu van dezelfde Gevolmachtigde van 30 oktober 1942 met als onderwerp (aldus daarin aangegeven): 'Gevolggeving aan opdrachten van Duitse instanties tot arrestatie, transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars en andere personen'; deze Gevolmachtigde wil daaromtrent 'alle twijfel opheffen': Rijks- zowel als Gemeentepolitie hebben deze opdrachten uit te voeren; alle voorafgaande beperkingen vervallen. Punt. Wanneer een zestal Rooms-Katholieke agenten van politie op 24 februari 1943 de Utrechtse hoofdcommissaris meedelen, dat zij op grond van een in de kerk op 21 februari voorgelezen herderlijk schrijven zouden weigeren, indien daartoe bevolen, Joden te arresteren, dreigt deze hoofdcommissaris met ontslag zonder pensioen, gage of wachtgeld, terwijl zij, die hem van hun voorgenomen weigering geen mededeling doen en zich toch daartoe verstouten, 'als saboteurs zullen worden beschouwd met alle ernstige gevolgen daaraan verbonden'. Hier voegen wij aan toe, dat de zes voornoemd door de Duitsers meteen werden gezocht; men arresteerde, toen zij ondergedoken bleken, hun vrouwen en kinderen. Een naar schatting 180 verklaarden zich met hen solidair, maar deze mannen werden onder zo sterke druk gezet vanwege de Duitsers, dat slechts 23 stand hielden en tot het eind van de oorlog ondergedoken

[p. 178]

bleven (de hier bedoelde hoofdcommissaris, een zekere Kerlen, is enkele weken na dit voorval op straat doodgeschoten). Misschien is het ook interessant, de tekst op te nemen van een andere circulaire, op 2 augustus 1943 rondgezonden door de Wnd. Gewestelijk Politie-President te Rotterdam, kolonel J.J. Boelstra:

'Het is mij gebleken dat in enkele gemeenten bij het arresteren van met name genoemde personen (Joden of Jodenbegunstigers) niet genoeg initiatief werd getoond om ook *niet* genoemde Joden, welke in de te doorzoeken huizen werden aangetroffen, te arresteren. Men ging dan eerst instructies halen en vond bij terugkeer de verdachten verdwenen. Om herhaling van een dergelijk zeer onjuist optreden van de politie te voorkomen, vestig ik uitdrukkelijk de aandacht op de verplichting om voortvluchtige of illegaal levende Joden of joden-begunstigers, te allen tijde, waar deze zich ook bevinden, te arresteren. Een arrestatiebevel of nadere instructies zijn daarvoor niet nodig.'

Commentaar hierop is o.i. wel overbodig. Nu weer de andere kant. Geven wij het woord aan Majoor ds. van der Hauw ¹ : 'In maart 1943 behoorde ik tot een groep marechaussee in de omgeving van het dorp Grootegast. Deze groep bestond uit veldwachters en marechaussees. Op 12 maart kwam er een telefoontje van de *Sicherheitsdienst* uit Groningen, waarin ons verzocht werd om een Joodse familie in de omgeving van het dorp te arresteren en over te brengen naar Westerbork; wij hebben toen als personeel van deze brigade allemaal gemeend het bevel niet te mogen opvolgen. Wij kwamen 's middags bij elkaar om de zaak nog eens te bespreken en wij bleven toen bij ons besluit. Maar toen wij daar samen waren zijn wij door Duitse en Nederlandse politiemannen gearresteerd en overgebracht naar Groningen. Daar werd ons medegedeeld dat ons besluit dienstweigering was waarop de doodstraf was gesteld. Maar wij bleven allen

¹ De Bezetting, dl. III (Amsterda

bij ons besluit. Men zei toen: U krijgt nog een nacht bedenktijd, maar de volgende morgen hebben wij allemaal de kracht ontvangen om bij dit besluit te blijven en we zijn toen overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Daar hebben wij mishandeling en eenzame opsluiting moeten delen met de zovele gevangenen die daar zaten. De oudere collega's van mij werden overgebracht naar Duitse concentratiekampen, waaronder ook de veldwachter Boonstra. Ik kan mij van de veldwachter Boonstra nog herinneren dat toen wij in de auto moesten stappen te

[p. 179]

Groningen, dat een van de Duitse politiemannen ons telde, hij zei, er zijn toch elf, ja, *es stimmt*, waarop Boonstra zei, het is fout, het zijn er twaalf. U hebt God vergeten: hij gaat met ons mee. Altijd.'

Niet weinig politiemannen hebben bij dit verzet hun leven ten offer gebracht aan wat zij hun gewetensplicht achtten; nadrukkelijke vermelding daarvan lijkt de historicus eenvoudige plicht. Anderen poogden, zoals men reeds zag, met kleine middelen te saboteren: zij zagen niet, hoorden niet, vonden niet. Hun risico's onderschatte men evenmin; ook te hunnen koste meldden zich de, niet eens altijd anonieme, verklikkers bij hun chef; de Amsterdamse Jodenjager Dahmen von Buchholz rapporteerde op 19 mei 1942 uitvoerig hoe hij een tweetal agenten 'erop betrapt' had, dat zij een praatje maakten met een Jood - op het Amsterdamse Damrak!

Toen was, op 15 oktober 1942, het PBA al versterkt met manschappen uit Schalkhaar; dit ging verder, temeer, omdat het de Duitsers en hun geestverwanten steeds minder moet hebben voldaan. Begin 1943 werd het ophalen van Joden helemaal opgedragen aan de z.g. Vrijwillige Hulppolitie; deze, ingesteld bij verordening nr. 57 van 21 mei 1942 (en gewijzigd bij verordening nr. 67 van 19 juni 1942), bestond uit personen, die (art. 2 van de eerste verordening) 'de nieuwe Europese orde voorstonden en bereid waren, deze naar beste vermogen te dienen'; alleen al in Amsterdam solliciteerden 1047 personen naar een plaats hierbij; later gingen al deze agenten over naar de Landwacht en dienden op deze wijze de 'nieuwe Europese orde' verder. In een later hierover opgesteld rapport heet het, dat de verstandhouding tussen deze Vrijwillige Hulppolitie en het PBA vijandig was: 'Alleen in geval van dienstaangelegenheden werd het hoogst nodige gesproken'.

Het is hier de plaats, melding te maken van enkele politionele of zo men wil semi-politionele instanties, waar de Joden mede te maken kregen. Wij noemen o.m. de beruchte *Kolonne Henneicke*, gespecialiseerd in het ophalen van deze slachtoffers; de historicus bladert in het mapje overgebleven afrekeningen van deze lieden, waarvan een aantal met naam en adres hier staat opgenoemd; hij leest hun 'dienstvoorschriften', o.m. op 30 juni 1943: 'Beleefd doch dringend verzoek het dienstboek niet te bekladden, in te tekenen of het nodeloos te verontreinigen', en neemt kennis van het bloedgeld: zeven gulden vijftig per ingeleverde Jood, ook, blijkens de ingevulde geboortedata, per Joods kind. Eveneens zij aan de vergetelheid ontrukkt de veelzijdige

[p. 180]

activiteit van het 11de Bureau, Joodse Zaken, op 1 juni 1942 ingesteld en 'in het bijzonder belast met alle zaken welke voortvloeien uit de Verordeningen de Joden betreffende', zoals de dagorder van de Amsterdamse hoofdcommissaris Tulp het formuleerde; dit stond onder de leiding van de meergenoemde Dahmen von Buchholz. Op 10 februari 1943 kwam een deel van het personeel na een reorganisatie bij de SD; men detacheerde Dahmen von Buchholz bij de hoofdcommissaris. Met ingang van 8 mei werd het bureau opgeheven en het overige personeel bij de SD gedetacheerd. Op 8 juli 1943 gaf Rauter aan alle Nederlandse politie-autoriteiten last, scherp toezicht te houden op de toen nog in Nederland 'legaal' verblijvende Joden, omdat 'geconstateerd is, dat bij bijna alle gevallen van sabotage en terreur Joden direct of indirect betrokken waren, ja, zelfs de geestelijke vaders bleken te zijn'. Iedere politie-ambtenaar moet te dezer zake zijn plicht doen om 'het Nederlandse volk voor repressieve maatregelen te vrijwaren'(!).

Hierboven gewaagden wij even van de 'bloedhonden', de slechte elementen onder de Nederlandse politie. Konden zij nu zo maar hun gang gaan? Op een keer kregen dertig politiemannen, onder wie vijftien NSB-ers, hun ontslag, omdat zij zich aan Joods eigendom vergrepen hadden: zij mochten dat niet doen. Wij plegen wel geen tekstvervalsing, indien wij daarbij de klemtoon op dat 'zij' leggen. Wij beschikken nog over het afschrift van een overzicht, dat op 3 maart 1943 de voorzitters van de Joodse Raad tot Lages op diens navraag hebben gericht en betrekking hebbend op enkele krasse gevallen van afpersing. Ieder Duits of gebrekkig Duits sprekend individu hoefde maar, al dan niet in uniform, in een Joodse woning te dreigen met meenemen; tenslotte waren er tientallen overtredingen, waar hij deze mensen van beschuldigen kon: hoe kon men zijn onschuld bewijzen? En: als dat al lukte, kwam men dan vrij? De schrijver van dit boek herinnert zich nog heel goed, hoe op een zondagavond begin maart 1943 om een uur of negen een tweetal agenten van de Vrijwillige Hulppolitie na een zeer nadrukkelijke bel met zwaar gestamp van laarzen bij hem binnenstapten, die het tot hun zichtbare teleurstelling erg slecht troffen, omdat er toevallig een paar niet-Joodse vrienden op bezoek waren; het was duidelijk, dat zij iets nieuws moesten bedenken en dat kwam, na enig verraderlijk horten en elkaar tegenspreken, hierop neer, dat zij wisten dat deze schrijver en zijn vrouw op een lijst voor ophalen stonden en dat zij, als wij er wat geld voor over

[p. 181]

hadden, daar iets aan konden doen. Hier leek ons toen maar één houding tegenover mogelijk: die van een opgewekt, maar ongeneeslijk gebrek aan begrip voor wat zij precies verlangden en aangezien de niet-Joodse vrienden maar niet weggingen, verdwenen de heren na een uurtje, waarschijnlijk om het elders nog eens te beproeven. De schrijver heeft ook inzage gehad van het zakboekje, helaas danig beschadigd, waarin zulk een jongeman heel openhartig dag in dag uit optekende, wat hij de moeite waard vond. Ziehier enkele notities, letterlijk overgenomen met weglating van de namen en de data:

(Datum) 'Vanavond acht uur Joden vangen. Ik had de Weesperstraat samen met G. en De V. 24 Joden gearresteerd.'

(Datum) 'Vanavond Jodenjacht, zeer succesvolle avond. Ik denk,

dat ik in deze paar weken zeker al een paar honderd Joden gevangen heb. Vanmorgen 3.30 thuis.'

(Datum) 'Vanmiddag dieven gearresteerd, die Jodenwoningen plunderden.'

(Datum) 'Vanavond weer op Jodenjacht. B. kwam nog even en kon met volle tas terugkeren.'

(Datum) '...op Joden*aktion*. Slecht buig weer. Prima wachtmeester J.R. Bijzonder prettige avond.'

(Datum) 'Vanavond Joden*aktion* in Noord. Geweldige massa kinderen achter ons aan. Samen met V.V. op stap. Vanavond zijn drie Joden doodgeschoten, een door wachtmeester W.'

Van een jongeman, die dit argeloosweg zo heeft kunnen opschrijven, is aan te nemen, dat hij niet te kort is geschoten in dienstijver. Zulk een jongen kan best aanwezig zijn geweest bij het geval, toen enige huizen van de woning van schrijver heel laat op een avond de politie kwam om 'de Jood A' te halen, een man van 93 jaar, 'voor de werkverruiming in Duitsland'. Een niet-Joodse dame, die zich als buurvrouw 'hiermee bemoeide', incasseerde een paar fikse oorvegen, aangevuld door hierbij passende scheldwoorden. Mishandelingen bij ophalen kwamen, als gezegd, veel voor; vooral hulpelozen en invaliden, liefst vrouwen, stonden daaraan bloot; ook hier gaven de voorzitters in een '*Persönlich! Streng vertraulich*' schrijven aan Lages enkele tekenende voorbeelden van. Blinden waren natuurlijk helemaal een buitenkansje voor lieden, van wie één bij het invullen van een loonbelastingformulier als beroep invulde 'hulpagent (Jodenmepper)'. Deze man gaf als toelichting hierop, dat hij dag in dag uit Joden ophaalde. Men mag aannemen dat het bij dit ophalen wel tot meppen

[p. 182]

zal zijn gekomen. Het is allemaal wel ongelooflijk triest, wat ons uit het materiaal tegemoet komt. Wanneer drie Nederlandse rechercheurs zes Joden weghalen, smeekt een niet-Joodse vrouw een veertienjarig meisje niet mee te nemen. Antwoord: 'Nee, wij ruimen dat tuig allemaal op' (deze getuige voegt daaraan toe: 'diezelfde boef, die deze woorden sprak, loopt nu weer rond alsof er nooit iets gebeurd is'). De vlijt en toewijding van deze mensen waren soms onbegrensd en men mag erkennen, dat hun superieuren hen daarvoor vaak mild beloonden - of karig zo men wil; drie rijksdaalders de man, vermeldde wij al. Soms stelden deze noeste werkers zich alvast bij voorbaat schadeloos; het was onder hen de treffende gewoonte, wanneer men hun vroeg, waar bepaalde, in het oog lopende goederen vandaan waren, te antwoorden: 'Die zijn van meneer Uierkruier' (*sic*). Daarmee bedoelden ze: van een Jood.

Hoe de Duitsers het vonden? D.w.z. de *Grünen*, die bij dit soort werk werden 'ingezet'? Wij weten het niet; het heet dat sommigen met grote weerzin meededen, ja, zelfs, dat een drietal hunner bij hun officieren bezwaar maakten. Aan de andere kant ontmoeten wij weer die regent van een Haags ziekenhuis, n.b. een oud-minister, die bij het weghalen van Joodse patiënten daar volgens het illegale *Parool* van 10 mei 1943 de zusters opdracht gaf, 'de Duitsers vriendelijk te ontvangen en hun een kopje koffie aan te bieden'. Een gastvrij man. Met hart voor zijn medemensen.

Er is het getuigenis van een Duitse vrouw en wel van Henriëtte von Schirach, de echtgenote van de leider van de *Hitler-Jugend*, Baldur von

Schirach, die, in het voorjaar van 1943 in Amsterdam vertoevend, op een nacht wakker wordt van het schreeuwen en weeklagen bij het wegvoeren van Joodse vrouwen en zich onmiddellijk naar Hitler begeeft, die haar natuurlijk op de bekende manier afblaft: *Sentimentalitäten! Humanitätsduselei!*

Hebben wij de Duitsers iets in het credit geboekt, anderzijds iets, maar nu in het debet, van de Joden. Het was heel erg, maar niet zelden assisteerden z.g. OD-ers, Joodse jongelieden, de ophalers bij het weghalen van hun lotgenoten, wat in hoge mate afschuw wekte. Gezonden vanwege Joodse instanties, om het lot van weggehaalde zieken, ouden van dagen en invaliden te verzachten, misdroegen zij zich soms in een mate, die tot ernstige klachten van de zijde van niet-Joden aanstoot gaf: 'zij stonden met groenen op straat pret te maken, presenteerden sigaretten: kortom, een uiterst vriendschappelijke verhouding'.

[p. 183]

En aldus een volstrekt geloofwaardig Joods getuigenis, afgelegd door een van de hoogste figuren in de hiërarchie: 'Bij het weghalen van mensen op de Muiderschans heb ik zelf gezien, dat de wijze, waarop de oudjes en soortgelijken naar de wagen werden begeleid allesbehalve van grote tact, toewijding en gevoel van saamhorigheid getuigde. Terwille van de eerlijkheid wil ik echter ook mededelen, dat ik vernam, hoe uiterst waardevolle medewerking door de OD bij het ontruimen van een der weeshuizen werd verleend. Wat eerlijk is is eerlijk.'

En Berkley voert ook te hunnen gunste aan, dat zij 'alleen' trachtten, 'zo behoedzaam mogelijk het transport van de zieken te bewerkstelligen'.

Moeten wij op deze plaats nog eens terugkomen op de NSB? Wat te zeggen van haar leider, van Mussert? Al vóór 1940 door daartoe bevoegde beoordelaars als 'te onbenullig' beoordeeld om bij een eventuele Duitse inval als staatsgevaarlijk te worden opgepakt; na 1945 luidt het oordeel omtrent zijn betekenis nauwelijks anders; daar komen dan nog de 'mateloze hoogmoed' en de 'grote morele stomphed' bij, die de advocaat-fiscaal hem verwijt. Dat alles is dan nog heilig bij wat de Duitse machthebbers van hem vonden; wilde Bene zich nog tevredenstellen met '*der kleine Mann ohne Schwung*', voor een Himmler was hij 'geestelijk even ver als zijn minste recruit' met '*seinen törichten dietschen Gedanken*'. Veel kwaad deed het hem in Duitse ogen, dat hij 'het Nederlandse Jodenprobleem niet aan kon' (evenmin als welke andere Nederlander ook, erkent Bene), dat hij zelfs als 'Jodenknecht' gold. Er is een merkwaardige brief overgebleven van de ook in literaire kringen niet onbekende Alfred Haighton, gericht tot Seyss-Inquart op 22 juli 1940. Hierin biedt deze edel-fascist, die reeds in het voorjaar van 1923 een halve namiddag door Adolf Hitler in München beweert ontvangen te zijn, zich aan als medewerker in Duitse dienst en vermeldt daarin, dat hij in Mussert als '*eber judenfreundlich als judenfeindlich*' geen fiducie had gehad (veel meer in Arnold Meijer, de leider van 'Zwart Front', om diens '*ehrlche und saubere Judengegnerschaft*').

Het is niet op één formule te brengen, hoe de Joden over Mussert dachten; de schrijver herinnert zich als een toen bestaande opvatting, dat het bij alle misère nog maar goed was, dat een politicus van dit kinderachtige formaat aan het hoofd van de NSB stond. Men had van hem, alles wel beschouwd, betrekkelijk weinig last en kon nog wel eens om hem

lachen. Had de goede man hen niet vóór de oorlog al allemaal willen redden met zijn even simpele als aantrekkelijke plan,

[p. 184]

hen naar Guyana te sturen? Mèt de Joden elders zouden dezen allen daar een 'nationaal tehuis' vinden, al had Rost van Tonningen omtrent dit gebied, vijftien maal zo groot als Nederland, toegegeven dat het '*klimatisch schlecht und wenig erschlossen*' was; een enkele kameraad meende zelfs, dat de Joden in dat nationale tehuis vrij spoedig allemaal zouden verrekken - hetgeen hem ook wel de bedoeling leek.

Moeten wij over de kameraden en kameraadskes uitweiden? Over wat zij deden en zeiden? Over de grote Nederlandse propagandaleider Max Blokzijl, verdediger van de Germaanse lotsverbondenheid, van het zuivere bloed, omtrent wie zijn partijgenoot, de fanatieke sibbekundige Ten Cate, uitpuzzelde, dat een zijner grootmoeders de ominieuze naam van Hanna Heimans droeg en 'voljoods' was, zodat deze Max voornoemd zich had moeten melden en in elk geval niet hoorde '*an sehr exponierter Stelle*'? Het is te begrijpen, dat deze en gene Duitse instantie aandrong op '*Zurückhaltung*' in deze wel zéér pijnlijke aangelegenheid en dat men het dossier '*wie eine Geheimsache unter Verschluss gehalten (hat)*'. Er waren, wij wezen daar al eerder op, meer hooggeplaatste kameraden met een zodanige Achillespees, als men dat woord bezigen mag ten aanzien van wat zo onmiskenbaar ongrieks was. Wat te denken van de leider van de afdeling Scholing van de NSB, die niet alleen een Joodse grootmoeder, maar ook een negerin als overgrootmoeder had; in een stuk heet hij, toch ook '*an sehr exponierter Stelle*', '*Vierteljude und Halbneger*'. 'Het is een mooie verzameling die men sedert 10 mei 1940 op de leidende NSB-plaatsen gekregen heeft', aldus schrijft, na opsomming van een aantal '*rassisch*' onzuivere kameraden, Rost van Tonningen, 'deze weerzinwekkende persoonlijkheid' volgens de toch niet erg fanatieke secretaris-generaal Hirschfeld ¹, Rost van Tonningen, zelf notabene voor vijftig percent van bepaald 'niet-Arisch', zij het ook Godlof niet Joods, bloed...

Alweer: als deze dingen niet zo diep treurig waren, zou men er bij het doorbladeren van het materiaal vaak om kunnen lachen. Dat geldt misschien ook van de velen, die men toen als meelopers beschouwde, vaak voor de historicus heel ondoorzichtige gevallen. Wat moet hij echter denken van de Amsterdamse burgemeester E.J. Voûte? Er is weinig twijfel aan, dat deze man, persoonlijk bekend met de leiders van de Joodse Raad, de hiervóór behandelde Duitse ghettoplannen heeft tegengewerkt, dat hij hen meer dan eens heeft gewaarschuwd,

¹ H.M. Hirschfeld, *Herinneringen* (Amsterdam, 1960), p. 71.

[p. 185]

wanneer er gevaar dreigde, kortom, de Joden hielp - en tegelijkertijd ook het omgekeerde deed.

Hier - en in zoveel van dergelijke gevallen - kan de historicus al nauwelijks meer lachen en dit lachen vergaat hem helemaal, wanneer hij het buitengewoon triestige verschijnsel moet signaleren van het verraad door Joden, in dienst van de Duitsers tegen de Joden werkend. Een aantal, gelukkig betrekkelijk gering, is na de oorlog nog berecht, met zelfs een enkel

doodvonnis, voltrokken aan een vrouw, die bekende tientallen Joden aan de vijand te hebben verraden en haar rechters er niet van overtuigen kon, dat zij dat geheel en al tegen haar wil had gedaan, ofschoon zij wel onder druk van de vervolger tot dat 'werk', betaald werk, was gekomen. Het verhaal is in een paar op dat punt nog doorzichtige gevallen wel altoos hetzelfde: de Jood of Jodin, opgepakt en met wegvoering bedreigd, stelt zich, op een vraag van die kant, ter beschikking en... duikt niet onder. Dat laatste moet er natuurlijk bij, al is het waarom-niet of waardoor-niet doorgaans moeilijk vast te stellen. De na-oorlogse rechter heeft in een enkel geval het Jood-zijn van de verrader als verzwarende omstandigheid willen beschouwen; ook hier kan men zich allerlei meningen over indenken. Het is een eigenaardige gewaarwording, van deze personen naam, toenaam, adres en geboortedatum tegen te komen in het Duitse materiaal, soms met een taakomschrijving als 'vertrouwensman' in een Joodse sabotagegroep of iets van dien aard; van één zo'n figuur, geprezen om zijn groot succes, verwacht men nog héél veel; zijn vrouw is werkzaam bij de Joodse Raad... Van althans één buitengewoon gevaarlijk individu verluidt het, dat de illegaliteit hem onschadelijk heeft moeten maken. Er is het dagboek bewaard gebleven van een Jood, die, in Amsterdam ondergedoken, voortdurend in contact staat met deze verrader, die hij als een toegewijde vriend beschouwt en met wie hij vertrouwelijke gesprekken voert, ook over derden. De onderduiker mist zijn vrouw en kind zo verschrikkelijk, dat de 'vriend' zich bereid verklaart, voor een hereniging van het gezin te zorgen, hetgeen na enige tijd gelukt. De onderduiker geeft uiting aan zijn vreugde in het dagboek, dat midden in een zin plotseling ophoudt op het ogenblik dat de Duitsers dit drietal Joden komen weghalen, naar men welhaast aannemen moet, ingelicht door de aanbrengrer. Van de hierboven genoemde Joodse verraadster is met vrij grote mate van waarschijnlijkheid verondersteld, dat zij haar eigen naaste familie aan de beulen had overgeleverd. Tegen betaling.

[p. 186]

Plundering

Er is nog één aspect van het Duitse bewind hier en elders, dat tot nu toe weliswaar meer dan eens op de voorgrond is getreden, maar dat om zijn belangrijkheid een, zij het ook alweer noodzakelijkerwijs korte, afzonderlijke beschouwing toekomt: dat van de economische plundering van de Joden.¹

De Nazi's wilden, als bekend, de mensheid van deze Joden verlossen, maar niet, zeker niet, zonder enige stoffelijke vergoeding voor dit op zichzelf sterk ideëel gekleurde dienstbetoon. Jarenlang vóór Hitler's machtsaanvaarding hadden zij aan al hun vijanden een vreselijke wraakneming aangekondigd, de 'nacht der lange messen'. Die kwam voor de Joden ook, maar voor hen voegden zij daar nog de nacht der lange vingers bij.

Zij namen immers - dat was dan die vergoeding - deze Joden alles af wat zij bezaten, alvorens hun het leven te nemen: een etappe dus in de *Endlösung*, ook deze doorgevoerd met een maximum aan systematiek en in vormen, die de buitenwacht een maximale rechtmatigheid moesten suggereren. Men streefde niet, heette het, de uitroeiing der Joden na, maar de *Endlösung der Judenfrage*; men stal ook niet de Joodse bezittingen, maar noopte de Joden tot overdracht; ook nam men in beslag, ook boekte men over, ook beheerde men voor Joden. En noteerde alles, boekte alles zorgvuldig, zoals het in het maatschappelijk verkeer betaamt. Een groot aantal lieden wijdde zich in tientallen bureau's aan dit werk, dat ook al de gelegenheid bood de *Heimat* te dienen in een atmosfeer, gezonder dan die aan het front; een werk, dat tevens sommige arbeiders in deze wijngaard verkwikte met wat zo van tijd tot tijd in allerlei vormen mee te nemen viel. Sommige, 'alle' ware zeker een mistekening: de meesten immers verrichtten hun taak ongetwijfeld zoals ze welke andere ook zouden hebben verricht, correct, stipt, met toewijding en zeker niet, mag men hopen, zonder de arbeidsvreugde, die het beste deel van de werkende mens vermag te zijn. Men vergete niet, dat in zo'n orgaan, zeker bij de *Erfassungs-beamten*, de nadruk lag op 'eine vollkommene charakterliche Sauberkeit', die 'unbedingt notwendig' heette. Zelfs op hun kleding en op hun gladgeschorenheid

¹ Wij stellen er prijs op, de heer wetenschappelijk medewerker v Oorlogsdocumentatie, op deze erkentelijkheid te betuigen voor van dit stuk en van het volgende

[p. 187]

diende gelet. Zij vormden hier te lande de voorhoede van een leger, welks achterhoede in Polen opereerde: 'de gewetensvolle ambtenaren, die de gouden tanden uit de mond van hun slachtoffers trokken, die zorgvuldig het speelgoed dat ze van ten dode gedoemde Joodse kinderen afnamen, inventariseerden. Heren die geen zijden kous lieten verloren gaan, geen corset, geen breukband, geen shawl.'¹ Klinkt dat te hard? Och neen. Niets mocht de Jood behouden, volstrekt niets. Zo consequent werd dit doorgevoerd, dat men de lijken uit de gaskamers zelfs van hun kleren, haar en gouden tanden ontleed, voorzover men die al niet eerder van de levenden

had afgenomen. Wat van de Jood het crematorium inging, mocht niet meer wezen dan de waardeloze rest. Van de mannen, van de vrouwen, van de kinderen.

Dit alles vereiste een grote organisatie. Van, als gezegd, vele mensen en ontelbaar vele paperassen; de triomf van het formulier. In twee-, vier-, zes-, tienvoud. Een grote organisatie tenslotte van organisaties, als zo vaak in het Derde Rijk onafhankelijk of afhankelijk van elkaar, samenwerkend of elkaar tegenwerkend, maar alle gericht naar de ene hoge doelstelling, de roof van het Joodse goed, van het concern van de industrieel tot het penninkske van weduwe en wees, zonder verschil te maken tussen arm en rijk. Waar zulk Joods goed zich ook maar bevond, moesten zij *'rasch und schöpferisch'* (die woorden zijn juist in dit verband gebezigd) aanpakken, anders was het misschien weer weg.

Het was niet alleen rechtmatig. Het was ook rechtvaardig. Rechtmatig: de Joden waren de vijanden van Duitsland. Rechtvaardig: zij hadden niet met eerlijke arbeid, maar als parasieten hun bezittingen verworven. Ook gebruikten zij die alleen maar ten verderve van niets kwaads vermoedende Ariërs. In het maatschappelijke vlak waren Joden kapitalisten of communisten en daar alleen onschadelijk te maken met verbeurdverklaring. Lag hier geen taak voor de Germaan, afkerig van vuig gewin? Het werd verkondigd en men moet wel aannemen, dat het nog geloofd werd ook, althans door zeer velen, die hun dienst verleenden aan deze meest consequente toepassing van de zo geliefde *'rücksichtslose Nutzbarmachung'*.

Omtrent opzet, organisatie en voortgang van de in Nederland toegepaste uitplundering bestaat nog enig materiaal.

Aanvankelijk zocht men het in deze en gene richting; reeds in juni

1. Marnix Gijzen, *Lucinde en de* 1961), p. 32.

[p. 188]

1941 was de *'erste Wirtschaftsman'* van Seyss-Inquart (Fischböck) in staat, enige richtlijnen aan te geven tot *'schrittweise Erreichung des Gesamtzieles'*, dus vooral het geleidelijke, het *andante con moto* en wel *'für die Finanzierung der Endlösung'* (hier betekent *Endlösung* hoogstwaarschijnlijk nog niet noodzakelijkerwijs de uitroeiing) - de Joden moesten dus de *Endlösung* van dit probleem (de lezer weet, hoe het opgelost is) zelf 'financieren'. Allerlei namen komen al in deze opzet ter sprake, die men later weer ontmoet, wanneer de zaak draait; ook Böhmcker zou daarin zijn plaats vinden bijvoorbeeld. Een later stuk beklemtoont nog even, dat men aanvankelijk kalm aan, met de zachte pedaal a.h.w. optrad; later echter toen duidelijk te voorschijn kwam, dat het Jodendom *'die Haupttriebkraft des Widerstandes'* vormde, sloeg men harder toe. De *'Entjudung der niederländischen Wirtschaft'* berustte vooral op zeven hoofd-verordeningen (die wij alreeds genoemd hebben en nog ten dele noemen zullen, maar die wij terwille van de overzichtelijkheid nog even bijeenzetten):

1. De verordening betreffende de aanmelding van ondernemingen van 22 oktober 1940 (o.m. aanmelding bij de *Wirtschaftsprüfstelle*);
2. De verordening over de behandeling van *'anmeldepflichtige'* ondernemingen van 12 maart 1941. Deze verordening schiep de *'Rechtsgrundlage'*
 - a. voor het instellen van de zg. *Verwaltungstreuhänder*;
 - b. voor het overdragen van ondernemingen aan Ariërs

(*Veräusserungstreuhand*; hiervoor kwam de *NAGU* in actie, waarover hieronder meer);

c. voor de liquidatie van Joodse bedrijven;

d. voor de behandeling van de z.g. *Vorarisierungen*;

e. voor de verhindering van het ontstaan van nieuwe Joodse invloed bij ondernemingen.

Dank zij deze verordening, heet het, kon de hiervoor genoemde *Wirtschaftsprüfstelle* uit het voorbereidende stadium van '*Erfassung und Ordnung*' overgaan tot de praktijk - van roof en diefstal.

3. Verordening over de aanmelding en behandeling van '*landwirtschaftliche Grundstücke*' van 27 mei 1941, verplichtte de Joden tot verkoop 'onder officiële medewerking' tot 1 september 1941;

4. Verordening betreffende de behandeling van Joodse kapitalen van 8 augustus 1941, de eerste Liro-verordening, - hierboven uitvoerig behandeld;

[p. 189]

5. Verordening over het Joodse grondbezit van 11 augustus 1941, waarmee het '*nichtlandwirtschaftliche*' grondbezit in de Duitse klauwen terecht komt.

Hierbij de nieuwgebakken *Dienststelle* in Fischböck's *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, de *Niederländische Grundstücksverwaltung*;

6. Verordening over de regeling van de beroepsuitoefening door Joden van 22 oktober 1941. Deze staat hier een beetje vreemd tussen op het eerste gezicht; zij trof vooral de Joodse werknemers en verschaftte de 'rechtsgrondslag' om aan Joden bepaalde beroepen te verbieden (alsof daar welke 'rechts'-grondslag voordien voor nodig ware gebleken!);

7. Verordening over de behandeling van Joodse vermogenswaarden van 21 mei 1942, de tweede Liro-verordening.

Tekenend is dat aan het Duitse stuk, bestemd voor het Berlijnse *RSHA*, aan dit overzicht nog een lijstje is toegevoegd van maatregelen, die 'indirect' de *Wirtschaftsentjudung* ten goede kwamen, zoals de invoering van de ster en het volgende negental '*polizeiliche und allgemein-polizeiliche Massnahmen*' (het verschil tussen deze beide adjectiva hebben wij maar niet nagezocht.):

- a. De verblijfsplicht
- b. Het verbod van gemengde huwelijken ('*nur im jüdischen Wochenblatt veröffentlicht*', staat erachter)
- c. Het verbod van het bezoeken van café's, musea, parken enz.
- d. De uitsluiting uit openbare verkeersmiddelen
- e. Het verbod, Arische woningen te betreden
- f. De afsluiting van de telefoons en het verbod, gebruik te maken van openbare telefoons
- g. Het uitgangsverbod 's avonds en 's nachts
- h. De concentratie van Joden
- i. De wegvoering van Joden.

Was er in Nederland voor de Duitsers veel bij de Joden te halen? Een rapport van 1940, gebaseerd op gegevens van de volkstelling van 1930, geeft aanleiding, deze vraag met reserve te beantwoorden. Men mag aannemen, dat

het de bezetters enigszins tegengevallen is. De rol van de Nederlandse Joden in het economische leven des lands was betrekkelijk gering. Wat betekenden zij bijvoorbeeld in de landbouw, de visserij en de jacht? Als werkgevers en werknemers 0,1%. Wat in de scheepvaart? Geen enkele Joodse werkgever en nog geen 1/2% Joodse

[p. 190]

werknemers. Van de 14 159 werkgevers in de binnenscheepvaart 2 Joden, van de 29 069 werknemers 17. Maar dan het crediet-, bank- en verzekeringswezen, vooral in steden uitgeoefend? Van de 3 426 werkgevers 236 Joden. Alleen de handel: van de 170 572 werkgevers zijn 12 088 Joden en dat is in elk geval een 7%. Inderdaad, maar een groot aantal hieronder voorkomende 'zelfstandige kooplieden' zijn... venters en straathandelaars, wier inkomen gemiddeld onder dat van de slechtst betaalde arbeider lag. En hoeveel Joodse werkgevers in deze rubriek - en in andere - komen ternauwernood boven het peil van de kleine middenstander uit? De enige industrie-bedrijven, waarin de Joden inderdaad meetellen, zijn die van de diamant, van de kleding en reiniging, en voedings- en genotmiddelen.

De hieronder volgende tabel geeft daarvan enige indruk:

	<i>Werkgevers totaal</i>	<i>Werkgevers joodse</i>	<i>Werknemers totaal</i>	<i>Werknemers joodse</i>
Diamantindustrie	132	87	6 787	3 887
Kleding en reiniging	32 319	1 043	102 848	5 301
Voedings- en genot-middelen	37 101	1 409	181 723	2 384
	69 552	2 539	291 358	11 572

Kan men dit nu erg indrukwekkend noemen? Het is natuurlijk altijd meer dan de nul Joodse werkgevers op de in totaal 764 in erts, steenkolen en turf (met 12 op de 51 449 werknemers) of de nul werkgevers bij de metaalindustrie, scheeps- en vaartuigenbouw (989 Joden op de 237 421 werknemers), maar neen, indrukwekkend was het niet. Er was nu eenmaal een Joods proletariaat, in behoeftige, vaak zeer behoeftige omstandigheden verkerend, met niet veel meer eigendom dan wat kleren en huisraad, nauwelijks de moeite waard om bij hen weg te halen. De Duitsers echter, het kleinste niet versmadend, haalden het wel degelijk weg, tot uit de jammerlijkste krotten toe.

Dat laatste spreekt zo sterk, dat de schrijver het bewust vooropstelt, daarmee de chronologie even opofferend ten bate van de voorstelling. Er is in de geschiedenis meer geplunderd, meer onteigend, meer weggesleept. Een Bonaparte bijvoorbeeld wordt er door niet weinig geschiedschrijvers om bewonderd, maar dan zijn het de paarden van de San Marco of de zegekar van de Brandenburger Tor. Het nieuwe in de Duitse roef is dat hij op efficiënte, welhaast wetenschappelijk stelselmatige

[p. 191]

wijze op zulk een schaal plaats vond op miljoenen zowel fysiek als economisch volstrekt weerloze mensen, faze in het proces van hun uitmoording. Er is ook weinig, dat zozeer tot de algemeenheid gesproken heeft, doordat hier ook zo weinig te bemantelen viel. Alle omwonenden konden, wanneer hun het weghalen van de mensen in de duisternis ontgaan was, in elk geval het wegslepen van hun huisraad op klaarlichte dag zien. Vangen wij dus daarmee aan.

Ook hier moet welhaast iedereen de filistreuze ernst en toewijding treffen, waarmee de bezetters hun taak verrichtten. Het is vooral de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, die op dit terrein aan de oorlogsvoering deelnam. Dit laatste is bepaald geen bedenksel, ironisch of onwelwillend, van de schrijver.

Het was de *Einsatz*. Van een *Stab*.

Wij worden herinnerd aan het slot van *Wallensteins Lager*, wanneer Schiller de soldaten laat zingen:

*‘Und setzt ihr nicht das Leben ein,
Nie wird euch das Leben gewonnen sein.’*

Men weet het: Duitsers *‘kamen zum Einsatz’*. De troepen moordenaars, die, in los verband met de opererende legers, in Polen en Rusland weerloze Joden bij duizenden afmaakten, heetten *Einsatzgruppen*. Van een mens kon niets hogers toen gezegd worden dan dat hij *‘einsatzbereit’* was... ‘dat omvatte moed, vastberadenheid, zelfverloochening, bovenal ernst in alle schakeringen, mannelijke, rijpe, levensverachtende, dodelijke ernst.’

Moed, vastberadenheid, zelfverloochening, ernst. Wat vinden wij daarvan bij de kleine en grote dieven, die in het zo veilige bezette gebied bezittingen van Joden wegsleepten? Moed? Vastberadenheid? Zelfverloochening? Ach neen, alleen maar ernst, pedante, brave, keurige ernst. Men was deel van een ‘staf’. Men verrichtte ‘arbeid’. Het was een *‘Einsatz’*, alweer dat woord, dat wij niet goed in het Nederlands kunnen weergeven. Een lijst van leeg te stelen Joodse boek-antiquariaten draagt het opschrift *‘Einsatzstellen der Hauptarbeitsgruppe Niederlande’*. Van de *‘Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg’*.

Zij werkten, het zij herhaald, met toewijding. Al op 18 september 1940 gaat er een brief van Rosenberg aan de *Reichsschatzmeister* der NSDAP, Franz Xaver Schwarz te München, in een zonnig majeur: *‘Sie sehen also, dass hier eine sehr eifrige Arbeit vor sich geht, die jetzige Zeit auszunützen, denn eine derartige Gelegenheit kommt nicht wieder.’*

[p. 192]

De enige kleine wolk aan dit zo heldere uitspansel vormde het feit, dat ook andere instanties zich ‘inzetten’ op dit terrein, waar zoveel te presteren viel met zo weinig risico. Uiteraard weerspiegelt de chaotische opbouw van de hele Nazi-organisatie in Duitsland zich overal, waar daarbuiten moest opgetreden worden. Ook hier een chaos vaak van bevoegdheden, activiteiten, voorschriften. Zoveel mogelijk lieden hadden graag een vinger in de pap, daar waar men zich op een maximale afstand van het front bevond, in de veiligste zone van het hele oorlogsgebied.

Maar dat was die eerste tijd maanden lang vooral arbeid, verricht in bibliotheken e.d. Pas echt plezierig, moet men veronderstellen, pas werkelijk

'Einsatz' werd het, toen men zich over het Joodse huisraad ging ontfermen. Men had boeken, schilderijen, kunstvoorwerpen e.d. maand in, maand uit 'verzameld'. Een paperasserij zonder weerga had dat alles verwerkt. Nu kon men eigenlijk de mensen zelf meer te lijf, nu kwamen pas echt de 'Judenmöbel' aan de beurt, nu werd de Einsatz pas een echte 'Einsatz', het graaien in de bezittingen van wie de weg naar de gaskamers opgingen: *Freude durch Arbeit*.

Die vreugde wortelde vooral in een besluit van 31 december 1941, door de Führer genomen, blijkens het stuk op voorstel van Rosenberg zelf, en betrekking hebbend op het wegvoeren van het Joodse huisraad. Rosenberg had op 18 december een *Aktennotiz* aan de Führer gestuurd, waarin hij zijn beklag erover deed, dat in Frankrijk zoveel Joodse woningen onbewaakt waren gebleven, met het gevolg, dat er veel huisraad 'verloren was gegaan'. Welnu, de Führer gaf opdracht, deze aangelegenheid voor alle westelijke bezette gebieden te regelen en Seyss-Inquart werd aan het werk gezet.

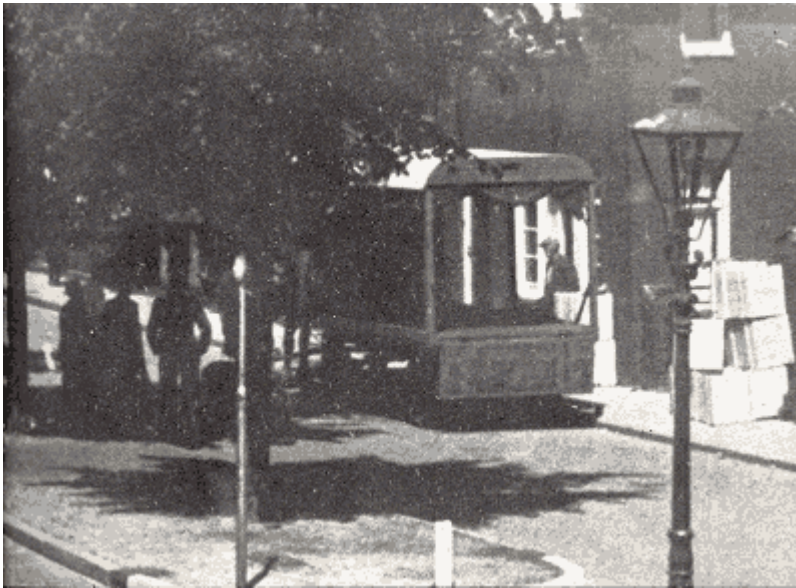
Vaardigde de landvoogd nu een verordening uit? Men luistere: het *Oberkommando des Heeres* had blijkbaar zijn oordeel over deze kwestie uitgesproken en dat had de Führer ertoe bewogen, iets te doen voor het decorum. Dus: '*Die Beschlagnahme jüdischer Wohnungseinrichtungen soll möglichst wenig Aufsehen erregen. Eine Verordnung ist unnötig.*'

Geen verordening dus en zo min mogelijk opzien; er volgt nog, dat de inbeslagneming alleen plaats mag hebben als de Joodse bewoners weg zijn en de woningen onbewoond. En ook: '*Die Massnahme ist möglichst als Requisition oder als Sühnemassnahme hinzustellen.*' Een en ander een puzzle voor die vlijtige Duitse ambtenaren, die in Den Haag te dokteren zaten aan een verordening over de '*Erfassung*' van het Joodse vermogen, het huisraad inclus. Moest dat nu uit die verordening?

[p. *85]

Het leeghalen van Joodse woningen

[p. *86]

Het 'Pulsen' werd een begrip

[p. 193]

Een pijnlijke zaak, vooral omdat zowel de *BdS* (dr. Harster) als senator Böhmcker erop wezen, dat Joods huisraad '*in grössten Mengen*' werd zoekgemaakt ('*verschoben*'). De onrust van deze '*beiden Kameraden*' (Harster en Böhmcker) was zo groot, dat men in Den Haag erover dacht, de zaak in het *Führerhauptquartier* te brengen. Uit de stukken valt niet op te maken, of dat gebeurd is; de lezer heeft hiervoor al kennisgenomen van de bekendmaking, die iedere Jood ertoe verplichtte, schriftelijk om verlof te vragen, als hij huisraad uit zijn woning wilde verwijderen. Van 16 juni 1942 ligt een geheim bevel voor ons van Seyss-Inquart, gericht tot de *Beauftragte* van Limburg (en hoogstwaarschijnlijk met dezelfde tekst gegeven aan alle andere *Beauftragten*),

waarbij alle woninginrichtingen in de ruimste zin des woords, enkele in aparte bevelen genoemde uitzonderingen daargelaten, principieel ter beschikking worden gesteld van het *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (onder Rosenberg); de *Einsatzstab Rosenberg* is ten nauwste bij de ‘*Erfassung*’ van dit bezit betrokken.

De lezer moge zich er rekenschap van geven, dat dit alles nog ligt vóór het begin van de eigenlijke deportaties - en pas daarna werkelijk tot een zaak van betekenis uitgroeit. Het treft dat op een vergadering van 6 november 1942 een aantal prominente Joden niet eens precies weet, wat die *Einsatzstab Rosenberg* betekent. Men zou het spoedig beseffen en steeds dieper.

In de literatuur over deze dingen komt men ook vaak tegen de term *M(Möbel)-Aktion*, die zich blijkens haar naam in 't bijzonder concentreerde op het Joodse huisraad; verder groeide dit ‘*M-Aktion-Werk*’ de *Reichsleiter Rosenberg* zozeer over het hoofd, dat hij een speciale ‘*Dienststelle Westen*’ voor Frankrijk, België en Nederland stichtte. Dan was er ook nog de *Sonderstab Bildende Kunst*, die meer belangstelling had voor het opsporen, in beslag nemen en naar Duitsland sturen van Joods kunstbezit, zij opereerde vooral in Frankrijk - en vooral hierin ontmoet men een eigenaardig mengelmoes van experts, beunhazen, catalogus-opstellers, snuffelaars in dienst van het heilige ideaal, met hun achterban van assistenten, typistes, secretaressen enz. enz. - dit alles voor de in Duitsland van oudsher vergode ‘*Kultur*’.

In de redderigheid en de overwoekering van organisatie, die zo kenmerkend zijn voor het Duitse bedrijf hier en elders komt in Nederland ook een ander orgaan op de voorgrond. Het is de *Hausraterfassung*, volgens Lages' verklaring reeds in de loop van 1941 opgericht, ter registratie van onbeheerde Joodse boedels. Spoedig werd deze *Stelle*

[p. 194]

gekoppeld aan de *Zentralstelle*, werkend met interne instructies, een product geheel van Nederlandse bodem. De Duitser Wörlein en de Nederlander P. Docter worden door Lages als de leiders hiervan genoemd. Zij registreerde de Joodse boedels en nam ze in beslag, alvorens ze aan de *Einsatzstab Rosenberg* over te dragen. Als *Aussendienst-stelleleiter* had Lages daarbij de verantwoordelijkheid. Toen de wegvoering ten einde liep, kregen diverse medewerkers andere taken, het opsporen bijvoorbeeld van verborgen gehouden Joodse bezittingen. Een ander deel belastte zich (volgens Lages en anderen zonder opdracht) met het aanhouden van ondergedoken Joden, de al genoemde *Kolonne Henneicke*. Op het hoogtepunt van de wegvoering was het de *Hausraterfassung* niet mogelijk, aldus Lages, het Joodse bezit ‘behoorlijk’ te registreren; men moest toen een ‘sleutelafdeling’ in het leven roepen, belast met het bewaren van de sleutels ‘van inmiddels onbewoond geworden Joodse percelen’. Als de *Einsatzstab Rosenberg* dan aan de slag ging, ontving hij eerst die sleutels. Men wil wel aannemen, dat er met die sleutels allerlei kon gebeuren; wie ooit ook maar één bos sleutels met labels gehanteerd heeft, aanvaardt dit ook wel zonder bronvermelding. Er waren een aantal Joden in dit werk ingeschakeld (buiten de Joodse Raad om), al met al achttien man, die met hun gezinnen (in het geheel veertig personen) op 6 juni 1944 naar Westerbork moesten, met het vooruitzicht, naar Theresienstadt te mogen. Er werkte ook een ploeg ‘goede’ Nederlandse ambtenaren in deze *Hausraterfassung* mee, die saboteerden wat ze konden, en

ook op andere wijze de Duitsers tegenwerkten. Men krijgt in 't algemeen van deze hele zaak de indruk ener rommeligheid en ook wel van... corruptie. Dat laatste uiteraard aan Duitse kant. En ten koste van de Joden.

Wanneer men de vrij omvangrijke dossiers van bewaard gebleven stukken doorbladert, kan men niet ontkomen aan de constatering, dat de *Einsatzstab Rosenberg* hier te lande hard heeft gewerkt; hij heeft niet zelden vele overuren gemaakt, om het vaderland te mogen dienen in deze, als reeds gezegd: ver van het front liggende sector. Dat was al het geval voordat men zich 'inzette' voor de plundering van Joodse woningen en zich alleen maar ontfermde over Joods kunstbezit, al dan niet onbeheerd. Het moet dan ook deze noeste arbeiders zwaar getroffen hebben, het verwijt, blijkbaar begin 1942 tot hen gericht, dat zij met teveel personeel arbeidden; daar ging men met cijfers op in. Er waren slechts één '*Leiter*', vier wetenschappelijke assistenten, twee stenotypisten, bibliotheek-assistenten, een chauffeur; de rest

[p. 195]

was Nederlands. Dat was nog in de eerste periode, waar wij hiervoor op doelden. Maar ons interesseren meer de cijfers.

Er zijn een aantal maandverslagen bewaard gebleven en een enkel sprekend gegeven, zo een lijst van leeggehaalde woningen over de periode van 26 maart 1942 tot 31 mei 1943. Het zijn er 17 235 (alleen in Amsterdam 9 891) met een inhoud van 479 726 kubieke meter; hiermee gingen 449 schuiten (438 095 kubieke meter) en 136 wagons (6 423 kubieke meter) naar Duitsland, schattingswaarde f 4 854 944,87. Een later gegeven vermeldt eind juni 1944 als totaal-resultaat 29 000 woningen. Er zijn nogal wat lijsten over van gestolen en reeds gesorteerde goederen; al doorbladerend wordt men zich er van bewust, nimmer geweten te hebben, dat er bijvoorbeeld zoveel theezeeffjes bestonden.

Ging nu al dit in beslag genomen goed naar Duitsland?

Het meeste natuurlijk wel: de '*Jüdische Umzugsgüter*' verlieten langs allerlei wegen het land; soms met roerende, soms met minder zorg behandeld. Van het eerste getuige het feit, dat men '*genormte*' kisten had laten maken, zo de kist 51, die de inventaris voor de keuken van een '*größere Familie*' kon bevatten en toch werd vervangen door kist 101, die geschikt was voor de complete inventaris van een woonkeuken voor vier personen (met inbegrip van '*Wäsche, Geschirr, Bestecke, usw.*').

Luisteren wij naar een kroongetuige, Willi Lages, die meedeelt, dat Duitse diensten in Nederland, zoals politie, weermacht en dergelijke van deze goederen 'gebruik konden maken'. En wel omdat zij dergelijke goederen 'voor hun woonverblijf of voor dienstgebruik nodig hadden'. Willi Lages had trouwens zelf ook dergelijke goederen, onder andere tuingereedschap en boeken 'in gebruik gehad'.

Gelukkig profiteerden niet alleen Duitsers van deze mogelijkheid. Daar zijn de stukken, betrekking hebbend op *SS-Standartenführer* Feldmeijer, zich hier noemend '*Der Voorman der Germanischen SS in den Niederlanden*', die op 26 mei 1943 meedeelt, dat hij voor zijn woning een ontvangkamer, een herenkamer en een slaapkamer nodig heeft en, aangezien hij in deze woning af en toe een paar gasten dient te ontvangen, '*müsste es schon etwas ordentliches sein*'. Maar hij heeft ook andere zaken nodig - te leen natuurlijk. De inventaris hiervan is nog over en maakt niet de indruk van de Spartaanse ascese, die dergelijke lieden zo gaarne etaleerden. Men mag wel zeggen, dat deze

kameraad zijn *Heim* knusknus ingericht heeft; dit overigens met speciale toestemming

[p. 196]

van Rauter. De re $\acute{c}$ us zijn nog over, waarvoor men gemakshalve maar formuleren gebruikt heeft met de aanhef: 'Uit de woning van de Jood... zijn de volgende meubelen en delen van woning-inrichtingen in beslag genomen'; de hierin onbruikbare woorden heeft men natuurlijk doorgeslagen met de schrijfmachine-x. Maar het is logisch, dat in Duitsland de '*Habsucht der Parteiprominenz*' evenzeer, en in nog grotere mate, aan haar trekken kwam; zij uiteraard voor het betere genre buit. Wanneer Bunjes, een hoge meneer bij deze *Einsatzstab*, tegenover Goering over eventuele juridische moeilijkheden bij het wegslepen van kunstvoorwerpen begint, zegt deze: '*Lieber Bunjes, das lassen Sie meine Sorge sein, der h"ochste Jurist im Staate bin ich.*' Een uitspraak, karakteristiek voor een figuur, die in de laatste fase van de oorlog helemaal meer belang stelde in de redding van zijn kunstbezit dan in de redding van het rijk...

Ze was natuurlijk niet helemaal juist; er was een nog hogere. Het is bijna roerend - bijna - te bemerken, hoezeer zijn getrouwen de werkelijk hoogste jurist verkwikten met fraaie geschenken; zo zendt op 16 april 1943 Rosenberg aan Hitler '*in dem Wunsche Ihnen, mein F"uhrer, zu Ihrem Geburtstage (20 april) eine Freude zu bereiten*' een map met foto's van waardevolle kunstwerken uit Joods bezit. Gelukkig zijn er aanwijzingen, dat de zes nachthemden, die Rosenberg zelf uit Nederland toegezonden kreeg, mogelijk niet uit Joods bezit afkomstig zijn, evenmin als de duizend tulpenbollen voor zijn tuin, die hij ondanks de verwoesting van zijn huis toch wel ontvangen wil, hoewel daartoe '*mehrere Kuriere in Marsch gesetzt werden, um alles mitnehmen zu k"onnen*'. Ongetwijfeld uit Joods bezit zijn de zes piano's, die dr. Schroeder, de nieuwe Amsterdamse *Beauftragte*, op 14 januari 1943 ter beschikking stelt van *Gauleiter* Hildebrandt in Schwerin; zelfs biedt hij aan, de lege ruimte in de daarvoor gereedstaande wagen '*mit sonstigem j"udischen Mobiliar*' op te vullen. Men zou daartegenover bijna deernis voelen met de Nederlandse *SS Ober-Grenadier* W.H., die, van het front met verlof gekomen, merkt dat zijn vrouw, die naar Duitsland gegaan was, haar meubels verkocht had en dus niet het 'gezellig thuis' gevonden had, waar hij op had gehoopt ('Dat is een Vront Soldaat zijn eerste behoeften'). Wat te doen? 'Dus dachten we wat meubels van de joden te krijgen', maar men deelt hem mee, dat dat alles naar 'het Rijk' moet. 'Dat is heel mooi. Maar ik heb onder ander gehoord dat het toch wel hier in Holland ook gegeven word aan Hollanders. En waarom ik dan niet?' Hij schrijft dit alles aan Mussert, in

[p. 197]

de hoop dat deze hem niet te brutaal zal vinden, 'maar ik kon niet anders als je geen stoel hebt om te zitten...' Het ergste vindt hij echter, dat er zoveel door burens van Joden wordt weggebracht...

Want er bleef heel veel aan de pan kleven in Nederland. Vele Joden zal het wel niet anders vergaan zijn dan de schrijver van dit boek. Voordat hij onderdook, brachten vrienden en kennissen zoveel mogelijk uit zijn huis in veiligheid. Dit soort hulpverlening was de Duitsers niet onbekend en meer dan eens vindt men in het materiaal hun klachten over dit 'verlies'; nog mooier wordt het wanneer zij jammeren over een tweede vorm van 'diefstal',

door Nederlanders gepleegd in onbeheerde Joodse woningen, tussen het weghalen van de Joden en het weghalen van hun boedel in. Hoe dan ook, de 'bewariërs', de eerste groep, namen van alles mee. Sommigen daarvan, dit in het voorbijgaan gezegd, gaven dat later met grote stiptheid terug, anderen echter - en helaas niet weinigen - konden of wilden dat niet. Daar is de bittere klacht van een overlevende: 'Mijn familie verloor meer aan de Hollanders dan aan de Duitsers'. Van een andere, die van zijn bewariër na zijn thuiskomst uit Auschwitz te horen kreeg: 'Wat jammer dat u terug bent!' Er zullen niet veel Joden zijn die helemaal gespeend gebleven zijn van soortgelijke ondervindingen. En van betere. Evenmin als van die, dat tussen het leegkomen van hun woningen en het optreden van de officiële *Hausraterfassung* personen daarin binnendrongen om er van alles uit te halen. Niet zelden met de beste bedoelingen, niet zelden daarzonder, en... vaak met nogal wat risico. Deze schrijver althans heeft de meest uiteenlopende voorwerpen wel en... niet teruggekregen.

(Een huisvrouw, 51 jaar, schrijft in haar dagboek op 3 juli 1943): 'Ik en Truus zijn in de Jodenwoningen geweest maar er was niet veel te halen, want het nodigste was weg, zoals ondergoed en linnengoed, daar zijn de dichtstbijwonende direct bij; ik heb alleen wat kleinigheden en Truus heeft een autoped en nog meer kinderspeelgoed, maar het is uiterst gevaarlijk om het te doen, als ze je snappen ga je naar Vucht.'

(Een typiste, 28 jaar, op 27 juni 1943): 'Er zijn natuurlijk Joden, die hun boel aan alle kanten weggeven aan Christenen rondom hen, vrienden, kennissen en burens, maar ook, die dat niet doen. En toch kan ik me dat laatste begrijpen, want als je ziet, hoeveel z.g. medelijdende en medelevende Christenen als gieren op de boel van de weggesleurde Joden neerdalen en begerig graaien naar alles wat van hun

[p. 198]

gading is, dan draait je hart in je lichaam om van afkeer. Wat is er te halen? is hun eerste gedachte en niet het lot, dat de Joden te wachten staat. In dat licht bezien, kan ik me voorstellen, dat de Joden het dan nog liever in handen van hun erkende vijanden zien dan in de handen van hun z.g. vrienden. In deze tijd leer je de mensen wel van nabij kennen en het moeilijkste is wel je eigen gevoelens te ontleden, want terwijl je anderen veroordeelt, betrap je je erop, dat je heus zelf niets beter bent, dat je precies bent als die anderen en dat je, wanneer het in je voordeel is, ook alle scrupules opzij zet. Er zijn maar weinigen, die standvastig zijn en zich door niets of niemand van hun beginselen laten afbrengen. En ik reken mezelf daar niet toe, dat weet ik wel zeker. Hoe graag ik dat ook zou willen. En dat is het ergste, als je de wetenschap bezit, dat je zelf niet beter bent dan diegenen, die je zo graag veroordeelt.'

De lezer, die van dit verhaal in vrede tijdstip kennisneemt, zal het moeite kosten, zich een straatbeeld voor te stellen, waarin de verhuiswagens de Joodse inboedels en boeltjes staan te laden; hij zal misschien niet eens meer het werkwoord 'pulsen' kennen, dat in de bezettingstijd gevormd was, afleiding van de naam van de ondernemer, Abraham Puls, wiens wagens, met die naam gesierd (er stond bij deze volbloed Ariër niet Abraham Puls, maar A. Puls), maandenlang in dat straatbeeld voorkwamen. De Joodse inboedels en boeltjes werden also gepulst, d.w.z. in die wagens geladen. Niet zelden ietwat nonchalant, vrijwel iedere Jood heeft in zijn herinnering daaromtrent nog wel eigen ervaringen of verhalen van die van anderen, meubels schoten

nogal eens uit de strop van het hijstouw of stonden onafgedekt in de regen - ach, ze waren objectief gezien niet altijd even kostbaar, hoe netjes soms onderhouden. Er zal ook wel geen enkele Jood zijn, die niet iets ondervonden heeft als wat de schrijver van dit boek zelf ervaren heeft. Na het overlijden van een oude tante - een geval van zelfmoord - verscheen al spoedig na diverse formaliteiten de wagen van Puls, voorafgegaan door een tweetal Nederlandse heren, die hem op het hart drukten, overal af te blijven, omdat deze Joodse boedel het eigendom van de *Führer* was; men zou uit hun woorden hebben opgemaakt: altijd al geweest was. Na deze, niet overbodige, waarschuwing verschenen de knechten van Puls, die dit eigendom van de *Führer* in veiligheid brachten. Een van deze werkers wendde zich tot de schrijver en fluisterde hem bemoedigend toe, dat 'ze' in elk geval niet het prachtige Perzische vloerkleed zouden inpikken, dit de trots

[p. 199]

van tante's bestaan, bijna de zin. Hij zou dat achterafzetten opdat het niet in hun 'rotpoten' zou vallen. Inderdaad plaatste deze knecht tante's trots in een hoekje, waar het bleef staan, toen de hele boedel de trap af was. 'Ziezo, meneer, dat krijgen die rotmoffen niet' - met deze woorden verdween de goede vaderlander, het kleed over zijn schouder meenemend; voor een enkele argeloze lezer zij hier nog even beklemtoond: te eigen bate. Het enige, wat de schrijver toch nog de *Führer* afhandig heeft gemaakt, is tante's Bijbel, die nog steeds op zijn kamer staat met de bekende geboden erin.

De Joden hebben toen vermoedelijk - wij zeiden het reeds - vele vergelijkbare ervaringen opgedaan. Wat de Duitsers niet namen, kwam in elk geval wel elders terecht. Na de bevrijding is daar het een en ander over te doen geweest en is deze en gene ter verantwoording geroepen. Zo had de schrijver een uitgebreid dossier ter beschikking, betrekking hebbend op een politiemannetje, die wij X zullen noemen en die, tegen een dagelijkse extra-toelage van een rijksdaalder, tien uur per dag dienst deed om toezicht te houden bij het inladen van de Puls-wagens. Al spoedig zwichtte X echter voor de verleiding en vernielde, bedronk zich en stal even toegewijd als de lieden, op wie hij dit toezicht moest houden; het toeval wilde, dat zij dat zelfs een keer zonder erg deden terwijl de toenmalige hoofdcommissaris, de NSB-er Tulp, stond toe te kijken. De naoorlogse verhoren van deze X bevatten wel het een en ander, wat de toenmalige situatie - alsook de mentaliteit van de beulsknechten - belicht. Na de bevrijding vond de recherche in X's huis zeer vele goederen, waarvan de gelukkige eigenaar de herkomst uit allerlei aankopen (van veelal onbekende of overleden verkopers) verklaarde.

Niet altijd ging het echter zo. Maar laat ons X zelf het woord geven:

'Ten aanzien van een viool is mij niets bekend. Ik weet hiervan niets af en ik heb ook nooit of te nimmer een viool in huis gehad, ook niet van het merk "Stradivarius" of iets dergelijks. Ik herstel. In de tijd dat ik werkzaam was bij de afdeling "Puls", de juiste dag en datum weet ik mij thans niet te herinneren, was ik, zoals mijn werkzaamheden voorschreven, ter controle aanwezig bij de ontruiming van een perceel, dat voorheen was bewoond geweest door een Joodse familie...' (volgt ongeveer het adres J.P.) 'Bij dat perceel op dat ogenblik mijn dienst doende, welke dienst voor mij uitsluitend buiten de bewuste percelen was gelegen, ik had namelijk in de percelen zelf niets te maken, ging ik op een goed ogenblik, om redenen, welke mij thans niet

[p. 200]

meer bekend zijn, toch dat bewuste perceel binnen. Ik zag toen in de hoek van een kamer welke reeds was leeggehaald, een vioolkist staan. Ik verklaar U op de voorhand desgevraagd, dat ik toen niet in die vioolkist heb gekeken. Ik nam die vioolkist mede, om de inhoud, zo deze er tenminste was, veilig te stellen voor de werkelijke eigenaar welke op dat ogenblik niet meer in het bewuste perceel woonde. Ik ben toen ogenblikkelijk vertrokken en wel naar mijn huis.'

Daar wachtte X de verrassing van zijn leven: 'Toen ik thuis was, bleek mij dat in die kist een viool aanwezig was. Een eventueel merk van die viool is mij niet bekend. Ik verklaar U thans dat ik die viool nog steeds in mijn bezit heb.'

Gelukkig heeft X omstreeks het eind van 1945 in de omgeving van het bewuste perceel 'gepoogd', de eigenaar op te sporen. Hij erkent echter zelf, dat hij dat niet al te geestdriftig gedaan heeft. Was X misschien een muzikaal man, die moeilijk van juist deze Stradivarius kon scheiden? Gelukkig dat hij, deze verduistering erkennend, laat volgen: 'Ik verklaar U desgevraagd dat ik op geen enkele wijze hoe dan ook, in het bezit ben dan wel geweest (?) van andere Joodse eigendommen, welke in de oorlogsjaren in mijn bezit zijn gekomen.'

De lezer die misschien na dit schone schip verlicht ademhaalt, doet echter onmiddellijk hierna de teleurstellende ervaring op, dat X nog een hele reeks soortgelijke verduisteringen opbiecht, van elkaar gescheiden door aldoor herhaalde verklaringen, dat hij verder niets meer weggenomen heeft, waarop dan weer evenzovele keren zijn geheugen opnieuw gaat werken. Daar is ook bijvoorbeeld een vloerkleed onder, misschien van de tante van deze schrijver? X bezat blijkbaar een grote voorkeur voor antiek, dat hij in vrij grote hoeveelheden voor de Joodse eigenaars in veiligheid had gebracht en waarmee hij, gul als hij was, ook zijn familie verkwikte, misschien, omdat het in zijn eigen woning wat vol werd. Kleedjes, door hem gered, plachten wel eens 'uit de hijs' te vallen; dan raapte hij ze maar op en bracht ze naar huis. Merkwaardig: X liet vlak voor zijn naoorlogse arrestatie diverse goederen, Chinese vazen, kleedjes, lepels, vorken, beelden, enz. naar zijn dochter brengen. Waarom? Omdat 'ik het veiliger vond, dat die goederen bij mijn dochter waren ondergebracht'. Ook zijn ouders had deze goede zoon laten mee-delen: een Perzisch tapijtje bijvoorbeeld: 'Mij persoonlijk was het niet bekend, dat dit een Perzisch kleedje was'. Sieraden, traplopers, barometers, grammofoonplaten, een kinderspeelgoedtrein, Indische beelden, serviesgoed, fruitmesjes ('ik

[p. 201]

was van plan, deze mesjes aan mijn dochter ten geschenke te geven, zo deze ging trouwen'), een verrekijker ('of mogelijk was het een toneelkijker'), een Japans tafelperiscoopje, manchetknopen en vooral ook vele 'leesboeken' ('omdat ik een leesliefhebber ben en omdat die boeken allemaal op een stapel werden gegooid, zodat niemand er iets meer aan had'), vulpotloden ('plus minus drie', maar hij weet niet meer hoeveel), 'een paar of acht dameskousen', japonnen (voor zijn dochters). Ook een 'Egyptisch linnen regenjas'? X ontkende het met klem: 'Dit is absoluut geroddeld'. De door de politie tenslotte achterhaalde goederen vormen een formidabele lijst.

Nu zou X mogelijk in rust genoten hebben van die door hem aldus

voor de rechtmatige Joodse eigenaars steeds weer veilig gestelde goederen, had hij geen burens gehad. Buren, die, neutraal uitgedrukt, hun ogen de kost gaven, die in de kamers van X het gevoel kregen, zich in een antiekzaak te bevinden, die de vrouw en dochters van X zagen rondwandelen in schilderachtige kledij en overdekt met sieraden, 'een prachtige gouden schakelarmband', 'een gouden polshorloge', 'kostbare ringen'; zij droegen verder prachtige tassen en 'bijzonder mooie hoeden'. Een buurvrouw, hier door ons 'Miep' genoemd, treft X aan in zijn voorkamer, na de bevrijding. Daar hangt een 'zeer fijn geschilderd' oud schilderijtje: 'Toen ik de heer (X) zeide, dat dit een prachtig kunstwerkje was, ging hij er enigszins zenuwachtig op in en merkte op, dat hij dit zelf geschilderd had. Mogelijk heb ik hem toen enigszins verbaasd aangekeken, want (X) merkte toen plotseling op: "Ja Miep, dat heb ik zelf geschilderd, want ik heb pas mijn schilderstalent ontdekt."'"

Na dit *anch' io son pittore* nemen wij afscheid van deze figuur. Of hij een doorsneetype 'pulser' was? Het lijkt ons niet meer uit te maken. Er is een enkel dossier overgebleven, betrekking hebbend op een NSB-er, door de Duitsers met twee jaar tuchthuis gestraft, omdat hij zich aan Joodse goederen vergrepen had (een paar kledingstukken); de '*Volksschädling*' kreeg dank zij de warme voorspraak van o.m. Rost van Tonningen, Van Vessem - hij was raadslid voor de NSB in een grote gemeente geweest - een deel van die straf kwijtgescholden, misschien ook omdat deze vroede vader, gelijk hij in zijn gratieverzoek eigenhandig schreef, 'nog steeds geloof(t) in de Nat. Soc. gedachten in belang voor de Germaansche Gemeenschap'. Een idealist.

Nu heeft vrijwel al het bovenstaande betrekking op de gehele Joodse

[p. 202]

gemeenschap, arm en rijk. Het onprettige voor de bezetters was, dat zij deze goederen moesten halen. Er was echter ook nog het een en ander, wat zij zich thuis konden laten bezorgen; dat was velerlei - en toch nog van velen.

Wij denken dan nog niet eens aan de paarden, de voertuigen en de pleziervaartuigen voor particulier gebruik, aan te melden bij de *Zentralstelle* ingevolge de verordening 58/42. De waarde van het ingeleverde hebben wij niet meer kunnen vaststellen. Het ware verleidelijk, uit te weiden over het agrarische grondbezit, waarvan de aanmelding bij de pachtbureau's verplicht was ingevolge verordening 102/41 van 27 mei 1941. Onder toezicht van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* zouden deze gronden verkocht worden aan de pachters, respectievelijk aan andere in aanmerking komende Nederlandse boeren (naar het oordeel dier pachtbureau's). De in 1943 nog niet verkochte percelen werden ingevolge verordening 92/43 overgedragen aan de *Niederländische Grundstücksverwaltung* en op grond van verordening 154/41 geliquideerd. De totale omvang bedroeg 18 844 ha met een destijdse waarde van 17 miljoen gulden. Nu wij die *Niederländische Grundstücksverwaltung* genoemd hebben: krachtens dezelfde verordening 154/41, van 11 augustus 1941, vond de aanmelding van onroerende goederen en hypotheeken bij haar plaats; bij verordening 37/43 van 19 april 1943 werden deze hypotheeken binnen drie maanden opeisbaar. Aanmelding volgde van ongeveer 20 000 percelen en 5600 hypotheeken. Omtrent de waarde hiervan staan zelfs geen benaderende cijfers ter beschikking; bij de onroerende goederen vertoeft men in de grootte-orde van f 150 miljoen, vermoedelijk de onbezwaarde waarde, bij de hypotheeken f 22 miljoen, omtrent de reële is nog geen cijfer beschikbaar. De bezetters hadden hun handlangers (ANBO, Van Bruggen,

Everout e.d.) die voor de verkoop aan liefhebbers zorgdroegen; vaak traden daarbij 'beroepspersonen' op, die de schakel moesten vormen met niets vermoedende kopers.

Het heeft ook hier weer weinig zin, uitvoerig melding te maken van het eindeloze ongerief, het eindeloze geplaag, de eindeloze ellende, die dit alles voor de betrokkenen meebracht. Men krijgt er enige indruk van uit de memorie, door de juristen-commissie van de Joodse Raad opgesteld in het voorjaar van 1942, nadat deze Joodse Raad vergeefs de *Grundstücksverwaltung* om een bespreking van allerlei moeilijkheden had verzocht. De Duitsers hadden daarop mondeling geantwoord,

[p. 203]

dat dit niet hoefde, weshalve men hun, men mag aannemen: ten einde raad, deze memorie deed toekomen; bijna belachelijk lijkt in het perspectief van wat volgde de klacht, dat de wijze van uitvoering van deze verordening neerkwam op gedeeltelijke onteigening - en zo was die verordening toch niet bedoeld...

Alleen wat op het terrein van de hypotheek plaatsvond stelt de bezetter en nog meer zijn handlangers in een duidelijk licht, vooral de zaak om de zg. Landelijke Hypotheekbank heen, op 6 december 1942 na een statutenwijziging uit de N.V. Delflandsche Hypotheekbank (Den Haag) voortgekomen en opgericht om de 'saboterende' andere hypotheekbanken de wind uit de zeilen te nemen. Deze laatste toonden zich in Duitse ogen niet ijverig genoeg in het verlenen van hypotheek op door de bezetter in beslag genomen Joodse panden, die op de Nederlandse markt voor onroerende goederen werden aangeboden. Het heet zelfs dat er voor vele honderden miljoenen emplooi zou zijn gezocht. Deze hypotheekbanken stonden bloot aan bedreigingen, zowel van Duitse als van NSB-zijde, maar toen zij hardleers bleken, kwam het, als gezegd, tot oprichting van de genoemde bank. Hierin is onder meer een rol gespeeld door de voorzitter van de Raad van Toezicht van deze Landelijke Hypotheekbank, die na de bevrijding van de rechter te horen heeft gekregen, dat hierin een stuk 'belangrijke hulpverlening aan de vijand' gestoken heeft en dat zijn werkzaamheid in dezen moest worden gezien 'als een uiting van zijn bereidwilligheid, zelfs voor ergerlijke Duitse roofmaatregelen de verantwoordelijkheid mede te dragen en ook in die vorm hulp te verlenen'.

Tenslotte willen wij deze *Niederländische Grundstücksverwaltung* niet de eer onthouden, waar zij recht op heeft, nl. die van tot de laatste dag te hebben doorgewerkt. Ook zij moest Den Haag verlaten, Den Haag, ietwat te dicht bij de onveilig geachte kust gelegen; zij kreeg echter gelegenheid, haar *Führer* en volk verder te dienen in het veiliger geachte Lochem. Wel moest zij toen bij elk geval onderzoeken, of er geen belemmeringen bestonden, gelegen in verkeer, personen of 'andere' oorzaken. Men slaat de plank wel niet vër mis met het vermoeden, dat de onroerende goederen, gelegen binnen het door de Geallieerden toen reeds heroverde gebied, wel tot enige belemmeringen aanleiding gegeven hebben en de heren in hun zegenrijke arbeid veel hoofdbrekens hebben gekost.

Joodse kunstvoorwerpen, sieraden, collecties? Het depot daarvan

[p. 204]

bij Lippmann Rosenthal was voorschrift, berustend op verordening 58/42 -

en in ruim 13 000 gevallen heeft dat inderdaad plaats gevonden, hetzij door de eigenaars zelf, hetzij door de *Hausraterfassung*, die via Puls aan deze buit kwam of door het *Devisenschutzkommando*; de eigenaars vormen hierbij waarschijnlijk een minderheid. De totale waarde is niet te schatten; de verkoopopbrengst van zes miljoen is ongetwijfeld veel te laag, niet alleen omdat er laag is getaxeerd, maar vooral omdat nagenoeg al het zilver tegen kiloprijzen als smeltzilver is verkocht.

Joodse verzekeringen? De verordening 54/1943 van 11 juni van dat jaar beschikte over de krachtens 58/1942 bij Lippmann gedeponeerde levensverzekeringsspolissen. De geregistreerde 22 368 polissen werden vrijwel alle afgekocht, met uitzondering van de zg. volksverzekeringen. De totale opbrengst was ongeveer f 25 miljoen. Hoewel eigenlijk maar in los verband hiermee staande, laten wij toch niet het Duitse voorschrift onvermeld, dat Joodse verzekeringsagenten hun portefeuilles al lang voordien moesten verkopen; het desbetreffende berichtje maakt melding van de mogelijkheid, deze portefeuilles aan de maatschappijen over te dragen, waardoor de Joden gedurende anderhalf jaar hun commissies hierop konden toucheren. Wij hebben dat maar niet verder nagegaan.

Joodse vorderingen? Zij waren ingevolge verordening 58/42 geblokkeerd en binnen drie maanden opeisbaar ingevolge verordening 89/43 van 25 september 1943. Geregistreerd werden ongeveer 8500 vorderingen met een waarde van circa f 38 miljoen waarvan Lippmann er circa 6200 (waarde ongeveer f 19 miljoen) afwikkelde, terwijl f 8 miljoen als oninbaar moest worden afgeboekt.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat dit alles van het geheel der *vermögensrechtliche Durchschleusung* een weliswaar niet verwaarloosbaar, maar niettemin weinig belangrijk onderdeel vormt. Het mooie werk komt natuurlijk nog.

Men weet, dat Joden hun geld, banksaldi en effecten krachtens verordening 148/41 van 8 augustus 1941 moesten deponeren bij Lippmann. Hoe groot het bedrag was, kan niet exact worden aangegeven; voordat alles afgeleverd was, vond immers reeds vermenging plaats met de opbrengst van verkochte effecten etc.

Het laatste cijfer van geldontvangsten, dat ter beschikking staat is van 7 februari 1942, toen ruim f 26 miljoen was binnengekomen. De totale waarde van ingeleverde effecten, geld en banksaldi tezamen is

[p. 205]

evenmin nauwkeurig op te geven. Van de ongeveer 500 000 effecten is nl. alleen de door Lippmann geschatte totaalwaarde bekend, f 300 miljoen, dit, toen een zeer aanzienlijk deel was verkocht (mei 1944). Daarvan waren per 31 juli 1944 verkocht, uitgeloot of aan de *VVRA* afgeleverd stukken ter waarde van circa f 195 miljoen. Aan de *Deutsche Revisions- und Treuhand-Gesellschaft* (DRT, afdeling *Feindjuden*) was voor f 7,5 miljoen afgeleverd, aan derden voor f 11 miljoen, terwijl voor f 10 miljoen was vrijgegeven.

De waarde van de nog te liquideren posten werd geschat op f 75 miljoen. De in augustus en september verkochte effecten op een waarde van f 20 miljoen schattend, zouden dus effecten ter waarde van circa f 234 miljoen zijn te gelde gemaakt, c.q. aan anderen dan de rechthebbenden afgedragen, terwijl nog effecten ter waarde van f 55 miljoen bij Lippmann bleven liggen tot de bevrijding.

De beheerders/vereffenaars van LVVS troffen bij de bevrijding circa

200 000 effecten aan, waaronder stukken met nominale waarde van f 128 miljoen, 26 000 stukken zonder nominale waarde en certificaten van ruim 343 000 Amerikaanse *shares*. De koerswaarde van deze stukken is niet bekend.

Een schatting van het bij Lippmann-Sarphatistraat geconcentreerde Joodse vermogen kan dus nooit nauwkeurig zijn; men kan alleen zeggen, dat de totale waarde tussen 300 en 400 miljoen gulden moet hebben gelegen. Daarvan werd reeds tijdens de bezetting ca. f 20 miljoen vrijgegeven aan kinderen van gemengd-gehuwden, sterbevrijden, niet-inleveringsplichtigen enz., voorts een nog onbekend bedrag aan hen, die zelf ingeleverd hadden om te voorzien in hun levensonderhoud. Ca. f 19 miljoen werd overgedragen aan de DRT als vijandelijk vermogen.

Uit het bij Lippmann geconcentreerde vermogen werden verder niet alleen de aanzienlijke kosten van dat apparaat betaald, maar ook die van de Joodse Raad en van de Joodse '*Unterstützungsstelle*'. Indirect (via *VVRA*) was circa f 26 miljoen ter beschikking gesteld om de bouw c.q. uitbreiding van de kampen Vught en Westerbork te financieren. Niet het enige goede doel: men betaalde ook nog het personeel van de *Hausraterfassung* uit het Joodse vermogen en toen de daartoe behorende *Kolonne Henneicke* overschakelde op 'jodenvangen' werden ook de '*Kopfgelder*' '*vorschussweise aus Judenvermögen gezahlt*'.

Misschien dat een doctorandus op zoek naar het onderwerp voor een dissertatie zich nog eens waagt aan deze materie. Hij zal dan zeker

[p. 206]

niet kunnen nalaten, het rovershol zelf te schilderen, waarin deze uitplundering zich voltrok, het zo vaak genoemde Lippmann Rosenthal, Sarphatistraat. Hij zal dan enkele van de hierbij leiding gevende hoofdlieden vrij intiem kunnen kennen; zelfs is van een hunner een belastingbiljet bewaard gebleven, waarop een inkomen prijkt van honderdduizenden guldens, een bedrag - laat ons innig hopen, dat het precies opgegeven is - dat slechts heel in de verte de gedachten oproept aan de meergenoemde ascese, welke alle Noordvolk, zeker in de ure des gevaars, zo gemakkelijk aanwaait in tegenstelling tot het vuige materialisme, zo kenmerkend voor de Jood. Er is overigens geen aanwijzing voor dat de andere werknemers in dit bedrijf er slecht aan toe waren; wie met deze dames en heren wel eens in aanraking moest komen, kreeg de indruk, dat er van het binnenstromende Jodengeld alleen al langs geoorloofde wegen een aanzienlijk deel bij diegenen bleef kleven, die het uit de Joodse zakken hadden gehaald. Een aantal daarvan, Duitsers en Nederlanders in trouw, onbezweken en totterdood, aan hun *Führer*, anderen, vooral de Nederlanders onder het lagere personeel, in niet meer te bepalen mate politiek blanco of onnozel. Nazi's of niet, zij allen hadden hun plaats in het onverbiddelijk voortdraaiende mechanisme voor de uitplundering van de Nederlandse Joden; elke boeking, elke boodschap, elke brief bracht dit proces weer een klein streepje verder, totdat hun 'slachtoffers', naakt uitgeschud, de weg naar de gaskamers betraden.

Maar er is nog een materie over, waar onze doctorandus zijn tanden in zou kunnen zetten; de onteigening van de Joodse ondernemer, van de koopman, de winkelier, de zakenman. Hier helemaal lag een prachtig terrein, waarop het Noordvolk voornoemd zijn activiteit kon ontplooien en het judeo-plutocratisch-kapitalistisch-communistische parasitisme van dit *Untermenschentum* met Germaanse onbaatzuchtigheid, zij het niet zonder

Germaanse hardheid, alsmede Germaanse list, vernietigen.

Men moet erkennen, dat de bezetter er als de kippen bij geweest is, maar wie weet, toch nog te laat hier en daar; nog eens, wie weet. Al heel vroeg vernemen wij de klacht, dat de Joodse zakenlieden zich plachten te ‘*tarnen*’ met behulp van Christen-stromannen. De verordening van 22 oktober 1940, als 189/40 geciteerd, verplichtte elke onderneming zich aan te melden bij de *Wirtschaftsprüfstelle*, een onderdeel van het bezettingsbestuur. Het aangifteformulier vormt een stukje lectuur op zichzelf; het is vergezeld van een bepaald onmisbare leidraad,

[p. 207]

die de leek in zaken niet alleszins verhelderend toelijkt. Het was trouwens nog maar een begin; op 12 maart 1941 volgde de nieuwe verordening (48/41) betreffende de behandeling van de tot aanmelding verplichte ondernemingen. Van Duitse zijde lijkt de invoering van deze maatregel overwogen als reactie op de Februaristaking; er is nogal wat materiaal bewaard gebleven, dat licht werpt op zijn voorbereiding.

De belangrijkste bepaling (par. 7) van de verordening hield in, dat de Rijkscommissaris bij ondernemingen in de zin van verordening 189/40 bewindvoerders, *Treuhänder*, kon aanstellen, die volledig in de rechten traden van de eigenaars, bestuurders etc. der betrokken ondernemingen. Ook in dit geval werd de uitvoering van de verordening opgedragen aan de *Wirtschaftsprüfstelle*. Met deze tweede verordening begint de actieve ‘*arisering*’ in het Nederlandse bedrijfsleven, zijn zuivering van Joodse smetten.

In het voorafgaande komen enige termen voor, die in die periode groot gewicht hadden voor de bij dit proces betrokkenen, betrokken dan in welhaast geheel passieve zin: de Joodse zakenlieden. Zij immers hadden te maken met deze *Wirtschaftsprüfstelle* en haar organen, zij maakten kennis met de *Treuhänder* of *Verwalter*, de ‘*arisator*’ (ook een woord van toen) van hun zaak.

Eerst dus, zij het kort, die *Wirtschaftsprüfstelle*, het centrum van deze achter allerlei academische titels ‘*getarnte*’ roversbende - om ook eens dat Duitse werkwoord te bezigen. Het is grappig, een tot Fischböck gerichte waarschuwing te lezen, hem toegezonden door het *Institut der Wirtschaftsprüfer* in Berlijn: er bestaat in Den Haag een *Deutsche Wirtschaftsberatungs- und Revisionsgesellschaft für die Niederlande* met aan het hoofd een *Wirtschaftsprüfer*, een zekere Friedrich Arthur Mücke, die al in 1935 van hogerhand wegens zakelijke onbetrouwbaarheid ongeschikt was verklaard voor dit beroep. Het was eigenlijk nog erger: niet alleen was deze Friedrich Arthur Mücke een uitgeworpene, maar ook had hij in oktober 1935 nog in de Berlijnse *Jüdische Rundschau* reclame gemaakt: politiek was hij dus al evenzeer onbetrouwbaar. Het is duidelijk, dat Mücke's activiteit in Nederland niet kon worden geduld en men mag aannemen, dat na *Prüfung* van deze aangelegenheid de monopoliepositie van de *Wirtschaftsprüfstelle* is veilig gesteld.

Wij kennen deze lieden vrij goed, om niet te zeggen, intiem. Zo is er onder meer een verslag van hun eerste *Arbeitstagung* op 7 november 1940. Men bemoeit zich dan, op uitdrukkelijk bevel van *Herr Minister*

[p. 208]

Fischböck, alleen met de *Erfassung* van de ondernemingen, nog niet met de *Übertragungen*; wel laat men zijn gedachten alvast gaan over het soort lieden,

die voor de ‘overneming’ van de Joodse zaken in aanmerking komen, de helers, zoals wij hen met een rond Hollands woord zouden willen noemen. Deze helers moeten van onbesproken gedrag zijn en *zweifelhafte Elemente* zijn kansloos. *Verwalter* mogen in de eerste plaats die Duitsers worden, die in Nederland moeilijkheden gehad hebben door de *deutschfeindliche* instelling in dit land. De voorzitter, dr. Kühn, drukt dan de aanwezigen op het hart, nauw samen te werken en ook ‘*Unterrichtung soweit ein nichtarischer Einfluss zu vermuten sei*’. Pikant is eveneens: ‘*Im Verlauf der weiteren Besprechung tauchte das Bedürfnis auf, gewisse Druckmöglichkeiten auf die Willensbildung der Nichtarier in die Hand zu bekommen, die ihre Bereitwilligkeit zur Überleitung fördern können*’.

Daar heeft men in november 1940 nog niet de goede methode voor, blijkt het. Maar de historicus weet, dat men spoedig ‘*gewisse Druckmöglichkeiten*’ op de ‘*Willensbildung*’ der Joden heeft bedacht - en in praktijk gebracht. Deze leerzame bespreking duurde van half vijf tot half zeven en eindigde met een aanvullende rondgang van de achttien aanwezigen, één voor één genoemd, door het gebouw van de *Wirtschaftsprüfstelle*, waarbij zij de gelegenheid kregen, ‘*sich von der praktischen Arbeit im einzelnen ein genaues Bild zu machen*’.

Deze praktische arbeid kon men rekken tot het eind van de oorlog; men had eind 1944 wel eens de vraag gesteld, of men er mee zou doorgaan, maar men ging door, zij het niet in het te dicht bij de kust liggende Den Haag, dan toch in het nog altoos ver van het front liggende Almelo. Van 6 november 1944 dateert een stuk, van dit Almelo uitgaande, waarin op bevel van Fischböck aan alle *Treuhänder* opgedragen wordt, de nog niet tot stand gekomen liquidaties ‘*nunmehr sofort abzuschliessen*’, d.w.z. zo gauw mogelijk wat er nog aan activa aanwezig is, bij Duitse instanties in veiligheid te brengen. De vette jaren liepen blijkbaar ten einde. Deze slotfase liep als gezegd zowat door tot het eind van de oorlog - en toen moest men noodgedwongen deze nuttige arbeid wel staken, waarmee ook hier mensenwerk stukwerk bleek te zijn.

Alvorens het werk - het praktische werk - van deze *Wirtschaftsprüfstelle* nader te beschouwen eerst nog iets over de *Treuhänder*. In het Joodse spraakgebruik heet hij bijna altijd de *Verwalter*. Er bestond een grote verscheidenheid van deze lieden, misschien mag men wel zeggen,

[p. 209]

dat geen twee aan elkaar gelijk waren. Op het doorsneetype bestonden zelfs gunstige uitzonderingen, waarbij ook in het materiaal geenszins de *Verwalter* ontbreekt, die helemaal aan de kant van de Jood staat. Er is een verhaal over een Amsterdamse drukkerij, waarin de *Verwalter* als een vader voor de mensen en de zaak zorgt totdat hijzelf in het concentratiekamp terecht komt; hoe dwaas het in dergelijke verhoudingen kon toegaan, blijke daaruit, dat in het voorjaar van 1945 de Joodse directeur *Verwalter* van zijn eigen zaak werd!

De *Verwalter* was een machtig man. Hij kon op een ochtend bijvoorbeeld een jarenlang bestaand, met grote kennis opgebouwd antiquariaat binnenstappen, van de eigenaar de sleutels opeisen en deze eigenaar de deur uitzetten met de mededeling, dat hij niet meer terug hoefde te komen. Hij had dan de leiding en dreef de zaak verder. Hij kon haar ook verkopen aan ‘arische’ liefhebbers. Hij kon van alles, hij deed van alles. Duitsers, van lange jaren her dol op ‘*Kultur*’, hadden hier een zeer ruime keuze in dergelijke zaken; er is nog een lijst van Joodse boekhandels en antiquariaten over, waarin zij lustig konden grasduinen. De *Einsatzstab*

Rosenberg had blijkens een bewaard gebleven telegram vooral belangstelling voor Amsterdamse zaken; wanneer er even sprake is van een volledige sluiting van alle Nederlandse ondernemingen (d.w.z. Nederlands-Joodse) op dit gebied, heet het, dat de *Einsatzstab* aan de actie, vastgesteld op 15 oktober 1941 om 10 uur 's ochtends, gaarne zal deelnemen; het is een komische en trieste zaak, de correspondentie om deze kwestie heen door te lezen; leest men dan de namen van de bedreigden, dan blijft van het komische niet veel over.

Geen Joodse zakenman onder de overlevenden, of hij kan verhalen doen over zijn *Verwalter*. Er waren nauwgezette beheerders onder. Er waren doodgewone dieven onder. Wat dit plotselinge ingrijpen in duizenden bedrijven moet hebben betekend, zeker toen de oorlog voortging, zij maar aan de fantasie van de lezer overgelaten.

Maar nu nog even die praktische arbeid. Hiervoor moeten wij de lezer eerst meenemen naar Duitsland, alwaar reeds enige maanden voor het verschijnen van de verordening 48/41 door de *Industrie- und Handelskammern* onder de Duitse bedrijven formulieren waren verspreid, waarop men zich kon opgeven voor '*Kapitalverflechtung mit Belgien und Holland*'. Men denke even goed na over dit woord: '*Kapitalverflechtung*', de samenkoppeling van het economische leven van Nederland en Duitsland. Deze formulieren werden vervolgens door

[p. 210]

de betrokken *Industrie- und Handelskammer* en door de *Gaunwirtschaftsberater der NSDAP* van een beoordeling voorzien en opgezonden naar het rijkscommissariaat in Nederland. Tegelijkertijd had er een vaak zeer levendig overleg plaats tussen de *Wirtschafts-* en *Fachgruppen* van de Duitse *Organisation der gewerblichen Wirtschaft* en het rijkscommissariaat omtrent de toewijzing van de belangrijkste beschikbare objecten. Ook het *Arisierungsreferat* van de *Parteikanzlei der NSDAP* hield zich actief met deze vraagstukken bezig en verstreekte richtlijnen aan de *Gaunwirtschaftsberater* voor de selectie van *Parteigenossen*, die voor overneming van een Joods bedrijf in Nederland in aanmerking konden komen. Tenslotte richtten tal van Duitse sollicitanten zich schriftelijk of mondeling tot het rijkscommissariaat, spoedig ook Nederlanders.

Een dissertatie zou deze materie anders behandelen; wij willen echter vooral ook de mensen onderscheiden, de mensen aan de ene, de mensen aan de andere kant. Dus hier iets over deze sollicitanten, van wie een aantal brieven bewaard gebleven zijn. Daar is een heer in Berlijn-Steglitz, die van vele markten thuis is. Liefst een sigarenwinkel, anders een parfumerie-*Geschäft*. Of desnoods een lingeriezaak. Alle drie aanvragen worden afgewezen, maar men zal proberen, een restaurantbedrijf voor hem te vinden. De eigenaar van een '*national-sozialistischer Musterbetrieb*' in Halle wil op grote schaal mee '*verflechten*' en wenst een heel filiaalbedrijf '*in der Form von Albert Heyn, de Gruyter usw.*'. Het moet natuurlijk wel uit dit '*usw.*' komen, want deze twee voorbeelden zijn zuiver 'arisch'. En ziet, er is geen Joods filiaalbedrijf van deze orde aangegeven! Dan maar een groothandel in levensmiddelen... Er is vaak onder het door de *Führer* zo hecht tot eenheid gesmede Noordvolk grote ruzie om de vette brokken. Het materiaal bevat klachten over '*Kreiswirtschaftsberater*', die '*aus irgendwelchen undurchsichtigen Gründen*' niet in aanmerking komen. De *Gauleitung* Thüringen neemt dat doodeenvoudig niet: '*Es erscheint mir unmöglich, dass die Wünsche der Partei keine Berücksichtigung finden*',

heet het dreigend en de partijkanselarij in München dient ‘*mit allem Nachdruck*’ de Haagse *Wirtschaftsprüfstelle* erop te wijzen, dat spoedig ‘*der Einsatz meiner Bewerber erfolgen kann*’. München stuurt deze klacht - en dreigwoorden - door naar Den Haag. Daar antwoordt men, dat men het mogelijke doet; voor één van de door Thüringen met name genoemde partijgenoten heeft men al een firma ‘*vorgesehen*’. Met de wensen van de partij zal ‘*in jeder Weise*’ rekening worden gehouden, maar het tijdstip

[p. 211]

van de ‘*Einsatz*’ van deze zo geestdriftige Thüringer partijgenoten moet Den Haag vaststellen - en men werkt nu eenmaal branche na branche af. ‘*Ich kann nicht für den Gaunwirtschaftsberater Thüringen eine Sondertour reiten*’; aldus partijgenoot Eftger, die toch bang lijkt en München verzoekt, hem bij deze Berater ‘*in Schutz zu nehmen*’. Tevens klaagt hij erover, dat bepaalde ‘*Betriebsführer die es sich leisten können*’, naar Nederland komen en via persoonlijke relaties naar resultaten streven. Men krijgt op die manier de toestand, dat ‘dozijnen’ begerig op zaken azen ‘*und es ist dann manchmal schwierig, hier die richtige Auswahl zu treffen*’. Hij ontkent verder de ondoorzichtigheid van zijn ‘*undurchsichtige Gründe*’: ‘*Es wird sich hier lediglich darum gehandelt haben, die Leute zu vertrösten*’, omdat men nog geen beslissing genomen heeft in een bepaald geval. Tevens laat Eftger door zijn medewerker Maurer (ook partijgenoot) nagaan, of hij toch iets voor die Thüringse partijgenoten heeft en wat tot nu toe voor deze lieden al gedaan is. Dat wordt inderdaad door Maurer uitgedroogd en het resultaat? Eén groothandel in Erfurt is bij een Zwolse metaalzaak, een firma in dezelfde Duitse stad bij een Amsterdamse rokkenfabriek ‘*zum Zuge gekommen*’; een door Thüringen genoemde partijgenoot krijgt een textiel fabriek in Oldenzaal, een andere krijgt een textielzaak, weer een een petroleumbedrijf, er is ook een voor een machinebedrijf uitgekozen. Het blijkt echter, dat de fout bij Thüringen ligt, vanwaar men maar partijgenoten heeft opgegeven in het wilde weg zonder persoonlijke gegevens; tot de ‘*polizeilichen Führungszeugnisse*’ ontbreken bij allen...

Of Thüringen tevreden was? Het materiaal geeft er geen antwoord op, maar wij vrezen. De kameraden waren zo bijzonder tuk op juist deze vorm van ‘*Einsatz*’ en alleen al daardoor waren er in Holland veel kapers op de kust.

Een apart hoofdstukje vormen wel onder de Duitse sollicitanten de ‘*Frontkämpfer*’. Men mag wel veronderstellen, dat deze lieden aan *Parteigenosse* Eftger, Maurer c.s. heel wat last hebben bezorgd; men heeft in Den Haag blijkens bewaard gebleven documenten danig zitten dokteren aan allerlei richtlijnen voor wat elders elegant een ‘*Front-kämpferunterbringungsverordnung*’ heet, vooral over hun ‘*Einsatz bei der Entjudung der holländischen Wirtschaft*’. Daarmee was men al bezig, blijkt het, vóór de inval van Hitler in Rusland, een factor, die de hele zaak natuurlijk bijzonder compliceerde, aangezien nu een heleboel Nieuwbakken *Frontkämpfer* de Joodse spoeling zouden komen verdunnen. Echter: ‘*Es wird versucht, hierfür eine Reihe Betriebe zu reservieren*’;

[p. 212]

de goede wil, zou men zeggen, was er. Ook in 1942 vinden wij ontwerpen voor zodanige *Frontkämpfer*, waarbij dan nog gaandeweg het begrip ‘*verdienter Frontkämpfer*’ verschijnt (er waren ook andere blijikbaar). Men moet erkennen,

dat het een lange weg voor deze lieden was en als men een stuk hierover van *Parteigenosse* Eftger leest, vraagt men zich af, of de betrokkenen er maar niet verstandiger aan deden te sneuvelen; de kans om wat te krijgen - na afloop van de oorlog - lijkt niet groot. Van 10 augustus 1942 dateert de *Allgemeine Anordnung nr. 15-III* van Himmler zelf, de voorkeurspositie regelend van allerlei invaliden, hetzij uit de oorlog, hetzij uit de strijders voor de '*Nationale Erhebung*'. Ook deze verspert de weg naar de joodse zaak met allerlei voorschriften.

Gelukkig hebben de *Frontkämpfer* maar niet op het eind van de oorlog gewacht. Niet altoos echter ging hun weg over rozen. Men kan dan ook enigszins meeleven met de onderofficier der *Luftwaffe* Fahling, die opgeroepen was, om een Joodse zaak op de Laan van Meerdervoort in Den Haag te komen bekijken. Dwaasheid, want deze man zou natuurlijk toch niet door de *Wehrmacht* worden losgelaten, om de zaak verder te leiden (Een Duitse hand heeft daarnaast geschreven - men gelooft zijn ogen niet - '*Dann kann man sich drücken*'). Toch heeft Fahling de zaak bekeken, die hem, naar hij schrijft, '*nicht zusagt*'. Hij zou liever in Utrecht, Amersfoort of Amsterdam iets hebben en dat kan nu niet. Bovendien zal hij toch tot het eind van de oorlog moeten wachten...

Nu was dit al met al een object van bescheiden omvang. Er waren ook grotere voor *Frontkämpfer* gereserveerd, o.m. het in deze bladzijden meer genoemde Hollandia-Kattenburg, met een kapitaal, hier gesteld op f 3 071 000. Een stuk van 30 september 1942 klaagt over het feit, dat in dit geval iemand de '*Frontkämpfergedanke*' wou misbruiken, hetgeen in '*Einzelfälle*' wel meer blijkt voor te komen; een Duitse *Fachgruppenleiter*, de textiel-industrieel Tengermann, wou, althans volgens dit stuk, zijn Duitse bedrijven afronden met dit Nederlandse. Nu was Tengermann zelf geen *Frontkämpfer*, maar hij deed alvast zijn best voor zijn zoon, die het wel was...

In september 1941 is er *rumor in casa*. Eftger wordt door Berlijn op zijn vingers getikt, omdat er bij de *wirtschaftliche Durchdringung und Entjudung* in Nederland op het terrein van de *Frontkämpferaktion* (al deze woorden vindt men met zeer vele andere in een telexbericht van 6 september) iets heel naars is gebeurd: Den Haag heeft te kennen

[p. 213]

gegeven, dat de *Frontkämpfer*, die op een zaak tuk was, maar zelf naar Nederland moest komen. Dat is hun doodgewoon onmogelijk; '*ein Mann, der jetzt weit in Russland steht*', kan maar niet '*plötzlich von der kämpfenden Truppe weg*' naar Den Haag '*herüber kommen*'. Berlijn verzoekt meteen, daarmee op te houden, wijzend op de '*psychologische Wirkungen, die derartigen Briefe an der Front auslösen*'. Zou het ook kunnen zijn - men durft het haast niet te veronderstellen - dat zelfs de fanatiekste Nazi liever een Joodse winkel in schrijfbehoeften in Deventer of een manufacturenzaak in Breda bestormde dan een Russische tankstelling?

Eftger antwoordt dezelfde dag; hij begrijpt het niet, want hij heeft altijd al erop aangedrongen, dat de mensen niet in Nederland zich naar voren dringen, '*während die anderen dann die Benachteiligten sind*' (met die benadeelden zijn niet de uitgeplunderde Joden bedoeld, maar de kameraden, die niet in Nederland hun slag kunnen slaan). Ook München (de partij-kanselarij) bemoeit er zich mee; het is heel vervelend, dat de mensen in Rusland bij zo'n zotte oproep gaan denken, dat die hele '*Einsatz von Frontkämpfern in Holland praktisch eine Illusion ist*'. Wat wel moet, is dat Den Haag bepaalde bedrijven

voor *Frontkämpfer* alvast reserveert, met voorlopige *Treuhänder*, die goed moeten beseffen, dat zij de zaak beheren totdat de *Frontkämpfer* zelf verschijnt. Heeft Den Haag niet voldoende geschikte *Treuhänder*, dan heeft de partij-kanselarij 'eine Unzahl' van deze nuttige heren achter de hand, die al hun sporen in Tsjecho-Slowakije verdiend hebben; in totaal zeker wel 200-250, zoals 'nach flüchtiger Durchsicht' reeds blijkt. Er is dus nogal wat animo voor dit nobele beroep - of moet men van roeping spreken? Het zou overigens het beste wezen, als de *Frontkämpfer*, die een bepaalde zaak in het vooruitzicht heeft, zelf met een *Treuhänder* op de proppen komt; dan begint er al enig contact tussen hem en zijn toekomstig bedrijf. Het treft München overigens, dat men in België, waar de *Militärbefehlshaber* de kameraden kort houdt ('er legt einen sehr engen Massstab an') de beloningen van *Treuhänder* zo laag stelt - of in Nederland zo hoog; daar, in Nederland, haalt de *Treuhänder* van 2000 tot 3000 Mark per maand, dat is geen zeldzaamheid.

Nog éénmaal komt Den Haag terug op deze zaak. Het blijkt nl. dat enige *Frontkämpfer* zelf het initiatief hadden genomen tot een rechtstreeks contact met de *Wirtschaftsprüfstelle* (trouwens óók nog langs de officiële weg) en zij hadden daardoor het antwoord gekregen, dat ze maar zelf moesten verschijnen; natuurlijk was dat antwoord onjuist

[p. 214]

maar dat dubbele contact is ook 'nicht gutzuheissen'. De kameraden moeten heus op hun beurt wachten. En verder trekt de Nederlandse *Treuhänder* 'in der Hauptsache' niet meer dan duizend gulden per maand.

Niet altijd echter lukte het; men kan haast deernis voelen met *Parteigenosse* Wolff uit Pommeren, Pg sinds 1 maart 1937, nr. 3779646, als men zijn dossier doorleest. Deze zaak begon te lopen in juli 1941 toen Eftger hem voor een Haagse handelsonderneming voordroeg. Wolff, gretig bereid tot deze 'Einsatz' (zijn eigen woord) wacht op een oproep; 'da ich geglaubt habe, dass dies sehr dringend ist, gab ich deswegen meine Stellung in Posen auf'. Maar... kan hij nog op die 'Einsatz' rekenen? Pas in december komt er, na veel heen en weer geschrijf, wat schot in de zaak en Wolff gaat naar Den Haag. Omtrent de zaak zelf bevat het dossier nogal wat gegevens, cijfers e.d.; men zou veronderstellen, dat kameraad Wolff voor zijn geduld is beloond - en voor de moeite, die hij voor zijn reis genomen heeft (kostenrekening in het dossier). Maar een paar dagen na zijn aankomst verschijnen lichte wolken aan de blauwe hemel. Pg Eftger schrijft aan Pg Maurer, dat Wolff helemaal geen *Frontkämpfer* is en gevangenen bewaakt heeft, terwijl hij heel hoge eisen stelt. Inderdaad: Pg Wolff is teleurgesteld. Hij was begonnen met zijn werkzaamheden, in de illusie een groothandel te gaan beheren en wat blijkt nu? Het is een kleine zaak, met een klandizie van arbeiders enz.; er is geen aardigheid aan of, zoals Wolff het eleganter zegt, dit is geen zaak voor een Rijksduitser, maar voor een Hollander (hij noemt er een met naam en adres). Den Haag onderzoekt nu de kwestie; inderdaad blijkt Wolff een tijdlang te hebben gediend als 'Prüfer für polnische Gefangenenpost', dit zijn volledige frontdienst. Hij is op 5 januari 1942 naar Den Haag gekomen en neergestreken in Hotel des Indes, het duurste hotel van de stad, na een reiskosten-declaratie van liefst 390 Mark te hebben ingediend. Enzovoorts. Het door hem afgewezen bedrijf is wel degelijk een groothandel: 'Als Existenz kann der Betrieb unbedingt betrachtet werden'. Wolff is bepaald geen *Frontkämpfer* en ook geen 'verdienter Parteigenosse'; hij moet verdwijnen en krijgt voor reiskosten 45 Mark vergoed. Zulke mensen zijn niet te aanvaarden in

een land, waar men ‘*eine mustergültige Arisierung*’ wil doorvoeren; Wolff heeft als *Treuhänder* voorgoed afgedaan. Weg ‘*Einsatz*’...

Eine mustergültige Arisierung. Het schijnt niet meegevallen te zijn. Daar is bijvoorbeeld Pg Wotke, blijkens zijn opgave (14 oktober 1943)

[p. 215]

officier, d.w.z. *Wehrmachtfürsorge-Offizier*, en vrijwilliger bij de marine enzovoorts, alsook van 11 februari 1930 af lid van de *NSDAP* en de *SA*. Den Haag vertrouwt de zaak niet en meent, dat Pg Wotke in de eerste plaats materiële voordelen najaagt; ook heeft hij geen enkel bewijs van de door hem opgegeven lidmaatschappen kunnen overleggen; dit op 15 november 1943. Berlijn antwoordt niet en Den Haag vraagt op 11 februari 1944 weer; het blijkt, dat de eerste brief ‘*durch Feindwirkung vernichtet worden ist*’. Op 9 maart geeft Berlijn alleen het nummer als partijgenoot op: 3718883; een latere brief, van 21 maart, bevestigt echter wel, dat Pg W. door zijn *Ganleiter* ‘*positiv beurteilt wird*’. Tezelfder tijd echter stelt Den Haag weer vast, dat die twee gegevens: het hoge nummer van het lidmaatschap en de vroege datum (1930) niet met elkaar kunnen kloppen; bovendien is Pg Wotke niet bereid gebleken, ook maar het minste te doen voor de *Ortsgruppe*, waar hij bij zou behoren, ondanks herhaalde oproep en tenslotte, alweer, zoekt hij vooral stoffelijk voordeel.

Het spijt ons, dat een leemte in het dossier ons niet de mogelijkheid biedt, de lezer met de wetenschap te verkwikken, welke Joodse zaak tenslotte onder de hoede van Pg Wotke is geplaatst. Ook kunnen wij helaas niet met zekerheid zeggen, hoe het afgelopen is met de pogingen van de Oostfriesse heer Büttner, die er zelfs voor naar Den Haag gekomen was, om een geariseerde binnenscheepvaartonderneming te krijgen. Wij vrezen, wij vrezen...

Wèl beschikken wij over enige cijfers betreffende de hele actie.

In juli 1942, heet het, heeft men in totaal 12 *Frontkämpfer* alreeds ‘*eingesetzt*’, voor 178 zijn bedrijven gereserveerd en voor 43 plaatsen opengehouden als leidende medewerkers of als ‘*Beteiligte*’. Dus: ‘*Insgesamt wurden somit bisher 233 Möglichkeiten geschaffen*’. Die twaalf gelukkigen waren er door de partij ingedrukt vóór de Russische veldtocht; daarna ‘reserveerde’ men alleen, tot aan het eind van de oorlog. Het merkwaardige is, dat deze getallen op 28 september 1942 gedaald zijn, maar in oktober 1942 weer gestegen, in december weer iets; dan zijn er in totaal 392 ‘*Möglichkeiten*’ geschapen. Niet veel op een getal van miljoenen *Frontkämpfer*; het verwondert dan ook niet, dat een zodanige figuur uit de Eerste Wereldoorlog niet aan de beurt komt - ‘*eine gewisse Härte*’, heet het, tegenover een man, die zo graag een Tilburgse fabriek wil hebben, welke trouwens al aan een andere Duitser is toegewezen; de teleurgestelde partijgenoot kan echter van zijn gelukkiger mededinger als compagnon optreden. Het wordt helemaal

[p. 216]

spijtig als blijkt, dat de pechvogel in die Eerste Wereldoorlog invalide geworden is; nog erger, dat hij toch weer geen compagnon kan worden: als niet-*Frontkämpfer* in de Tweede. Die fabriek krijgt hij dus niet, maar Den Haag kan hem een groot wasbedrijf in Amsterdam aanbieden. Onze partijgenoot is hiermee tevreden, maar dan rijzen weer ‘formele’ bezwaren zodat hij toch niet ‘*zum Zuge kommen kann*’. In de laatste brief van de arme

man - er zijn er zo enkele in het dossier en soms erg lange - blijkt hij vrijwel murw: er zit voor hem geen Joodse fabriek of Joodse wasinrichting in. Hopen wij innig dat hij toch nog een Joods kaaswinkeltje of visstalletje heeft gekregen als vergoeding voor de zeer vele offers, die hij voor zijn 'Einsatz' bracht.

De lezer zal intussen wel nieuwsgierig geworden zijn naar de specifiek Nederlandse verschijnselen van ascese ten aanzien van de Joodse buit. Tenslotte bevonden zich in de NSB, die burcht ener nieuwe levenshouding, nogal wat lieden die recht meenden te hebben op een adequate vergoeding voor hun voor het Ideaal gebrachte offers. Als nu de Duitsers dat recht maar erkennen wilden en oog hadden voor deze meer stoffelijke kant van de Germaanse lotsverbondenheid, dan openden zich fraaie perspectieven. Wij zullen zien.

Men tast niet ver mis, als men de Nederlandse partijgenoten van enige ongerustheid ten aanzien van de hele zaak en van nauwelijks minder wantrouwen ten aanzien van de Duitse kameraden verdenkt. Zelfs de getrouwste der getrouwen, het *Nationale Dagblad*, toont zich blijkens een Duitse 'Meldung' op 4 december 1940 nogal 'negatief' en toont zich bevreesd voor het 'eenzijdige' karakter van de voorgenomen 'Verflechtung'.

Op 22 oktober 1941 jammert Rost van Tonningen in een brief aan Mussert erover, dat zoveel geariseerde ondernemingen in Duitse handen komen: 'ik bevind mij in een uiterst moeilijke positie, daar ik bestormd word door kameraden, die zelf in aanmerking hadden willen komen voor de leiding van een dergelijk bedrijf, of overname daarvan'. Bekend is het stuk van mr. H.C. van Maasdijk, in april 1942 geplaatst in *De Nederlandsche Volksbuisbouding, Tijdschrift voor het Economisch Front*, door mr. Herzberg ten dele aangehaald in zijn boek, een stuk, waaruit ook iets van ongerustheid valt op te maken, of het niet daarheen gaat, dat 'zeer belangrijke Nederlandse vermogensbestanddelen, Nederlandse bedrijven, met behoorlijke toekomstkansen', enz. 'uitsluitend in de handen van Duitsers zullen komen', dit in verband met het feit, dat 'Nederlandse financiële instellingen zich bij

[p. 217]

dergelijke transacties om principiële redenen afzijdig hebben gehouden'. Maar, waarschuwt - en cursiveert - deze vaderlander: 'het is een Nederlands belang om ten spoedigste een algemeen positief standpunt ten aanzien van de arisering in ons land in te nemen'. Hierbij merkt mr. Herzberg¹ op: 'er staat geschreven *gij zult niet stelen*, maar waar staat eigenlijk geschreven *gij zult niet helen*? Helen is juist bijzonder voordelig'. Waaraan wij een andere opmerking van de schrijver op deze plaats toevoegen: dat het niet gemakkelijk valt om de dieven en helers sympathieker te vinden dan de moordenaars...

Voordelig was, of leek, dat helen toen inderdaad. Maar dan diende één voorwaarde vervuld te worden: men moest zijn kans krijgen om zich tussen die helers - en sinds de deportaties 'lijkenrovers' (mr. Herzberg gebruikt dat woord) - naar voren te dringen. Men kan niet zeggen, dat het niet geprobeerd is. Dikwijls met grote volharding.

Waren dat nu allemaal slechte mensen? Hebzuchtigen, egoïsten, stofaanbidders? Men zou het eenvoudig niet geloven, wanneer men van een zeer begerige NSB-er een Duitse aanbeveling leest met de lof, dat de sollicitant 'ein ausgesprochener Idealist' is. Zo'n aanbeveling van Duitse zijde kon wel eens helpen; het was in elk geval nuttig zelf ook in het Duits te schrijven. Citeren wij de brief aan de *Wirtschaftsprüfstelle* van een 'Nederlandse arisator',

die al een eind op weg is (opschrift en onderschrift blijven weg; de naam staat er volledig onder): *‘Es soll mir sehr vergnügen, wann Sie mir sagen können, welcher Zeit Ich mit meine Arbeit für die Arisierung der Kolonial Geschäften anfangen müssen. Ich woll das gerne wissen, weil Ich damit rechnung halten können, mit Arbeit für die Winterhilfe. Ihrer geehrtes Antwort abwartend,’* enzovoorts.

Wij hebben in dit ‘Duits’ maar niet gecorrigeerd. Anderen schrijven correcter - in de vorm. Zo is er de brief van een *‘überzeugter NSB-er, habe als Rottenführer ein halbes Jahr bei der Waffen-SS gedient’*, die na een aantal *‘Altstoffbetriebe’* *‘weitgehendst selbständig’* te hebben geliquideerd, er nog zeven opnoemt, die hij verder wil afwerken, zodra hun liquidatie *‘für spruchreif erachtet wird’*. Deze fraaie uitdrukking zal hij wel niet zelf bedacht hebben. Heeft men zijn wens vervuld? Een enkele vraagt inderdaad te veel; een Hagenaar wordt afgewezen, *‘nicht weil etwas gegen ihn vorlag, sondern ausschliesslich darum, weil er schon reichlich mit Verwaltungen bedacht ist’*. Het mag dan *‘ein Frontkämpfer’*

1 Herzberg, p. 72-73.

[p. 218]

der niederländischen Legion’ zijn met *Kriegsverdienstkreuz 1. Kl.*, maar anderen moeten natuurlijk ook eens aan de ruif. Of deze frontstrijder het door hem hierna weer gevraagde drietal Amsterdamse fabrieken gekregen heeft, weten wij niet. Wij vrezen, ondanks dat kruis; mogelijk echter blijft het.

Zeker teleurgesteld is een sollicitant, die in juni 1942 al jammert: *‘Unsereiner, der immer für Deutschland gestrebt hat und jahrzehnte die deutsche Handelsintressen wahrgenommen hat, kann man scheinbar für solchen Posten nicht finden’*, terwijl anderen, die nooit iets gevoeld hadden voor Duitsland, ja, altijd anti-Duits waren, nu schatrijk worden. Nu was het wel om dol te worden voor een man die, evenals zijn vrouw, de borst fier tooit met het gouden insigne van de NSB en in zijn brieven *‘eine ausgezeichnete Haltung, ein unerschütterliches Vertrauen zum deutschen Siege und eine grosse Liebe zum Führer’* aan de dag legt (*‘ein guter Nationalsozialist, ein treuer Mensch und gewissenhafter Mitarbeiter’*). Achter zijn rug komt de Düsseldorfse *Gauschulungsleiter*, zijn neef, voor hem op: kan men in het verband van de *‘Aufbauarbeiten’* (spreek uit: lijkenroof) in Nederland niet iets voor hem doen? De zaak wordt voor Eftger onderzocht en wat blijkt? Ook deze man komt niet *‘zum Zuge’*, want... hij heeft zich in 1917, *‘also noch während des letzten Weltkrieges’*, in Nederland laten... naturaliseren. Commentaar laten wij weg.

Men wil wel aannemen, dat onze Nederlandse NSB-ers tot het laatst toe hun best gedaan hebben. Nog eind 1944 wenst bijvoorbeeld een Drentse kameraad óf een hotel óf een bioscoop, een Haagse een accountantszaak. Men mag ook wel erkennen, dat dit tegenover de weinig rooskleurige situatie van het Noordvolk van een *‘ausgezeichnete Haltung, ein unerschütterliches Vertrauen zum deutschen Siege’* en, wie weet, *‘eine grosse Liebe zum Führer’* getuigt; de op dat filmbedrijf azende sollicitant zou men met nog meer nadruk willen prijzen, omdat reeds in 1941 door de *Wirtschaftsprüfstelle* de waarschuwing verstrekt was, dat gegadigden niet hoefden te rekenen op een *‘Filmtheater-Besuchs-Konjunktur’* in Nederland. Maar misschien was dit niet tot deze vlijtige kameraad doorgedrongen. De aanvragers kregen nul op het rekest; mogen de houding, vertrouwen en liefde voornoemd daardoor niet aangetast zijn!

De lezer zal na dit alles wel ingezien hebben, dat de *Wirtschaftsprüfstelle* bepaald niet behoefde te luieren; de heren hebben ongetwijfeld menige

zweetdruppel bij de doorvoering der *Entjudung* verloren, al

[p. 219]

verzoette het loon wel de arbeid, de daarin gevonden voldoening even daargelaten. Dank zij de overgebleven dossiers zien wij hen vrij duidelijk aan het werk; deze documenten laten geen ogenblik twijfel daaraan, dat zij volkomen bewust en consequent de algehele uitplundering nastreefden van de Jood, waar zij hem maar konden vinden. Mag de schrijver op deze plaats eraan herinneren, dat de voor dit alles als opperste chef verantwoordelijke figuur, *Generalkommissar* Fischböck, zich na 1945 aan de berechting heeft weten te onttrekken?

Zo is er onder meer een uitvoerig program over van 22 december 1941. Alle adviezen en sollicitanten moesten terechtkomen bij het *Planungsreferat* van de *Wirtschaftsprüfstelle*, alwaar *Planungslisten* de basis moesten vormen voor de beslissing wat er met Joodse bedrijven van een bepaalde groep diende te geschieden. De beslissingen vielen op een *Planungssitzung*, alwaar behalve verschillende bureau's van het rijks-commissariaat ook de *NSDAP* en de betrokken Duitse *Fachgruppe* meepraatten.

Als algemene richtlijn gold, dat kleine Joodse bedrijven zoveel mogelijk geliquideerd dienden te worden; aan bedrijven met geringe Joodse invloed werd in het algemeen '*Selbstarisierung*' toegestaan; grote en economisch interessante bleven voor Duitse sollicitanten; bij middelgrote bedrijven kwamen naast Duitsers ook een aantal verdienstelijke Nederlanders aan bod.

In verband met deze richtlijnen maakte de *Wirtschaftsprüfstelle*, wanneer na de *Planungssitzung* de *Treuhänder* werden aangesteld, onderscheid tussen twee soorten, nl. *Vervaltungstreuhänder* voor bedrijven die in stand zouden blijven, en *Liquidationstreuhänder* voor bedrijven die dienden te verdwijnen. Bij het grootste deel der te liquideren Joodse bedrijven werd als *Liquidationstreuhänder* aangesteld de '*Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.*', gevestigd te Praag, die zich reeds in Tsjecho-Slowakije verdienstelijk had gemaakt (wij zinspeelden hierboven reeds op hun zo toegewijde arbeid aldaar) en die in Den Haag een filiaal vestigde. Zij had duizenden ondernemingen te liquideren, waarvoor zij slechts over enkele tientallen '*Sachbearbeiter*' beschikte, wier ijver tegelijk met het succes der Duitse wapenen verminderde; in het geheel werden 13 000 ondernemingen geliquideerd, waarna het liquidatiesaldo op naam van de eigenaar bij Lippmann terechtkwam; zij brachten slechts 6 1/2 miljoen op, een cijfer waar men weinig mee beginnen kan, gezien de verregaande roof, die juist hierbij optreden moest, waar nauwelijks sprake kon wezen van enige behoorlijke controle,

[p. 220]

terwijl zowel de eigenaars als de liquidateurs er naar gestreefd hebben, de zichtbare activa zo klein mogelijk te doen zijn.

Het is een mooie troep, die *Omnia*; dank zij bewaard materiaal zien wij ook deze heren aan het werk. Bij Wielek 1 vindt men al het niet onvermakelijke verhaal opgenomen, betrekking hebbend op de bewaarder van de begraafplaats Muiderberg, die zich als ondernemer had aangemeld, omdat hij alcoholvrije dranken bij begrafenissen schonk en de zerken onderhield. De *Omnia* zond in 1943 een *Liquidationsverwalter* voor deze

onderneming, maar deze vertrok na kennisneming van de aard van dit bedrijf, om instructies: hij zou aanbevelen dat *Verwaltung* of liquidatie dezer onderneming achterwege moest blijven. Wij hebben deze zaak maar niet verder onderzocht, al geloven wij niet, dat *Frontkämpfer* X uit Elberfeld of *Parteigenosse* Y uit Meissen dit *Geschäft* onder zijn hoede heeft genomen. Waarschijnlijk was het niet, mogelijk zeker. De lezer zal overigens wel willen aannemen, dat men zonder moeite in deze anecdotiek zou kunnen voortgaan; van de deels domme, deels slimme, maar altoos geïnteresseerde en hebzuchtige dieven kon men de gekste dingen verwachten - en zij deden die ook.

Wij zouden dan ook haast geneigd zijn de zaak van *Herr* Heinrich Montyczka als een uitzondering te beschouwen. Deze Groningse *Verwalter* was kennelijk een idealist, die meer dan eens bij de *Beauftragte* aldaar kwam jammeren, dat hij toch zo verschrikkelijk graag zou ophouden, omdat '*er vor Langeweile nicht weiss, was er den ganzen lieben Tag anfangen soll*'; hij vindt het als nationaal-socialist niet te verantwoorden dat hij '*absolut nichts zu tun hat und hierfür monatlich f 600,-erhält*'. Hij voelt zich '*unglücklich, einen solch hohen Betrag ohne Gegenleistung monatlich in Empfang nehmen zu müssen. Er weiss sich keinen Rat...*' De lezer, die ongetwijfeld net als de schrijver van dit boek met *Herr* Montyczka begaan is - wie ware het niet? - heeft recht op de inlichting, dat het kapitaal van de door hem beheerde zaak spoedig '*restlos verbraucht*' dreigde te geraken, zodat er niets meer zou wezen, om hem elke maand opnieuw althans dat stilzitten te verzoeten. Uit een aantekening op het laatste stuk in dit dossier zou men willen afleiden, dat de warm voelende nationaal-socialist spoedig uit deze onaangename positie is verlost; misschien heeft men hem beter werk verschaft, een zaak bijvoorbeeld, waarin hij niet hoefde stil te zitten - en

1 Wielek, p. 66.

[p. 221]

met meer op te souperen activa. Een ongemeen vlijtiger indruk krijgen wij van de *Wirtschafts- und Liquidationstreuhänder* Hans Wilhelm Nagel, na de oorlog hier te lande berecht. Niet dat zijn weg nu wèl over rozen ging; hij ontving dan weliswaar f 1200 per maand salaris en f 1500 voor onkosten, maar deze bedragen moesten in september verdubbeld worden; hoe hij het hem van toen tot de bevrijding (dus acht maanden) toegekomen salaris achteraf op f 200 000 schat, hebben wij als ondeskundigen maar niet nagerkend; recht is tenslotte recht. Hij had die laatste tijd een 250 zaken onder zijn hoede, doordat zoveel daarvan zonder *Verwalter* gekomen waren; deze waren op Dinsdag naar Duitsland 'vertrokken', nadat 95% van hun zaken door hen al waren 'leeg *verwaltert*' of 'verliqueideerd'. 'Ruim 70% van deze *Verwalters* waren van mening, dat het Joodse vermogen voor eigen voordeel was bestemd', aldus Hans Wilhelm Nagel, die daar steeds de betrokken Duitse instanties van op de hoogte had gesteld, zonder succes, 'omdat zij allen partijgenoten waren'. Hans Wilhelm Nagel had het banksaldo van een grote confectiezaak op zijn privérekening (dus niet op een van die instanties) 'laten overschrijven', een bedrag van f 702 937,97; ook andere 'overschrijvingen' erkende hij evenals 'opvorderingen' van partijen diamant. Een \$ 51 000 Amerikaanse spoorwegaandelen bleken 'waardeloos en onverkoopbaar', en 'daarom' (het staat er!) had hij die wèl afgedragen. Wat uit de verhoren van getuigen omtrent deze goede - en ongetwijfeld

edelgermaanse - rentmeester naar voren komt, zou alleen al vele bladzijden kunnen vullen.

Wij spraken hierboven van de *Verwaltungstreuhänder*; ook hierin kan men nog twee soorten onderscheiden. Was reeds een beslissing over de persoon van de koper ener zaak gevallen, dan werd deze direct tot *Verwaltungstreuhänder* benoemd; in de praktijk heette zo iemand dan vaak *Übernahme-Treuhänder*. Zolang echter de uiteindelijke bestemming van het bedrijf niet vaststond, werd een 'neutrale' *Treuhänder* aangesteld. De belangrijkste richtlijn voor de *Treuhänder* was neergelegd in par. 9 van verordening 48/41: '*der Treuhänder hat bei seiner Tätigkeit die Sorgfalt eines ordentlichen Treuhänders anzuwenden*'. In de interne richtlijnen voor de *Treuhänder* voegde de *Wirtschaftsprüfstelle* daar nog aan toe: '*Bei vorsätzlicher oder fahrlässiger Verletzung seiner Pflicht haftet er vorbehaltlich weiterer Massnahmen für den daraus entstehenden Schaden*'. Bij oprechte 'Hitlertreue' Nazi's zal het daarmee wel losgelopen zijn, vermoeden wij.

Was de *Verwaltungstreuhänder* tevens de aangewezen koper, dan ontstond

[p. 222]

er uiteraard een formele moeilijkheid t.a.v. de overneming van het bedrijf: de *Treuhänder* kon het, alweer formeel, moeilijk aan zichzelf verkopen. Voor deze moeilijkheid vond men gelukkig een oplossing: men stelde, naast de koper tot *Verwaltungstreuhänder*, tegelijkertijd de *NAGU* tot '*Veräusserungstreuhänder*' aan. De *NAGU* (*Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen*) was een soort accountantsbureau, opgericht door vier grote Duitse ondernemingen op dit gebied, dat door een accountantsonderzoek de waarde van het te verkopen object vaststelde en vervolgens met de koper een verkoopovereenkomst aanging (het kwam meermalen voor dat niet de gehele onderneming, doch alleen de voornaamste activa werden verkocht; de mantel werd dan overgedragen aan de *Omnia* ter liquidatie). De *NAGU* stortte de verkoopopbrengst bij de *VVRA* (*Vermögens-Verwaltungs- und Renten-Anstalt*), een door het rijkscommissariaat opgerichte stichting tot beheer van geliquideerd Jodenvermogen.

Eigende deze *VVRA* zich dit vermogen nu toe? Alweer: de Germaan is geen materialist. De koopprijs zou wel degelijk de Jood worden uitbetaald en wel in honderd kwartaaltermijnen. Maar zonder renteberekening, dat wel natuurlijk. Dat laatste was dan wel pijnlijk, maar honderd kwartalen, vijftientig jaar lang, was de Jood dan toch maar in elk geval het hem toekomende gewaarborgd. Jammer alleen, dat de Joden door de beide verordeningen 148/41 van 8 augustus 1941 en 58/42 van 21 mei 1942 niet meer zelf over de hun toekomende gelden konden beschikken; die kwamen terecht bij Lippmann. En begin 1943 namen deze kwartaalbetalingen van de *VVRA* op aanwijzing van het rijkscommissariaat *sowieso* een einde. Trouwens, aan wie had de *VVRA* gaandeweg deze betalingen kunnen doen? Nog voordat de vierde termijn van 1943 was verschenen, was het Nederlandse Jodendom al geliquideerd.

Het aantal aangemelde ondernemingen was circa 22 000. Hiervan kwam het bij circa 2000 met geringe Joodse invloed tot '*Selbstarisierung*', bij circa 2000 tot arisering, d.w.z. verkoop aan een Duitse (3/4) of Nederlandse (1/4 hoogstens) gegadigde; de rest werd geliquideerd. De waarde van de onder beheer gestelde ondernemingen kan men nauwelijks schatten. De

opbrengst van de circa 2000 geariseerde ondernemingen, afgedragen aan de *VVR4*, bedroeg circa 75 miljoen gulden; de door de *Omnia* geliquideerde brachten slechts 6 1/2 miljoen op.

Heeft men iets aan die cijfers? Aangezien nergens zoveel geroofd is

[p. 223]

als op dit terrein, moet het antwoord wel negatief luiden. En wat was de waarde van de *goodwill* bijvoorbeeld? Men kan niet zeggen, hoeveel Joods vermogen op deze wijze is gestolen. Misschien al met al een paar honderd miljoen. Dat is grotendeels verloren, terwijl de mensen, die wij ons daarbij voor de geest halen, moeten halen, zijn vermoord. De winkelier, de koopman, de fabrikant, de ondernemer. Afgemaakt, vernietigd als ongedierte.

Diamant-Juden

Voor het vervolg van dit hoofdstuk hebben wij de behandeling van één onderwerp bewaard, dat wegens zijn verschillende aspecten op meer dan een plaats in dit boek ter sprake had kunnen komen, op de ene echter misschien te vroeg, op de andere mogelijk te laat. Aangezien het o.i. belangrijkste aspect van de liquidatie van de Amsterdamse diamantindustrie - want daar gaat het hier om - de poging tot roof vanwege de bezetters vormt, behandelen wij deze zaak toch maar hier. Zo ergens onthult het hele verloop van deze aangelegenheid (om meteen maar een ander treffend aspect ervan aan te geven), hoezeer het demonische fanatisme, waarmee de Duitsers de Joden vervolgden, triomfeerde over overwegingen van utilitair-rationeel karakter, overwegingen die er toe hadden moeten leiden, dat men terwille van de Duitse oorlogseconomie een buitengewoon nuttige en betrekkelijk kleine groep Joden spaarde. Dat is ook van Duitse zijde geprobeerd, het is vrijwel nergens zo handig geprobeerd, maar men heeft daarmee alleen maar kunnen rekken, niet redden.

Vóór de tweede Wereldoorlog kon men in de diamantwereld een klein aantal monopolies onderscheiden: de mijnen in Zuid-Afrika, de leveranciers van 'ruw' in Londen, de handel en bewerking in Amsterdam en Antwerpen. In dit Amsterdam waren 80% van de ondernemers en 2100 van de 3400 geregistreerde arbeiders Joden; men bedenke echter dat maximaal 1200-1500 als actief waren te beschouwen, van wie in 1940 minder dan 1000 inderdaad in het vak *werkten*, waarvan

[p. 224]

weer een goede 60% Joden. Deze werklieden behoorden tot de hoogst gequalificeerde vakarbeiders, in hun soort op korte termijn zeker niet te vervangen. Daar de Duitsers een grote behoefte aan diamant hadden, aan geslepen voor deviezen, alsook aan industriediamant, beseften niet weinigen onder hen, dat men, al was het dan niet noodzakelijkerwijs op morele of humanitaire gronden, deze Joden voorlopig beter in het leven kon houden.

In de staf van het in 1940 gevormde rijkscommissariaat bevonden zich geen deskundigen op het terrein van de diamant; men nam dan ook zijn toevlucht tot het raadplegen van experts, zo de *Kriegsverwaltungsrat* Lemberg in Antwerpen en, van 1941 af, de Hamburger diamant-koopman Arthur Bozenhardt. De diamantkwesties vielen in het rijkscommissariaat onder de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft im Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, en wel spoedig onder de groep *Sonstige Industrie* waarbij 'federführend' de *Assessor* Hanemann was. Het heeft geen zin, hier de verdere instanties op te sommen, in Nederland en in Duitsland bij deze zaken betrokken; het ligt voor de hand, dat niet alleen de *Wirtschaftsprüfstelle* zich hiervoor interesseerde, maar ook de *Sicherheitspolizei* en tenslotte, maar zeker niet in de laatste plaats het *RSHA* in Berlijn, met het beruchte *Referat IV B 4*, de motor in het vernietigingsproces van alle Joden, die men 'erfassen' kon.

De eerste 'reddingspoging' staat geboekt in het credit van de hierboven genoemde Lemberg, die zelfs moet hebben gestreefd naar een 'gemeinsame Front der Abwehr', te vormen door alle betrokkenen, dus de vakbureau's en de deskundigen, teneinde de plannen van de politieke bureau's te doorkruisen. Het eerste gevaar kwam van de kant van

verordening 189/1940 van 22 oktober 1940, in verbinding met nr. 48/1941 van 12 maart 1941, met welke beide, als hierboven reeds uiteengezet, de arisering op gang moest komen. Op advies van Bozenhardt maakte de Rijkscommissaris een gunstige uitzondering voor de diamantbedrijven, waarvan de grotere tot eind 1944 vrijwel van *Verwalter* verschoond bleven: een belangrijk succes, betrekkelijk dan.

Het werkelijke touwtrekken begon natuurlijk bij de aanvang der wegvoeringen in juli 1942. Van de Duitsers kwam de toezegging, alle actief werkzamen vrij te stellen. Inderdaad kregen 500 arbeiders en 300 ondernemers met hun gezinnen een voorlopige vrijstelling en in de herfst van 1942 een stempel, dat behoudens 'ongelukken' bescherming verleende. Bij het opstellen van de lijsten werkten het Rijksbureau voor Diamant en de - gelijkgeschakelde - ANDB mee. Bij de

[p. 225]

'*Abbau*' van de *Rüstungsjuden*, begonnen na de overval op Hollandia-Kattenburg, werden de diamantairs tot half januari 1943 met rust gelaten. Toen echter kwam de eis, de lijsten van vrijgestelden te halveren. Het Rijksbureau en zijn adviseurs uit het bedrijf weigerden medewerking, waarop de Duitse toezichthouders van dit Rijksbureau het zelf deden. Omstreeks 12 februari 1943 werden de van de lijst afgevoerden gehaald, voorzover zij geen andere vrijstelling hadden. Wij hebben hier maar buiten beschouwing gelaten een in het materiaal even opduikend bevel van Seyss-Inquart van 16 oktober 1942, alle onvoorwaardelijk nodige '*Diamant-Juden*', in Amsterdam '*zusammenzufassen und ghettomässig unterzubringen*': hier is niets van gekomen.

Wèl verdient het volgende vermelding: de firma Bozenhardt (de reeds genoemde A. Bozenhardt en zijn broeder) wist op een gegeven ogenblik in 1943 gedaan te krijgen, dat de bestaande diamantvoorraden door haar langzaam zouden worden opgekocht, via in schijn vrijwillige transacties, dit in opdracht en voor rekening van de Berlijnse leiding van het *Vierjahresplan*, naar hunzelf pas later bleek. De details van deze strategie, een uitermate gecompliceerde actie omvattend, mogen wij hier wel buiten beschouwing laten; genoeg zij vast te stellen, dat het mede aan deze actie te danken is, dat het voortbestaan van resten van de diamantnijverheid ruim een jaar gerekt werd en, hetgeen nog veel belangrijker is, het leven van vele erbij betrokken personen.

Wij willen ook nog even stilstaan bij het z.g. 'Hanemann-geschenk'. Tijdens de grote razzia's in mei en juni 1943 waren ook vele tot dan toe vrijgestelde *Diamant-Juden* naar Westerbork gevoerd en enkelen gedeporteerd; de voor de actie-Bozenhardt 'noodzakelijke' mochten in juli en augustus weer terug op aandringen van de meergenoemde *Assessor* Hanemann. Deze gaf de aldus bevrijden te verstaan, dat zij uit dankbaarheid aan het Duitse Rijk een geschenk moesten aanbieden; daarmee hoopte hij zijn persoonlijk prestige in Berlijn te versterken. Ondanks de begrijpelijke onwil bij de betrokkenen, op deze chantage-poging in te gaan, moesten zij zwichten en een twintig deelnemende firma's brachten een over hen omgeslagen offer in edelstenen tot een totaalbedrag van f 600 000, dus f 30 000 per firma. Hanemann gaf te kennen, dat hij tussenbeiden komen zou, als een van de deelnemers iets overkwam; op ongeveer 23 september reisde hij met een verzegeld pakket naar Berlijn, waar hij het op 24 september inleverde bij de *Beauftragte für den Vierjahresplan*. Vijf dagen later werden de dankbare

[p. 226]

deelnemers in Amsterdam opgepakt en naar Westerbork gevoerd. Ondanks alle pogingen, ondanks alle listen, ondanks de dure, door zo velen diep benijde stempels en ‘*Sperren*’. Hierbij overigens de aantekening, dat deze wegvoering niet een idee was geweest van Hanemann, die nog zijn best gedaan heeft, de diamantairs vrij te krijgen. Een veertigtal bleef tot mei 1944 in Amsterdam eerst geconsigneerd in de Joodse Invalide, later in de fabriek van Asscher.

Maar ook voor de reeds weggevoerden was Westerbork geen eindhalte: op 19 mei 1944 volgde de doorzending naar Bergen-Belsen, dit als een privilege overigens, waar wij in een later hoofdstuk nog op terugkomen. Het is goed, zich even rekenschap te geven van de aantallen, waar het hier om gaat: in totaal, met de families erbij, 213 personen, waarvan ruim de helft (112) kooplieden, de rest arbeiders, vooral deze laatsten vormen eigenlijk niet meer dan het jammerlijke overschot van de totale groep.

Het is hier de plaats, enige woorden te wijden aan het plan om in Vught en in Bergen-Belsen een slijperij op te richten, een plan, vermoedelijk afkomstig van Heinrich Himmler zelf. Op 3 december 1942 gaf deze tenminste bevel tot het oprichten van een slijperij in Vught, waarvoor in juni 1943 machines uit een gesloten fabriek in Amsterdam kwamen. In februari 1944 bezichtigde Himmler de - stilliggende - fabriek in Vught; het lag o.m. in zijn bedoeling, invalide SS-mannen tot slijpers te laten opleiden. In maart gaf hij bevel, met het oog op invasierisico's alle Joden uit Nederland af te voeren, waarna het plan kwam, dit werk in Bergen-Belsen te doen geschieden. Over dit plan kwamen het Rijksbureau en de overgebleven niet-Joodse fabrikanten in contact met *Obersturmführer* Meyer van het *Wirtschaftsverwaltungs-hauptamt (WVHA)* - de organisatiecentrale der concentratiekampen. In een laatste poging, iets voor de nu in Bergen-Belsen verblijvende groep te doen, verklaarde men zich bereid, het machinepark daar aan te vullen en in het kamp voor Amsterdam te laten slijpen. Twee-derde van een in augustus 1944 voor Amsterdam verkregen partij ruwe diamant werd voor de slijperij in het kamp gereserveerd; hier werden reeds verschillende afdelingen ontworpen, aan het hoofd waarvan een bekend diamantair stond, terwijl de koopman Henri Soep de leiding van het geheel zou krijgen. In de loop van de zomer kwamen er uit Vught diamantmachines, zij werden gepoetst en geolied, maar niet in bedrijf genomen bij gebrek aan ruw. Op 13 september 1944 kwam uit Westerbork nog een ploeg arbeiders naar Bergen-Belsen, ook zij

[p. 227]

tot lediggang genoodzaakt, met alle risico's van dien. Geenszins denkbeeldige, toen de ontwikkeling van de oorlog het contact bemoeilijkte en de Duitsers hun belangstelling deed verliezen. Na maanden in een betrekkelijk bevoorrechte positie te hebben geleefd (in een speciale barak, met vrijstelling van arbeid in de commando's) moesten de leden van de diamantgroep ook de rugzakken pakken. Op 4 december 1944 moesten de mannen naar Sachsenhausen, de volgende dag de vrouwen en kinderen naar Beendorf, dat wil zeggen: toen deze laatste groep het kamp Bergen-Belsen reeds uit was, kwam het bevel, de kinderen achter te laten. ‘Vooral het afscheid van de kinderen was ontzettend en behoort tot de ogenblikken, die ik nooit zal vergeten’, aldus een ooggetuige. Niettemin - zo was het toen - waren de aldus weggevoerden nog bevoorrecht: op grond van hun speciale

bekwaamheid zond men ze niet naar de gaskamer, maar naar bedrijven, waar fijn-mechanisch werk te verrichten was, de mannen in de instrument-makerij van Sachsenhausen, de vrouwen in een fabriek van vliegtuigonderdelen. Van deze diamantgroep bleven twee families achter, Asscher en de zijnen vermoedelijk als onderscheiding voor zijn voorzitterschap van de Joodse Raad, de familie Soep waarschijnlijk op grond van haar Paraguaysse nationaliteit. De weggevoerde mannen zijn vrijwel allen omgekomen, van de vrouwen heeft een aantal het overleefd - ook hier vrage men maar niet, hoe. Hierbij nog verder de aantekening, dat er in 1943/1944 een 'ongeluk' gebeurd moet zijn met de in Vught ondergebrachte groep slijpers, die naar Auschwitz gezonden werden in plaats van naar een beschermd kamp: deze zaak hebben wij niet kunnen ophelderen. *Requiescant.*

De legale rest

Op 5 oktober 1943, nog geen week na de wegvoering van de leiding van de Joodse Raad, met hun aanhang van familie, vrienden en betrekkingen, eigenlijk van de laatste grote groep legaal in Nederland (vooral Amsterdam en Barneveld) buiten Westerbork vertoevende

[p. 228]

Joden, stelde Seyss-Inquart in een brief aan zijn voornaamste medewerkers vast, dat ‘*die Bereinigung der Judenfrage*’ een toestand naderbij kwam ‘*der wenigstens für absehbare Zeit ein Definitivum feststellt*’. Hij vond het nu nodig, wat nog aan ‘voljoden’ restte (men raadt het nooit) te *erfassen* en wel op lijsten. De landvoogd zelf noemde een paar van deze groepen op, zo de ontsterde Joden, de hervormd gedoopte Joden, de Barneveld-Joden. Het bleek dat Seyss-Inquart de eerste groep wilde laten waar ze zat, de tweede en derde in Westerbork onder de voorwaarde, dat zij in Nederland zouden blijven. Merkwaardig is het slot van dit stuk: Hij, Seyss-Inquart, had dat nu eenmaal uitdrukkelijk beloofd, zodat schending van deze belofte door deportatie zijn autoriteit als Rijkscommissaris zou schaden, weshalve hij onvoorwaardelijk op inachtneming van dit bevel moest staan. Bij wie dit zijn autoriteit zou schaden, vermeldde de landvoogd er jammer genoeg niet bij; de geschiedschrijver tast hier in het duister; misschien bij de kerken? Op 30 oktober kwam Seyss-Inquart nog eens terug op zijn wens tot stabilisering - merkwaardig genoeg geeft hij hier een reden op: ‘*um eine weitere Beunruhigung aus diesem Fragenbereich zu vermeiden*.’ Ook hier duidde hij de hiervoor reeds opgesomde groepen aan (iets anders genuanceerd), ook hier verzuimde hij nader aan te geven, wie hij vreesde te ‘*beunruhigen*’.

De geschiedschrijver kan alleen vaststellen, dat de wensen van de landvoogd vrijwel in hun geheel on vervuld zijn gebleven. De twee groepen in Westerbork, de Barnevelders en de gedoopten, werden toch weggevoerd, al dan niet tot schade van zijn gezag. En die stabilisatie bleef uit; men bewoog zich wel steeds naar dat ‘*Definitivum*’ toe, maar men haalde het niet. Men kon het ook niet halen, zolang zich hier te lande nog één ‘voljood’, ja zelfs nog een half- of kwart-jood bevond en deze volstreekte ‘*Bereinigung*’ had zich in mei 1945 nog niet voltrokken. De oorzaken van die mislukking liggen ten dele buiten het gezichtsveld van deze onderzoeker - en wel in Berlijn, waar men, hoe wanhopig men ook aan het probleem dokterde, geen bevredigende oplossing vond voor het vraagstuk van de eigen half- (en kwart-) Joden, terwijl ook de gemengd-gehuwden daar nog niet helemaal waren afgehandeld. Hier te lande kan men veronderstellen, dat de liquidering van de Joodse resten bovendien geremd werd door die bezetters, die aan deze occupatie nu zeker de voorkeur gaven boven dienst aan de fronten waar het, na het keren van de krijgskansen, voor de Duitsers hoe langer hoe minder aantrekkelijk leek zich ‘in te zetten’.

[p. 229]

Het was maar menselijk, dat een groot deel van de vervolgers zich poogden te legitimeren als onmisbaar in Nederland - maar daarvoor

hadden zij vervolgd nodig. Vervolgden, tegen wie zij maatregelen namen, om ze weer ten dele of geheel ongedaan te maken, waarna weer nieuwe, die... de lezer vult dit zelf wel aan. Men tast wel niet ver mis, wanneer men daarin een, overigens niet uitgesproken, oorzaak ziet van de buitengewoon verwarde doenerij-met-Joden in de laatste anderhalf jaar van de oorlog. Bij deze doenerij konden, als reeds gezegd, de Duitse instanties voor zover zij op deze wijze wilden remmen toch niet voorkomen, dat hele groepen van Joden, de Portugezen, de Barnevelders, de gedoopten, het land uitgingen, wanneer een bevel gegeven werd, dat niet te saboteren was; gelukkig voor hen waren er dan nog altoos de gemengd-gehuwden en niet-‘volrassigen’, met wie zij hun alibi konden handhaven. Dat waren de mensen en verder waren er de Joodse objecten, van allerlei aard.

Wat deze laatste betreft, hebben wij reeds hierboven gehandeld over de economische uitplundering van de Joden; het verwerken van de daarbij behaalde buit verschaftte een, in financieel opzicht althans, zorgeloos bestaan aan die Duitsers, die op dit terrein hun krachten wijdden aan *Führer* en *Heimat*. Er is één stukje Joodse eigendom, dat een korte vermelding verdient juist in die bladzijden, waarin wij de periode behandelen van het vrijwel ‘*judenreine*’ Nederland. De Joden waren weg, hun bezittingen waren grotendeels in beslag genomen, maar daar waren nog hun synagogen en hun begraafplaatsen.

Wij zullen de geschiedenis daarvan niet kunnen schrijven, omdat wij over te weinig materiaal beschikken; enige aantekeningen mogen volstaan. Het is te begrijpen, dat de Germaanse toorn zich al vrij spoedig na het begin der bezetting tegen de Joodse bedehuizen keerde; hier vonden bepaalde elementen - en na hen soms de straatjeugd - een terrein, waarop zij zich konden uitleven; vooral na een enkele grote razzia vonden soms zeer ernstige beschadigingen plaats, maar ook, waar in de buitengemeenten de Joden weggevoerd waren, liepen deze gebouwen en zeker ook de voorwerpen van eredienst het risico van beschadiging: wetsrollen werden verscheurd, zilveren en koperen voorwerpen gestolen, kostbare boeken op vaalten geworpen. De notulen van de vergaderingen van de secretarissen-generaal van 4 november 1941 maken melding van het antwoord van de secretaris-generaal van Justitie op de vraag, hoe het stond met het justitieel onderzoek naar deze vernielingen: dit onderzoek verliep ‘niet vlot’. Hij zou ‘de

[p. 230]

tot dusver verkregen resultaten opnieuw wederom doen samenvatten’. ‘Opnieuw wederom’; of dit gebeurd is, hebben wij maar niet verder onderzocht. In Limburg was er sprake van, dat de Nationale Jeugd-storm in de synagogen van Heerlen en Beek zou oefenen, maar de Duitsers verklaarden dit ‘*aus grundsätzlichen Erwägungen für untragbar*’. Wat dit voor beginselen waren, is ons helaas niet overgeleverd. Misschien is dit de plaats om er melding van te maken, dat hier en daar, niet zelden met grote moeite en nog groter gevaar, voorwerpen van eredienst in veiligheid werden gebracht, door Joden of door hun niet-Joodse helpers.

Naarmate meer en meer Joden uit kleinere plaatsen weggevoerd werden, kwam de vraag te voorschijn, wat met de synagogen en kerkhoven moest gebeuren. Een verzoek van de Joodse Raad, in oktober 1942 bij de Duitse autoriteiten ingediend, deze onder zijn hoede te mogen nemen,

werd afgewezen. Reeds in maart 1942 was in Duitse kringen het plan geopperd, de synagogen, als ze voor een ander doel bruikbaar waren, te verbouwen en anders af te breken. De *Beauftragte* voor Amsterdam, dr. Schröder, bleek het daarmee eens te zijn en stelde voor, te beginnen in het voorjaar van 1943, wanneer ‘*der Abtransport*’ van Joden uit Nederland zijn beslag zou hebben gekregen. Dit denkbeeld komt ook in 1943 in het materiaal terug; zo is er een voorstel van oktober van dat jaar om de synagogen af te breken, teneinde ‘alle herinneringen uit te wissen’. Op de overgang van 1943 en 1944 is er nog enige strijd over de vraag, of de Joodse kerkgenootschappen en gemeenten als ‘niet-commerciële verenigingen en stichtingen’ te beschouwen zijn. In verband daarmee kwamen taxateurs o.m. de Portugees-Israëlitische synagoge taxeren. Nadat de Amsterdamse *Beauftragte* op 1 februari 1944 de Joodse gemeenten van Nederland voor opgeheven verklaard had, kreeg de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen de opdracht, de liquidatie van hun bezittingen ten uitvoer te brengen, in samenwerking met de *SD* en de *Einsatzstab Rosenberg*. Uit het bewaard gebleven NSB-materiaal zou men willen afleiden, dat door tussenkomst uit die kringen iets is gedaan voor het behoud van de Portugees-Israëlitische Synagoge te Amsterdam; in het Duitse materiaal blijft de kwestie van de synagogen (en kerkhoven) ook in 1944 verder spoken. Zo blijkt mr. Frederiks tegen het Duitse plan ingegaan te zijn, deze aan de desbetreffende gemeenten aan te bieden. De meer genoemde dr. Schröder oppert het plan, mr. Frederiks ertoe te brengen, dat hij alsnog de

[p. 231]

synagogen tegen een bepaalde prijs deze gemeenten aanbiedt; dat is augustus 1944. Mogen wij aannemen, dat hun steeds slechter wordende militaire positie de Duitsers verhinderd heeft ‘*diese Angelegenheit endgültig zu bereinigen*’?

Parallel met de geschiedenis van de synagogen loopt die van de begraafplaatsen. Ook hier melding van schending en vernieling; hier en daar verkoopt ‘men’ (de burgemeester?) de zerken aan steenhouwers die de letters weghouwen en de stenen verder verhandelen: een tekenend staaltje van vandalisme. Van Duitse zijde ontbreken zij evenmin. Zo organiseren op Tweede Kerstdag 1944 een aantal hooggeplaatste Duitse officieren in de Achterhoek (Aalten) onder leiding van hun chef Von Hütz ‘met alle voertuigen een uitstapje naar de Israëlitische begraafplaats. Daar koelt men zijn woede op het gebouwtje, dat geducht togetakeld wordt’.¹

Men weet, hoe de Germaanse soldaat aan zijn *Weihnachten* hing.

Ook met deze begraafplaatsen hadden de Duitsers plannen, nl. ze eveneens de gemeenten aan te bieden, voor sloop natuurlijk, nadat ze door de burgemeesters gesloten zouden zijn verklaard. Ook daar verschenen de taxateurs, ook daarover strijd tussen de Duitse instanties. Uit een stuk van 1944 zou men willen afleiden, dat de Amsterdamse *Beauftragte* de sluiting van deze begraafplaatsen heeft voltrokken; men wilde ze gratis de gemeenten aanbieden met uitzondering van die aangrenzende landerijen die als bouwland te gebruiken zouden zijn. Merkwaardig is dat in 1943, waarschijnlijk in april, aan de bewaarders van een aantal begraafplaatsen toegestaan werd daar te blijven (Diemen, Muiderberg, Ouderkerk, Wassenaar, Den Haag, Rotterdam, Gouda, Utrecht, Amersfoort, Hilversum, Naarden, Bussum). Een enkele daarvan wist dit blijven te

rekken tot het einde van de oorlog.

Men zou hen willen rekenen tot de kleine groep Joden, die nog officieel in functie waren na de liquidatie van de Joodse Raad. De meeste daarvan waren ingeschakeld in het stukje apparaat, door de bezetters in stand gehouden. Vooral Wielek 2 heeft daar heel merkwaardige details over; er was nog van alles op te knappen, waarbij Joden onmisbaar leken of zich als zodanig voor konden doen; Wielek maakt melding van het gebouw *Jüdische Unterkunft*, naast de *Expositur*, voor een aantal hunner gereserveerd. De menselijke fantasie zou het nauwelijks

1 B. de Joode, *Aalten in bezetting*, 77.

2 Wielek, p. 256 e.v.

[p. 232]

klaarspelen, de vele zotte dingen te bedenken, die in deze merkwaardige oorlogsfase inderdaad tot werkelijkheid werden. Het moet een heel merkwaardige ervaring geweest zijn voor de kleine rest Joden te bemerken, dat met de naderende nederlaag voor ogen de toeschietelijkheid van de onbarmhartigste vervolgers groeide, ja, dat enkelen dezer zelfs zich ‘schuldig maakten’ aan ‘Joden-begunstiging’. Zulke alibi's konden na die nederlaag nut opleveren; sommigen vroegen Joden om een onderduikadres. Wielek bericht, dat Henneicke, de man van de beruchte *Kolonne*, weergaloos jager op verborgen, bij Joden kwam vertellen, dat hij een lijst met 190 aangebrachte onderduikers had verscheurd. Men weet, dat deze Saulus te laat tot een Paulus geworden is; de illegaliteit bracht deze misdadiger nog in 1944 ter dood.

Wij zouden de lezer niet gaarne de schildering onthouden, door Wielek, in dezen onze enige bron, gegeven van het einde van wat hij ‘de miniatuur Joodse Raad’ noemt: ‘Definitief ging hij op 19 september 1944 uiteen en dit einde had veel van het slotbedrijf van een Jan Klaassenspel. De twee Joodse fietsenmakers, die bij de SD in Euterpe-sstraat en Adama van Scheltemaplein dienst deden en, ofschoon niet gemengd gehuwd, alle acties hadden overleefd, waren plotseling ondergedoken en hadden bovendien de brutaliteit bezeten de sleutels van het fietsenhok, waar de politiemachthebber Lages zijn fiets had geplaatst, mee te nemen. Lages raasde. Als hij ze zou vinden, zou hij ze laten neerschieten. De “hele Joodse Raad” zou hij tegen de muur zetten, en wat dies meer zij. Toen het nog aanwezige personeel op de *Expositur* dit hoorde, vonden zij het raadzaam, maar meteen te verdwijnen.’ Dit is, nu althans, blijspel. Nu, na vele jaren, nu, voor zover ons bekend, deze mensen de dans ontsnapt zijn en niet tegen de muur gezet - of vergast. Het is zo met zoveel van de dwaze dingen, waar wij hierboven al op doelden, de onzinnige, absurde onbegrijpelijkheden, die zich toen afspeelden; wij onderscheiden op veilige afstand hun belachelijkheid niet alleen duidelijker, maar ook in grotere gemoedsrust. Tenslotte weten wij, wat deze mensen toen alleen maar konden hopen: dat dit alles in de slotfase van de oorlog gebeurde, dat dit vijfde bedrijf was. En als zij dit al hoopten, kon dat hen enerzijds bemoedigen, anderzijds juist weer hun spanning vergroten: zouden zij in het gezicht van de haven nog verdrinken? Men vergete ook niet, hoeveel hunner het voor mogelijk, waarschijnlijk, bijna zeker hielden, dat de Duitsers, vóór de nederlaag, hen nog zouden vernietigen. Men vergete evenmin, hoe oppermachtig het gerucht was, dat nimmer

[p. 233]

afliet, nu eens hoop toeblijs, dan weer dreiging. Wielek ¹ vermeldt dat Aus der Füntn zelf, door ‘onder strenge geheimhouding’ enkelen te ‘waarschuwen’, bewust de paniekstemming aanwakkerde, volgens hem met het doel dat de gemengd-gehuwden, hun houvast verliezend, toch nog onbezonnen dingen zouden gaan doen, en tot ‘strafgevalen’ worden. Het is mogelijk, wie zal het tegenspreken? Er gingen immers nog aldoor zulke strafgevalen naar Westerbork, op de onbenulligste ‘overtredingen’ gepakt, beter gezegd, van de onbenulligste overtredingen, al dan niet begaan, beschuldigd - en dan gepakt. Overkwam dit een gemengd gehuwde Jood of Jodin, dan kon de niet-Joodse wederhelft soms nog iets bereiken, soms niet: men wist het nooit. Geen geschiedschrijver zal ooit meer die sfeer van onzekerheid, van druk, van angst voor latere lezers kunnen oproepen. Het waren aldoor dagen van vier-en-twintig uur, die tot weken werden, de weken tot maanden, de oorlog duurde voort, de hongerwinter trad in, het voorjaar brak aan en eindelijk, eindelijk, eindelijk was de bevrijding daar.

¹ Wielek, p. 304.

Werkkampen voor gemengd-gehuwden

Uit de bovenstaande schildering hebben wij opzettelijk één element weggelaten, dat meer dan wat ook licht werpt op de situatie van deze gemengd-gehuwden en hun gezinnen. Het is wat wij zouden willen aanduiden als het heen en weer gegooi in verschillende richtingen van groepen Joden in wat doorgaans werkverruiming heette, maar voor de betrokkenen hinder, onrust, geplaag of getreiter betekende: de enige opgewekte noot vormt hierin de door vele niet-Joodse ambtenaren toegepaste sabotage. Ook hier verplaatse men zich in die tijd voordat men oordeelt. Wij hebben thans de zekerheid, dat deze sabotage in het laatste oorlogsjaar minder risico's opleverde dan daarvoor, maar deze ambtenaren bezaten die zekerheid ten enenmale niet...

[p. 234]

Voorals Wielek was ons voor deze zaken kroongetuige, maar er zijn ook nogal wat documenten overgebleven. Wij willen echter wel onze onmacht erkennen tot een opstelling van de feiten in een overzichtelijk geheel; juist dat 'heen en weer gooien' maakt het onmogelijk - het is zelfs de vraag, of de geringe ordening, die wij ten bate van de lezer wel moeten aanbrengen, niet neerkomt op de vervalsing van een door-en-door chaotische werkelijkheid. Niet eens de chronologische lijn kunnen wij strak aanhouden, hoogstens ongeveer. Nu weer eens moeten honderden Joden zus, dan weer enige tientallen zo, van elke groep splitst men weer groepjes af, men roept op en stuurt de mensen naar huis, men roept op en roept een deel wel op, een ander niet, men roept niet op, men pakt op en stuurt terug, of niet terug of eerst wel terug, dan weer niet of beide gelijktijdig; men 'keurt' voor werkkampen en laat de mensen thuis of laat ze komen, allemaal of een deel, men keurt ze voor het ene kamp en zendt ze naar het andere of stelt ze te werk in een arbeidsproject, soms tegen vergoeding, soms zonder vergoeding, men laat ze aantreden om onmiddellijk Nederland te verlaten en stuurt ze naar Polen of weer naar huis terug, soms met vervoer, soms op eigen gelegenheid en op eigen risico; bij dit laatste kon men geluk hebben, maar ook tegenspoed, dan werd men opgepakt en vrijgelaten - of niet. Het enige dat wij de lezer verzoeken aan te nemen is, dat het bovenstaande vereenvoudigde weergave blijft van een gecompliceerde werkelijkheid - en wat hieronder volgt is noodzakelijkerwijs nog meer vereenvoudigd.

Wij zullen hier van vóór 1944 slechts één geval noemen. Op 16 december 1943 het bevel aan ongeveer 2500 gemengd gehuwde Joden in Amsterdam tot de leeftijd van 65 jaar, zich te melden voor een keuring in het gebouw Atlanta waar Duitse instanties, werkzaam op het gebied van de arbeidsinzet, in gevestigd waren; het bleek dat de mensen boven 45 jaar in het z.g. 'Bosplan' moesten werken en de anderen 'ergens in kampen in Nederland'. Wie kon aantonen werk te hebben, liep vrij. Op 5 januari 1944 bleken 250 personen boven 45 jaar voor dit Bosplan aangewezen; 210 kwamen op, terwijl de overigen vrijstelling hadden verzocht of ziek waren. Wielek vermeldt dat de keuring in Atlanta per persoon 50 seconden duurde - een haast, die wel sterk afsteekt tegen de zorgvuldigheid,

waarmee de in het verzet zeer actieve dochter van een Duits-Joodse vriend en latere collega een enkele kaartenbak met inhoud uit dit gebouw naar buiten droeg ('ik deed net, of ik er moest wezen en niemand vroeg wat') om deze

[p. 235]

enkele meters verderop in de Stadhouderskade te deponeren. Op 18 januari weer keuring in Atlanta: Joden beneden 45 jaar, om op Schiphol te werken, vertrek aan het station Willemsparkweg om kwart voor zeven (in januari). Ongeveer 900 werden aangewezen (niet-ster-dragenden liepen vrij, evenals personen, die al elders arbeid verrichtten). Na telefoneren met burgemeester Voûte en de directeur der Gemeentetram kregen zij verlof, 's ochtends en 's avonds te trammen. Opzettelijke wegblijvers werden door de Duitse politie weggehaald, maar een groot aantal vrijgestelden eveneens. Van deze 120 opgepakte brachten de Duitsers er 30 naar de gevangenis Weteringschans en daarvan moesten ze weer naar het kamp Havelte.

Met dit Havelte hebben wij een naam genoemd, die in deze laatste oorlogsfase herhaaldelijk in het materiaal te voorschijn komt. Het vroegste daarop betrekking hebbende stuk is van 29 februari 1944, afkomstig van de Amsterdamse *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*. Deze stelt vast, dat na het tewerkstellen van de gemengd gehuwde Joodse mannen in de drie grootste steden nu de tijd is aangebroken voor die in de provincies en wel die tussen 18 en 60 jaar. Zij zijn bestemd voor het vliegveld Havelte, ressorterend onder Meppel, onder de centrale leiding van de Duitse *Fachberater* bij het *Arbeitsamt* aldaar. Keuring practisch zonder uitzondering in Meppel, eenmaal in de vier weken verlof, zelfde loon als de 'Arische' werklieden.

Een volgend stuk, van 2 maart, stelt echter de ontsterde Joden vrij. Onmiddellijk beginnen nu de oproepen, in overeenstemming met de richtlijnen; werkkleding, lepel, mes, vork enz. meebrengen. Op wegblijven staat straf.

Een volgend bericht maakt melding van keuringen op 13, 14 en 15 maart; ook hierna gaan deze oproepen en keuringen door. En als men wegbleef; Of er vandoor ging? Er is van een enkel zodanig geval in het materiaal iets aanwezig, van een accountant die om principiële redenen weigerde voor de Duitsers te werken, verraden werd en in het concentratiekamp Stutthof bij Danzig op afschuwelijke wijze is vermoord. Wij kennen enkele gevallen van onderduikers.

Een Duits stuk van 19 april licht ons in over de wel opgekomenen. Zij werken in kolonnes van zestien man van 8 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds met anderhalf uur pauze, waarin zij een warme kop soep konden kopen voor 5 1/2 cent. *'Diese Suppe soll jedoch sehr schlecht sein'*; wij citeren zonder commentaar. Loon 47 cent per uur, werk: zand scheppen. Het toegezegde verlof is nog niet verleend, wel een

[p. 236]

buitengewoon van drie dagen met Pasen. Huisvesting in barakken, alwaar het verstrekte eten inderdaad beter is dan de middagsoep. Tot zover in samenvatting dit overzicht.

Vervolgens het bericht, dat die sterdraggers, die in Amsterdam en

Den Haag waren afgekeurd, zich toch in Meppel moeten laten herkeuren; van 101 zodanige Amsterdammers houdt men er 88 in Havelte. Begin juli roept men in de drie grote steden een aantal ontsterden op voor deze keuring, maar bericht hun daarna, dat dit een vergissing is. Nog in het najaar van 1944 stuurt men uit verschillende plaatsen een aantal te werk gestelden naar huis en voert weer tweehonderd van hen naar Havelte. Het laatste omtrent dit kamp vonden wij bij Wielek ¹ bij wie deze kampbewoners, daar er geen trein meer ging, maar zelf moesten zien, hoe ze naar huis kwamen. 'Velen moesten dagenlang lopen, werden door een SD-er gepakt en kwamen in de gevangenis terecht'. Misschien kunnen wij hierbij maar het best melding maken van de sterdraggers in Den Haag, in maart 1944 in de Scheveningse Bosjes te werk gesteld en later ook naar Drente overgeplaatst. Een aantal Hagenaars moest ook de kaarten ordenen van het door het befaamde bombardement getroffen Centraal Bevolkingsregister; hiervoor ontvingen zij 20 gulden per week.

Op 30 en 31 maart werd een groep van 300 tot 400 Joden in den lande opgehaald: alle gemengd-gehuwden, die gescheiden, weduwnaar of weduwe, geen kinderen beneden 16 jaar te verzorgen hadden, eveneens zij die zich op 1 december 1943 niet hadden gemeld; Wielek noemt ook nog de mannen wier niet-Joodse echtgenoten in het buitenland verblijf hielden. Men voerde hen allen naar Westerbork.

Wij bezitten het geheime verslag van de bespreking, op 28 februari 1944 in Den Haag aan deze kwestie voorafgegaan; hierbij waren aanwezig Seyss-Inquart, Rauter, *Oberdienstleiter* Ritterbusch (opvolger van *Generalkommissar* Schmidt), *SS-Brigadeführer* Naumann (Harster's opvolger), *SS-Sturmabführer* Zöpf en tenslotte de opsteller Calmeyer. Het blijkt, dat de zaak door het *RSHA* in Berlijn in beweging is gebracht en zeer merkwaardig is, dat men hierbij de reacties onder het Nederlandse publiek met enige bezorgdheid blijkt tegemoet te zien; men richt de zaak zo in, dat dit publiek begrijpen zal, '*dass es sich nicht um eine Verschärfung der Behandlung der Juden, vielmehr um eine Abklärung handelt*'. In hoeverre Calmeyer in zijn voor Wimmer (toen

¹ Wielek, p. 306.

[p. 237]

reeds in Apeldoorn) bestemde bericht dit accent precies heeft weergegeven of zijn eigen afwijzende houding wat heeft aangedikt, onttrekt zich aan onze kennis. In elk geval werd deze soep minder heet gegeten dan men eerst vreesde. Op 9 april mochten 147, volgens Wielek 160 ontsterden weer naar huis. Zij die zich op 1 december 1943 niet hadden gemeld, kregen alleen een stevige waarschuwing. Men liet de in Westerbork achtergehouden Joden een ruime gelegenheid, bezwaren in te dienen. Alweer: dit viel, betrekkelijk dan beschouwd, mee. Wielek gewaagt ervan, dat Zöpf bestormd werd met verzoek-schriften. Van alle kanten kwamen de bezwaren los, van de Synode, van diverse vooraanstaande personen, van Duitsers. Er is een interessante aantekening van Calmeyer, die er zelf niet veel van moest hebben en zelfs mededeelt dat deze actie '*auch von den Reichsdeutschen im niederländischen Raum als unerwartete und über das Ziel der Entjudung hinausgehende Verschärfung aufgefasst und bedauert wird*'. Hij illustreert het ingrijpende karakter van deze maatregel met een paar sprekende voorbeelden en betwijfelt niet, dat zelfs gevallen onder de getroffen

voorkomen, die Duitse soldaten als afstammelingen hebben, die zich zullen melden. Zijn de betrokkenen eenmaal naar Theresienstadt overgebracht (wat het plan heette), dan komen zij niet terug...

Nog enige aantekeningen over Amsterdam tenslotte. In het voorjaar van 1944 vinden wij een aantal Joden aan het werk op Schiphol, anderen in het Bosplan; men vervoert ze van en naar het werk; hun loon bedraagt 'voorlopig' vijf gulden per dag. Zij worden alleen gekeurd door een officieel aangewezen arts; attesten van Nederlandse en Duitse(!) geneesheren legt men principieel ter zijde. Begin april 1944 moeten 85 man uit het Bosplan tijdelijk naar de Coenhaven voor de ontkuiling van aardappelen. Eind april gaan er een aantal van Schiphol naar Het Zandt bij Den Helder; begin mei ook van het Bosplan en de Coenhaven een vijftig man naar De Kooy bij Den Helder.

Over het leven in Het Zandt verstrekt Wielek ¹ belangwekkende bijzonderheden. De bewakers deelt hij mede, waren Georgiërs, door de Duitsers tot dienstneming geprest, soms wat ruw, maar al met al kameraadschappelijk optredende cipiers, die meer dan eens verrieden, dat ze in hun hart communisten waren gebleven - er was echter ook een fanatieke Nazi bij, die verraad pleegde. Waren loon en voeding ver beneden de maat, zij konden van thuis pakketten ontvangen en de

¹ Wielek, p. 355 e.v.

[p. 238]

boeren in de omgeving leverden hun levensmiddelen tegen behoorlijke prijzen. Zondags waren zij vrij en vaak kregen zij bezoek van vrouwen en kinderen. Dit echter niet voor lang. Ook hing hun steeds de dreiging der wegvoering boven het hoofd. Eenmaal stonden zij al klaar daarvoor. In september 1944 verliep de zaak hier. Dat deed het Bosplanproject ook. Met ere zij hier melding gemaakt van de enkele Nederlandse ambtenaar, die dit al saboterend in de hand werkte. In de winter- en voorjaarsmaanden lag het werk hier nagenoeg stil; tot 10 februari verrichtte een dertigtal Joden nog enig grondwerk. Dit laatste uit een officieel verslag. Uit soortgelijke bronnen vernemen wij, dat de steun aan ontsterden, eerst per 1 januari 1944 door Lippmann Rosenthal overgenomen, op 6 januari weer door de gemeente werd behandeld; uit een soortgelijk verslag van Den Haag maken wij op, dat die steun aldaar clandestien is uitgekeerd.

